ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ
Дослідження 2014

HISTORY OF ANTIQUE ARMS
Researches 2014

Інститут історії України
Національної академії наук України
Національний військово-історичний музей України
Міністерства оборони України

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ

Дослідження 2014

HISTORY OF ANTIQUE ARMS

Researches 2014

КИЇВ
2014

УДК [93+930]:623.4
ББК (Т)63.2:68.8
І-90

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту історії України Національної академії наук України. Протокол № 9 від 27 листопада 2014 р.

Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. / Упорядник Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – 308 с.

Збірник наукових праць укладено на основі матеріалів Першої міжнародної зброєзнавчої конференції, що відбулася у м. Київ (Україна) 16–19 лютого 2014 р.

Редакційна колегія:
д.і.н., проф. **М. Ф. Дмитрієнко** (голова), д.і.н., проф., член-кор. НАН України **Г. В. Боряк**, к.і.н. **Я. О. Іщенко**, к.і.н. **О. О. Попельницька**, к.і.н. **В. М. Прокопенко**, к.і.н. **Д. В. Тоїчкін**, к.і.н. **В. В. Томозов.**

Упорядник:
к.і.н. Д. В. Тоїчкін

Рецензенти:
д.і.н., проф., член-кор. НАН України **О. П. Реєнт**;
д.і.н. **Т. В. Чухліб**;
д.і.н. проф. **І. Н. Войцехівська**.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Protocol № 9, Nov. 27, 2014.

History of Antique Arms. Researches 2014: collection of scientific papers / Compiler D. Toichkin; Chair of the Editorial Board M. Dmytriienko; Institute of History of Ukraine NASU; National Museum of Military History of Ukraine. – Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2014. – 308 p.

This collection of scientific papers based on materials of the First International conference on weaponology held in Kyiv, Ukraine, February 16–19, 2014.

Editorial Board:
Ph.D., Prof. **M. Dmytriienko** (chair), Ph.D., Prof., Correspondent Member of NASU **H. Boriak,** Ph.D. **Ya. Ishchenko**, Ph.D. **O. Popelnytska,** Ph.D. **V. Prokopenko**, Ph.D. **D. Toichkin**, Ph.D. **V. Tomazov**.

Compiler:
Ph.D. Denys Toichkin

Reviewers:
Ph.D., Prof., Correspondent Member of NASU **O. Reient**;
Ph.D. **T. Chukhlib**;
Ph.D., Prof. **I. Voitsekhivska**.

ISBN 978-966-02-7475-4

© Інститут історії України НАНУ, 2014
© Національний військово-історичний музей України, 2014

In the Memory
of Vitalii Shlaifer

Світлій пам'яті
Віталія Шлайфера
присвячується

ЗМІСТ

ПАМЯТИ ВИТАЛИЯ ШЛАЙФЕРА
IN THE MEMORY OF VITALII SHLAIFER 8

ВСТУПНЕ СЛОВО
INTRODUCTION 11

Денис Тоїчкін. Перша міжнародна наукова конференція з історичного зброєзнавства у Києві: початок нової традиції
Denys Toichkin. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv: Start of a New Tradition 12

Ірина Форостян. Про важливість і необхідність співпраці між історичними музеями в нинішньому геополітичному вимірі
Iryna Forostyan. Importance and necessity of collaboration between historical museums in the current geopolitical setting 16

Denys Toichkin, Manouchehr Moshtagh Khorasani. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv, Ukraine: a Groundbreaking Start
Денис Тоїчкін, Манучегр Моштаг Хорасані. Перша міжнародна зброєзнавча конференція у Києві: відмінний старт 19

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ
WELCOME CONFERENCE PARTICIPANTS 27

ДОПОВІДІ
REPORTS 33

Виталий Шлайфер, Вадим Добрянский. Боевая коса в Европе
Vitalii Shlaifer, Vadym Dobryansky. The War Scythes in Europe 34

Владимир Бережинский. Основные типы османской сабли
Vladimir Berezhinsky. The main types of Ottoman sabers 43

Леонид Бобров. Калмыцкая конница в Русско-Польской войне 1653–1667 гг.: вооружение и тактика
Leonid Bobrov. Kalmyk Cavalry at the Russian-Polish War of 1654–1667: Armament, Tactics and Military Strategy 47

Катерина Валентирова. Холодна зброя із затонулого італійського судна XIII ст.
Katerina Valentyrova. Cold Steel from the Sunken Italian ship of the 13th Century 64

Михаил Горелик. Погребение черкесского воина второй половины XIII – первой половины XIV вв. в Поросье
Michael Gorelik. The Burial of the Golden Horde Circassian Warrior of 13–15th Centuries in Porosye 73

Богдан Гринчишин. Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі
Bohdan Hrynchyshyn. Finds of Medieval Swords as an Important Source for Study of Military Affairs in the Galicia-Volyn State 89

Володимир Гуцул. Озброєння і тактика гусарської кіннноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст.
Volodymyr Hutsul. Weapons and Tactics of Hussar Cavalry in the Visual Sources of the First Third of the 16th Century..... 96

Віктор Кобець. Археологічні розвідки акваторії Дніпра, проведені співробітниками Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка впродовж 2010–2013 рр.»
Victor Kobets. Archaeological Investigations of the Dneper River Conducted by Researches from the Kyiv National University in 2010–2013..... 108

Олег Мальченко. Нидерландская кованая пушка XV в. из Центрального музея Тавриды
Oleh Malchenko. Dutch Forged Cannon of 15th century from the Central Museum of Tavrida..... 115

Андрій Панів. Шабля з клинком типу «шемшир» з колекції Львівського історичного музею
Andrii Paniv. Saber with Blade of the «Shamshir» Type in Collection of the Lviv Historical Museum 129

Сергій Пивоваров, Віталій Калініченко. Предмети озброєння дальнього бою з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.)
Serhii Pivovarov, Vitalii Kalinichenko. Items of the Ranged Arms from Chornivka Hillfort from the First Half of 13th Century (archeological research of 2012)..... 136

Олена Попельницька. Мечі другої половини XIII – першої половини XV ст. у зібранні Національного музею історії України
Olena Popelnytska. Swords of the Second Half of 13–15th Centuries from Collection of the National Museum of History of Ukraine 149

Олена Попельницька. Шпага першої третини XIX ст. російського державного діяча Олександра Дмитровича Балашова в колекції НМІУ
Olena Popelnytska. Sword of the First Third of 19th Century of Russian Statesman Alexander D. Balashov in Collection of the National Museum of History of Ukraine 164

Владимир Прокопенко. Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя — XVI – начало XVIII вв.
Volodymyr Prokopenko. Saber Belt Hanger with a Hook-Clasp. Eastern Europe, Ottoman Empire from the 16– to Early 18th Centuries. 180

Олег Савчук. Аспекти використання ручної вогнепальної зброї запорозькими козаками
Oleh Savchuk. Features of Application of the Handguns by Zaporozhian Cossacks....192

Евгений Сиваченко. Использование нефрита в оружейном искусстве Индии эпохи Великих Моголов: исторические, технические и художественные аспекты (на примере предметов из коллекции Feldman Family Museum)
Evhen Sivachenko. The Usage of Jade in Arms Craft of India in Mughal Period: Historical, Technical and Artistic Aspects (samples exhibits in the Feldman Family Museum) 200

Александр Стрельченко. Средневековый меч с Западной Украины
Alexander Strelchenko. The Medieval Sword from Western Ukraine 216

Денис Тоїчкін. Булави і перначі на теренах України: зброя та символ влади
Denys Toichkin. Maces and Pernats in Ukraine: Weapon and Symbol of Authority....227

Ann Feuerbach. Damask, Inlay and Koftgari: A Call for a Definition of Terms
Енн Феєрбах. Дамаск, таушування та кофтгарі: щодо уточнення термінів .. 242

Manouchehr Moshtagh Khorasani. Persian manuscripts on cannon making, different types of ordnances (cannons, howitzers and mortars), rockets and fireworks
Манучегр Моштаг Хорасані. Перські літописи про виготовлення гармат, різних типів боєприпасів (для гармат, гаубиць та мортир), ракет та феєрверків» 252

Tomasz Ciesielski. Sprzęt artyleryjski armii Rzeczypospolitej obojga narodów w XVIII w. (do 1789 r.)
Tomasz Ciesielski. The Artillery Weapon in the Polish and Lithuanian army in the years 1717–1789 270

Наталья Черкес, Владимир Бережинский. Огнестрельное оружие Османской империи и Крымского ханства
Natalya Cherkes, Vladimir Berezhinsky. The Handguns of Ottoman Empire and Crimean Khanate..... 290

ПАРТНЕРИ ПЕРШОЇ МІЖНАРОДНОЇ ЗБРОЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ У КИЄВІ
PARTNERS OF THE FIRST INTERNATIONAL CONFERENCE ON WEAPONOLOGY IN KYIV 297

ДОДАТОК. Електронні дані. Семінар з перських бойових мистецтв під керівництвом д-ра М. М. Хорасані (автор відеозвіту Гейко Ґробе); статті у форматі PDF; відеозаписи доповідей, відсутніх у збірнику 307

ПАМЯТИ ВИТАЛИЯ ШЛАЙФЕРА

С Виталием Григорьевичем Шлайфером я познакомился в 2011 году, когда приезжал в Киев на выставку. Тогда было много работы: встречи, переговоры, посетители, вопросы, ответы... Поэтому посмотреть стенды получалось урывками. Впрочем, когда появилось время, пришлось наверстывать.

С Виталием Григорьевичем мы были заочно знакомы до этого, по работе в журнале. И в первый же день выставки, когда он подошел, я представился. Мы обменялись визитками и все. Мероприятие не располагало к долгим дружеским посиделкам, поэтому пришлось перенести деловую встречу на потом. Но судьба распорядилась по-другому... Насмотревшись вдоволь на образцы на стендах, я добрел до большой стеклянной витрины, с прекрасными коллекционными образцами, некоторые вообще видел лишь однажды, и то, на фотографиях. И все, пропал.

Я просил показать тот или иной экспонат. И, само собой, рассказать о нем. До сих пор помню, как к каждой вещи, доставаемой из витрины, прилагалась своя легенда, своя история. Виталий Григорьевич рассказывал о каждом ноже или кортике все, что знал, чуть ли не с момента создания предмета. В первый момент я пытался дополнять историю своими скудными фактами, но, вскоре оказалось, что уже давно стою и с разинутым ртом слушаю собеседника. Он действительно знал все о каждом ноже своей коллекции. И рассказывал о нем настолько интересно, что не возникало даже мысли о том, чтобы перебить. Его удивительная способность рассуждать о том или ином виде вооружений, его знания действительно завораживали...

Виталий Григорьевич родился в послевоенные годы в офицерской семье. Его отец и друзья отца прошли войну, были награждены медалями и орденами. Один из друзей отца, Герой Советского Союза генерал Петр Филлипович Берестов, оказал сильное влияние на мировоззрение сына своего боевого товарища. С пятилетнего возраста генерал брал мальчика на охоту, наравне со взрослыми, обучая премудростям жизни. С того самого момента оружие вошло в жизнь молодого парня и вошло навсегда. Он начал выменивать бутерброды, которые давала в школу мама, на штыки и ножи, которые уничтожали в цехах переплавки металла.

Следующим этапом становления приоритетов оказались шесть лет зимовки на мысе Челюскина. Виталий стал профессиональным охотником на пушного зверя, птицу, один ходил в дальние уголки тундры, приходилось ему сталкиваться и с медведями. В то время его жизнь была насыщенной опасностями. Ежедневное применение огнестрельного оружия подстегивало интерес, заставляя отыскивать и перечитывать специальную литературу. Так сформировался образ человека, неразрывно связанного с оружием. В сознании инженер уступил место охотнику и коллекционеру. К этому можно добавить, что он видел в тех же ножах и мечах нечто большее, чем просто оружие. Для него оно было более духовным, связанным с прошлым и настоящим и имеющим свой особый дух.

Позволю себе немного поцитировать Виталия Григорьевича:

«Для истории важнее тактика применения. Сказать, что шашка сильнее меча, сабля – палаша, неправильно. Все зависит от образа жизни и тактики при-

менения. Например, одновременно с римскими гладиусами на вооружении были тяжелые сарматские мечи, ведь сарматы служили в римской кавалерии, но разве можно сказать, что гладиус лучше или хуже большого меча? Есть еще внутреннее, духовное содержание оружия. Старинные акинаки несут мистический смысл, этот меч – символ бога Ареса, ему приносили жертвы, он вступал в бой после лука и копья, ставя завершающую точку в сражении, он же фаллос, приносящий жизнь. Или Яванский кинжал крис, согласно преданиям умевший летать по воздуху, подбиравшийся под альтер-эго хозяина, его даже посылали на встречи представлять владельца. Интересный экспонат – дубинка чукотских шаманов, изготовленная из окаменевшего фаллоса моржа. На искусной резьбе видно, как мужское и женское начало переливаются в достижение единства. Ее применяли и как оружие, и как фетиш для общения с духами. Для создания полной картины нельзя ставить границы и штампы, нужно рассматривать многообразие, находить в каждом свои черты...

...История холодного оружия насчитывает сотни тысяч лет, а огнестрельное появилось где-то в XIV веке в виде первых пушек и керамических гранат. Таким образом, на весах истории цивилизации человечества огнестрельное оружие занимает меньший участок. Часто наблюдается синтез огнестрельного и холодного оружия, комбинация ради более рационального применения. Даже сейчас большинство моделей огнестрельного оружия разрабатываются со штыком, да и сама форма приклада делается такой, чтобы служить в рукопашной схватке. Холодное оружие живет своей жизнью, от него исходит дух воинской доблести, чести. Я не приверженец этого убеждения – просто констатирую факт. Взгляните на ритуалы: почетный караул, поднятие флага, все это связано с саблей. Да и в практическом бою, будь то война или локальный конфликт, солдаты и офицеры приходили к выводу о необходимости и важной роли холодного оружия. Вспомните кукри – нож гуркхов. Англия признала совершенство оружия противника и стала выпускать его для своих войск, по сей день ими пользуются британские спецподразделения...»

Недаром он так увлекался историей. И не стоит думать, что его деятельность ограничивалась лишь созданным им Музеем оружия. Помимо коллекционирования и изучения истории вооружений, он создавал собственные видения ножевого искусства, связанные с историей края. Названия работ говорят сами за себя: «Победа скифов», «Письмо турецкому султану», «Днепропетровские глубины», «Власть времени», «Нож-булава» и многие другие произведения, в том числе и украинские наградные кортики...

Виталий Григорьевич – автор ряда художественных произведений, научных исследований, был издателем альманаха «История оружия» и журнала «Культурный навигатор». Его перу принадлежат повесть «Амазонки на Хортице» и роман «Время собирать клады». Тогда, на выставке, он презентовал нам подарки – Альманах и«Амазонок»...

В тот день мы с ним долго стояли у витрины его Музея. И никто особо не мешал, все были увлечены конкурсами выставки. А я долго не мог вынырнуть из того мира истории оружия, в который меня отправили по моей же воле. Но когда-то всему приходит конец. Виталию Григорьевичу надо было возвращаться в

родной город, а меня ждали другие встречи. Тогда я подумал, что неплохо было бы попасть в Музей, чтобы теперь уже совсем спокойно побродить там и наговориться всласть, услышать новое.

Увы, судьба всегда вносит свои коррективы.

Я не успел еще раз увидеться с ним...

* * *

Большую часть жизни он посвятил теме оружия. Знатный охотник, полярник, историк, коллекционер, антиквар, писатель, эксперт и краевед, он постоянно расширял и дополнял свою и без того немалую коллекцию поистине уникальными образцами оружия. Итогом стало основание частного Музея истории оружия в украинском городе Запорожье, в основу которого легла частная коллекция Виталия Григорьевича. Основной же задачей своего музея он считал популяризацию знаний об истории оружия среди жителей родного города. Но стоит сказать и о том, что не только жители Запорожья знали о Музее. Постоянно приезали посетители со всей Украины, и не только. Музей налаживал связи со многими коллекционерами со всего мира...

Он был интересным рассказчиком. Запомнилась масса историй, которые произошли с ним во время полярных приключений. Возможно, когда-нибудь, я расскажу вам некоторые из них на страницах журнала.

В своем увлечении историческим фехтованием я неоднократно обращался к нему за советом и консультацией. И не было ни одного случая, когда бы он не смог предоставить мне необходимую информацию...

Последние дни жизни Виталия Григорьевича прошли перед моими глазами, в иерусалимской больнице «Адаса Эйн-Карем». Ему было всего шестдесят семь и в свои годы до последнего дня, он оставался активным и деятельным человеком. 22 апреля 2014 года его не стало. Причиной смерти был инсульт...

Неординарный. Многогранный. Сильный. Он оставил после себя яркий свет. Пусть память о нем будет такой же яркой.

Григорй ТАМАР

* * *

Редакция международного журнала «R.i.F. Холодное оружие: Мир мужчин» выражает самые глубокие соболезнвания родным и близким Виталия Григорьевича.

Светлая память светлому человеку...

© R.i.F.

Украина – Израиль

2014 год

ВСТУПНЕ СЛОВО

INTRODUCTION

ВСТУПЛЕНИЕ

ПЕРША МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРИЧНОГО ЗБРОЄЗНАВСТВА У КИЄВІ: ПОЧАТОК НОВОЇ ТРАДИЦІЇ

З 16 по 18 лютого у Києві, у приміщенні Центрального будинку офіцерів Збройних сил України відбулася Перша Міжнародна зброєзнавча конференція. Організаторами заходу виступили Національний військово-історичний музей України (НВІМУ, директор п. Владислав Таранець), Інститут історії України НАНУ (директор акад. Валерій Смолій), уповноважені від цих наукових закладів особи – начальник фондового відділу НВІМУ Наталя Курсаніна та старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, к.і.н. Денис Тоїчкін. Адміністрував подію знаний київський художник – п. Генадій Гутгарц. До заходу вдалося долучити чимало бізнес- та інформаційних партнерів (інформацію про них можна віднайти на останніх сторінках цього збірника).

Неординарність події пов'язана не тільки з її науковою новизною (адже спеціалізована конференція з історії зброї відбувалась в Україні вперше), але й новаторським науковим підходом, та самими обставинами її проведення.

Спеціальні історичні дисципліни в Україні розвиваються нерівномірно: регулярними форумами, тим більш міжнародними, можуть похвалитися тільки деякі галузі і зброєзнавство досі не входило у цей невеликий перелік. Це обумовлено зокрема невисоким рівнем розвитку зброєзнавчої науки в Україні. Якщо археологічні дослідження зброї та історія колекціонування мають поважну історію, то зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна в Україні – наука ще досить молода. Це пов'язано з особливостями розвитку джерелознавчого фундаменту спеціальних історичних дисциплін в Україні. Тим більше, що для зброєзнавства, яке знаходиться на межі вивчення багатьох гуманітарних, природничих й точних наук, необхідна розробка оригінальних методик й методичних прийомів, для його активізації.

Наразі в нашій країні все ж склалося ядро професійних дослідників, які займаються зброєзнавчою проблематикою, сформувалася науково-дослідна та експертна база, що уможливило проведення конференції, причому відразу міжнародного рівня. Наразі в українській науці вже представлені навіть новітні напрямки, як-то археометалургія та воєнна антропологія. У цьому зв'язку знаковим є прибуття на конференцію знаних закордонних дослідників, які представляють саме ці напрямки.

Так, д-р Енн Феєрбах є знаним фахівцем з історії технологій виробництва холодної зброї. Її доповідь «Кофтгарі та інші пов'язані з ним методи оздоблення зброї» була присвячена дослідженню технік ремісничого виконання клинкової символіки й епіграфіки, а також їх значення для коректної атрибуції зброї.

Розвиток зброєзнавства передбачає вирішення широкого спектру завдань: тут і належна атрибуція величезної кількості музейних експонатів, розробка та відпрацювання методології, подальша поглиблена інтеграція з сусідніми науками, насамперед археологією. Відтак найбільше доповідей було присвячено археологічним матеріалам. Серед них були виступи молодих дослідників, які

щойно починають свій науковий шлях, так і добре відомих маститих науковців зі світовим ім'ям. Жваве обговорення спричинив виступ д-ра Михайла Гореліка, послухати який спеціально завітали колеги з Інституту археології НАНУ.

З археологічними дослідженнями зброї щільно поєднані музеєзнавчі студії з різних галузей історії зброї та військової техніки. Адже саме музеї є основними центрами зосередження найбільших колекцій зброї, відповідно саме там має проводитися найбільший обсяг дослідницької роботи. Ще кілька років тому відчувався гострий брак музейних фахівців з історичної зброї, зараз ситуація у провідних музейних закладах України значно поліпшується, що й відобразилося у доповідях.

З доповідями виступили ведучі співробітники найбільших державних музеїв УкраїниНаціонального музею історії України, Чернігівського історичного музея ім. В. В. Тарновського, Харківського державного історичного музею, Музею історії запорізького козацтва Національного заповідника «Хортиця».

Знаменною була поява на конференції представників найбільших приватних музеїв – Feldman Family Museum та Музею історії зброї.

У роботі конференції також взяла участь низка українських та російських істориків зброї, які постійно працюють з експонатами у різних музеях України.

На конференції не оминули й такі важливі у музейній справі галузі як реставрація й консервація. Зокрема доповідь п. Олександра Березкіна була присвячена послідовному розгляду всіх етапів реставраційного процесу меча X ст.

Окрему групу доповідей присвятили вогнепальній зброї та військовій техніці – ручним пищалям XVI ст. (доповідь

Зустріч організаторів та учасників конференції у Руському клубі «Культ Ра».
Зліва направо: *Денис Тоїчкін (Україна), Володимир Гуцул (Україна), Томаш Цесельський (Польща), Енн Фейєрбах (США), Ірина Форостян (США), Манучегр Моштаг Хорасані (Німеччина).*

*Організатори та гості конференції у Руському клубі «Культ Ра». **Зліва нараво:** Євген Гредунов, колекціонер; Гліб Ковальов, голова ООО «Лезо Груп»; Росланд, голова військово-історичного клубу «Росичі»; Наталя Курсаніна, начальник фондового відділу Національного військово-історичного музею України.*

п. Валерія Нефьодова «Ручна зброя на теренах України XV–XVIII ст.») та артилерії. Останній було присвячено три доповіді (д-ра Манучегра Моштага Хорасані, д-ра Томаша Цесельського та к.і.н. Олега Мальченко). Доповідь п. Дмитра Бадаєва висвітлювала історію одного з найбільш яскравих пам'ятників у м. Харкові – танк британського виробництва періоду Першої світової війни Мк-V Composite, нині встановлений на площі Конституції.

Однією з важливих суміжних галузей зброєзнавства є мистецтвознавство, що відкриває великі можливості для ідентифікації та датування зброї, іноді навіть встановлення власника цінного зразка. Непересічне значення портретного та батального живопису для досліджень історії зброї різних періодів було продемонстровано у доповідях к.і.н. В. Гуцула та к.і.н. О. Походящої.

Проблемам сучасної підводної археології на конференції присвятили відразу чотири доповіді. Адже в Україні їх розробляють вже не перше десятиліття.

Одним з новітніх видань з історії зброї в Україні є презентована на конференції новітня праця п. Романа Косарева та Валерія Нефьодова «Козацька зброя XV–XVIII ст.». До цієї роботи залучено чимало археологічних знахідок на теренах України та сусідніх країн.

Окрім доповідей та їх обговорення, до плану конференції були включені специфічні для сучасного зброєзнавства заходи.

Так, на третій день конференції відбувся семінар з перських бойових мистецтв, проведений знаним істориком зброї, автором найбільш вагомої на сьогодні розвідки з історії зброї давньої Персії д-ром М. М. Хорасані. Ще від часів появи військової антропології, як нового напрямку історико-природничих досліджень, відомими західними фахівцями пророблена величезна робота з наукової реконструкції давніх мілітарних технологій й технік володіння зброєю. М. М. Хорасані перекинув місток між Заходом та Сходом, залучивши сучасний західний науковий апарат до вивчення й реконструкції, зокрема, військової справи та бойових практик давнього Ірану.

Четвертий день форуму (19 лютого) організатори планували присвятити роботі круглого столу, де мали бути обговорені давно назрілі проблеми у галузі законодавства у сфері колекціонування антикварної зброї та збереження історичних раритетів. Були запрошені фахівці МВС України, ГО «Українська асоціація власників зброї», відомі юристи, колекціонери... На жаль, цю частину конференції провести не вдалося у

зв'язку з чим слід згадати про надзвичайні обставини проведення заходу.

Зауважимо, що конференція була запланована в межах більшого проекту – Всеукраїнського Бієнале Зброї, яким передбачалося провести цілу низку різноманітних заходів. Зокрема в Українському Домі організатори запланували велику комерційну виставку історичної зброї з приватних та державних колекцій України, що мала стати фінансовим фундаментом наукової конференції. Буремні події Революції Гідності змусили цим планам змінитися. До останнього моменту під питанням залишалося місце проведення конференції, навіть список учасників. Врешті віддаємо шану всім науковцям, які виявили сміливість прибути до Києва попри непередбачувану політичну ситуацію та фактичний зрив фінансового самозабезпечення проекту. Щиро вдячні партнерам, котрі в умовах наростаючої нестабільності в країні не відмовилися від підтримки унікального заходу. Так, за допомогою видання «Еженедельник 2000» були вчасно надруковані програма та тези конференції.

Перші два дні заходу (доповіді та їх обговорення) успішно відбулися на найвищому організаційному рівні. Відбувалась трансляція доповідей в онлайн, здійснена силами компанії «Адамант».

Далі прийшла черга семінару з історичного фехтування, що проходив у віддаленому від центру міста спортивному залі Київської міської федерації Айкідо Айкіай. Проведення заходу професійно підтримали Військово-історичний клуб «Росичі» та ТОВ «Лезо Груп». Долучилося чимало інших учасників та гостей конференції. Проте під кінець насиченого робочого дня, у центрі міста розпочалися пам'ятні трагічні події, що привели до кардинальних змін у нашій державі та знаменували початок гострої військово-політичної кризи у Європі.

Через збройне протистояння на Майдані Незалежності довелося терміново евакуювати іноземних гостей конференції; про організацію ж останнього робочого дня форуму та виконання запланованої культурної програми вже не йшлося.

Попри усі складнощі, конференція вирішила найважливіші покладені на неї завдання. Вона стала своєрідною проміжною ланкою, що зафіксувала перехід українського історичного зброєзнавства й приватного колекціонування до стадії зрілості та, водночас, відобразила їх поточний стан з усіма досягненнями й недоліками. Сподіваємось, що такий форум стане регулярним, адже саме він силами кращих вітчизняних й іноземних фахівців віднині буде визначати якісний рівень якого слід дотримуватися у своїй роботі кожному українському історику зброї.

* * *

Представлений збірник укладений на основі матеріалів Першої зброєзнавчої конференції у Києві. На жаль, далеко не всі учасники змогли підготували свої виступи для розгорнутої публікації. У той же час, до збірника увійшло кілька наукових праць дослідників, які не мали можливості потрапили на конференцію.

Наразі, це перший в Україні академічний науковий збірник тематичних праць з історії давньої зброї. Сподіваємось, що таке видання, щільно пов'язане з живим спілкуванням в межах наукового форуму, з часом перетвориться на сталу традицію та згуртує навколо себе кращих представників зброєзнавчої науки.

Денис ТОЇЧКІН,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ,
кандидат історичних наук

ПРО ВАЖЛИВІСТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ СПІВПРАЦІ МІЖ ІСТОРИЧНИМИ МУЗЕЯМИ У НИНІШНЬОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ

У сьогоднішньому світі музеї набувають нового значення. Нині це не просто традиційні спеціалізовані заклади для зберігання, експонування та дослідження предметів старовини, якими їх звикли бачити у минулому столітті.

Наразі історичні музеї не тільки надають неоціненну допомогу у дослідженні та вирішенні культурних, політичних та економічних проблем, що стоять перед суспільством у складному сьогодненні, але й впливають на створення майбутніх стратегій його розвитку.

За умов формування новітнього громадянського суспільства в Україні міжнародне партнерство між музейними інституціями є абсолютно необхідним. Воно розвивається як в традиційному, так і в мережевому середовищі в наступних напрямках:

– вивчення стійких економічних моделей, що забезпечують рівноправний доступ до культурних спадщин для творчого використання громадянами;

– розширення доступу до продуктів інтелектуальної та матеріальної культури шляхом створення цифрових копій джерел для інтерактивних компьютерних мереж;

– використання новітніх технічних рішень в експозиціях: голоґрам, відео, спеціального освітлення, тощо;

– збереження історичної пам'яті народів, етносів, громад, окремих осіб у витворах творчої уяви;

– встановлення зв'язку спадщини предків з прийдешніми поколіннями та фіксація історичних процесів сучасності;

– сприяння науковим дослідженням та надання інформаційного, правового захисту музейних та приватних колекцій;

– демонстрація взаємодії культурної самобутності і устремлінь різних народів.

Музейні зібрання можуть слугувати дієвим позитивним засобом культурної дипломатії, зводячи містки між окремими людьми різних національностей та цілими народами, а також мають сприяти відновленню локального культурного середовища, зруйнованого війнами та розрухами.

Додатковим стимулом для міжнародного співробітництва між музеями є перспектива залучення міжнародних банківських установ і можливого встановлення фінансування та кредитування найбільших національних колекцій. Важливість цього стимулу важко переоцінити для країн, що зазнали потрясінь в результаті війни чи інших катастроф. Спільні міжнародні виставки

створюють потенціал для фінансових надходжень до культурних скарбниць таких країн.

Позитивний потенціал міжнародних виставок величезний, особливо в таких полікультурних державах, як США та Україна. Створюючи зв'язки між віддаленими культурами, вони сприяють взаємопорозумінню, а зростаюча світова спільнота тільки виграє урезультаті співпраці між музеями по всьому світу.

Не заглиблюючись в загальновідомі факти становлення такого музейного титану, як Музей мистецтв Метрополітен (м. Нью-Йорк, США), варто зазначити, що його історія налічує понад 140 років. Заклад створювався на основі приватних колекцій, зокрема й зброї, і має величезне зібрання різноманітних мілітарних артефактів світового значення. Іншою особливістю цього музею є міжнародне, глобальне представлення основних культур світу та дослідження окремих артефактів на надзвичайно високому академічному рівні.

Міжнародні виставки працюють на світову популярність всіх країн-учасниць. Культура та ідентичність кожного народу матеріалізуються в мистецтві та артефактах презентованої в експозиції історичної спадщини. Представляти їх слід з повагою та делікатністю. Необережність в цьому питанні може стати причиною зриву запланованих і навіть уже підготовлених проектів.

Фондом досліджень стародавніх цивілізацій (ФРАК) та музеєм Трипілля спільно з Інститутом археології Національної академії наук України 2010 року у Нью-Йорку проведено археологічно-мистецьку виставку «Стародавнє Трипілля. Сім тисячоліть сакрального мистецтва». Представлений матеріал був маловідомий для американської аудиторії. Об'єднання духовної історії представлених культур з науковою цілісностю вимагала уваги до історичних деталей. Отриманий ФРАКом досвід став основою подальших проектів та налагоджених вже сьогодні зв'язків.

Цьогорічне дослідження Фонду присвячено надзвичайно цікавим зразкам старовинної зброї – мечам з експозицій Метрополітан Музею Мистецтв (Нью-Йорк, США) та Національного заповідника «Хортиця» (Запоріжжя, Україна). Представлені мечі X ст. є ідентичні по формі декорованого руків'я, однаково вишукано інкрустовані сріблом та іншими кольоровими металами з зображенням мотивів коловратів та прочитуванними художніми написами. Спільне наукове дослідження подібних знахідок обіцяє подальші сенсаційні відкриття та успішні міжнародні виставки, пов'язані з епохою формування Давньоруської держави і участі скандинавів у цьому процесі.

Наступним кроком має стати більш активне налагодження співробітництва між великими музеями США та України, залучення до процесу приватних колекціонерів.

У контексті глобальних викликів проведення міжнародних спільних виставок набуває великого геополітичного значення, що вимагає ретельного аналізу усіх аспектів досягнення успіху для міжнародної співпраці.

Ірина ФОРОСТЯН,
Фонд дослідження
стародавніх цивілізацій
FRAC; Музей Трипілля,
Нью-Йорк, США

Меч, IX ст. Сталь, залізо, срібло. Верхів'я та гарда інкрустовані срібним дротом, утворюючи напис майстра – «Hartolfr» та декоративні елементи у вигляді свастики (символу процвітання). Клинок дамаської (пакетної) сталі, шари добре розрізнюються. Metropolitan Museum of Art, L.2008.29.2. Зразок із зібрання Laird R. Landmann, Kathleen E. Kinney.

«Меч Святослава Хороброго», X ст. Сталь, срібло, латунь, мідь. Верхів'я та гарда інкрустовані геометричним орнаментом. На клинку клеймо «ULFBERHT». Музей історії запорізького козацтва Національного заповідника «Хортиця».

FIRST INTERNATIONAL RESEARCH CONFERENCE ON WEAPONOLOGY IN KYIV, UKRAINE: A GROUNDBREAKING START*

Introduction

An international weaponology conference was held from February 16th to 19th in Kyiv, Ukraine. The conference was supported and organized by National Academy of Sciences of Ukraine, National Military History Museum of Ukraine, Institute of History of Ukraine and Ministry of Defence of Ukraine. The organizers of the conference were Dr. Denys Toichkin (Institute of History of Ukraine), Mr. Vladislav Taranets (Head of the National Museum of Military History of Ukraine), Mr. Valeriy Smolij (Head of the Institute of History of Ukraine), Ms. Natalia Kursanina (curator of the collections of the National Military History Museum of Ukraine) and Mr. Hennadii Gutgartz (administrator). One should note that such an event took place in Ukraine for the first time. Nevertheless, the conference had an international nature with many researchers from different countries discussing the general development of Ukrainian weaponology science. Although the development of archaeological research and the history of weapon collecting in Ukraine have a long and venerable history, weaponology as an auxiliary historical discipline in Ukraine is a relatively new science. Neverthless, a community of professional researchers, engaged in studying the history of historical arms and armor, established a center of research to organize such an event in Ukraine. To present the latest scientific trends, such as archaeometallurgy and military anthropology, it was important to invite international researchers who could present on these issues during the conference.

The speakers were: a) Dr. Anna Feuerbach (Hofstra University; Nassau Community College, NY, USA), b) Dr. Volodymyr Hutsul (Uzhhorod National University, Uzhhorod,Ukraine), c) Dr. Olena Pohodyascha (National Academy of Culture and Arts, Kiyv, Ukraine), d) Dr. Michael Gorelik (Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Academy of Arts of the Republic of Kazakhastan, Moscow, The Russian Federation), e) Dr. Serhii Pivovarov (National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve Kiyv, Ukraine), f) Mr. Vitalii Kalinichenko (Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine), g) Dr. Volodymyr Prokopenko (Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry of National Academy of Sciences of Ukraine, Kiyv, Ukraine), h) Dr. Nicholas Plavinsky (Belarussian State Agrarian Technical University, Minsk, Republic of Belarus), i) Dr. Alexander Strelchenko (Moscow Psychological and Social University, Moscow, the Russian Federation), j) Mr. Bohdan Hrynchyshyn (Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine), k) Dr. Olena Popelnytska (National Museum of History of Ukraine, Kiyv, Ukraine), l) Mr. Dmitry Badaev (Kharkiv State Historical Museum, Kharkiv, Ukraine), m) Mr. Alexander Berezkin (Ukrainian Institute of Military History, Kyiv, Ukraine), n) Mr. Artem Laevsky (Chernigov Historical Nuseum, Chernigov, Ukraine), o) Mr. Evhen Sivachenko (Museum of Private Collections, Feldman Family

* Published in: Revista de Artes Marciales Asiáticas – 2014. – Vol. 9 (1). – P. 54-60.

Dr. Anna Feuerbach , Dr. Tomasz Ciesielski, Mr. Alexander Berezkin, Mr. Valery Nefiodov.

Museum Kharkiv, Ukraine), p) Mr. Vitalii Shlaifer (Museum of History of Weapon, Zaporizhzhya, Ukraine), q) Mr. Roman Kosarev (Researcher and expert, Zaporizhzhya, Ukraine), r) Mr. Valery Nefiodov (Khortytsa National Reserve, Zaporizhzhya, Ukraine), s) Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani (M. Khorasani Consulting, Frankfurt a. M. Germany), t) Dr. Tomasz Ciesielski (Opole University, Institute of History, Opole, Poland), u) Dr. Oleh Malchenko (M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kiyv, Ukraine), v) Dr. Serhii Zelenko (Taras Shevchenko National Uuniversity of Kyiv, Kiyv, Ukraine), w) Ms. Katerina Valentyrova (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kiyv Ukraine), x) Mr. Victor Kobets (Centre of Underwater Archaeology of Kiev National University), and y) Ms. Iryna Forostyan (Metropolitan Museum of Art, Security Department, the Fund Research of Ancient Civilization; Museum of Trypillya, NY, USA).

The goal of the conference was to present new sources on the history of arms and armor, the development of international scientific cooperation in the studies of military history, the analysis of historical arms and armor kept in museums and private collections in Ukraine and across the world and a discussion of the problems associated with the preservation, restoration and exhibition of historical arms and armor. Each speech lasted 20 minutes during the conference. There were some questions after each speech. The whole conference was recoreded and these questions can be retrieved if needed. In the booklet and program of the conference (see References section), every participant could find the names and a short introduction to each speech. The speeches were held in three languages: Russian, English and Ukranian. Tomasz Ciesielski held his speech in Polish which was interpreted simultaneously. Every international participant who could not speak Ukranian or Russian had a personal interpreter.

The Conference

Dr. Anna Feuerbach, a well-known specialist in the field of history of technology production and decoration of antique weapon gave a speech titled "Koftgari and Other Related Methods of Decoration on Weapons". Her presentation was devoted to the study of different techniques used to decorate Indian, Middle Eastern and Central Asian antique weapons, and how this information could be used to further weapons research and distinguish between different weapons. When describing the application of gold, and occasionally other metals, to decorate a blade, the terms "damascening", "koftgari" or "inlay" are often used. Anna Feuerbach precise-

ly identifies traditional methods of applying decoration to blades including: notching, amalgamation, and inlaying. She especially concentrated on "koftgari" techniques and its variants. She suggested creating a public electronic database where all methods of blade decorating could be documented.

Among the most recent Ukrainian studies devoted to the history of military technologies, one should consider the speech of Dr. Volodymyr Hutsul titled "Weapons and Tactics of Hussar Cavalry in the Visual Sources of the First Third of the 16th Century". Volodymyr Hutsul used a wide range of iconographic and written sources to investigate the depiction and description of light Balkan cavalry as formation of European troops. The author has also studied their arms and armor and related warfare. His research is also accompanied by material sources. Volodymyr Hutsul concluded that a comprehensive study of sources would raise the significance of Renaissance pictorial battle arts as historical sources. Further, he stressed that the development of the warfare of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including Polish and Lithuanian Rus in the first half of the 16th century was fully integrated into the pan-European trend and opposed the conceptual separation of the military history of Western Europe from the Central and Eastern European ones, such as those of Poland, Lithuania and Russia.

The speech of Dr. Olena Pohodyascha titled "Pictures of Arms and Symbols of Power in the Cossack Portraits of the 17th and the First Half of the 19th Centuries" was closely related to the art history. She studied the images of cold steel on the portraits of Cossack nobles from museums in Ukraine, explaining different opinions regarding their authenticity, as well as the potential of portraits as a historical source. The development of weaponology studies provides solutions to a wide range of tasks: it enables a proper attribution of a huge number of museum artifacts related to arms and armor, the development and testing of research methods and a deep integration with closely related historical sciences, especially archaeology. Therefore, most reports at the conference were devoted to the archaeological problems.

The report of Dr. Michael Gorelik dealt with a very topical theme "The Burial of the Golden Horde Circassian warrior of 13th –15th centuries in Porosye". Gorelik analyzed an excavated set of antique arms and armor from burial number 69 Yablonovsky near the ancient city of Jurev (now Belaya Tserkov). The analysis of weapons and household items from the burial allowed him to conclude that in the grave there was a buried Circassian warrior of the Golden Horde. The author admitted that the burial belonged to one of the Circassian warriors who had been resettled by the Golden Horde administration to a strategically important area. The author suggested that the Circassians played a prominent role in the military system of the Golden Horde. A large presence of Circassian troops in the Dnieper Basin contributed to the fact that the local Slavic population not only took over the ethnicity of those immigrants, but also reacted favorably to the title "Cherkasy", which they took over from their eastern neighbors.

The report of Dr. Serhii Pivovarov and Mr. Vitalii Kalinichenko was titled "Items of Arms Ranged from Chornivka Hillfort of the First Half of 13th Century (Archeological Research of 2012)" and devoted to the analysis of the arrowheads found in the Chornivsky settlement, their typology and classification. The identification of these materials yields important data on military and political history of Bukovina region and weaponology in general.

The report of Dr. Volodymyr Prokopenko titled "Saber Belt Hanger with a Hook-Clasp. Eastern Europe, Ottoman Empire

Left to right: *Dr. Michael Gorelik , Dr. Volodymyr Hutsul, Dr. Nicholay Plavinsky.*

16th to Early 18th Century" was dedicated to this little-studied topic in the history of arms and armor. The author reviewed 21 samples of sabers with saber-belt sets, studied metal parts of devices, and proposed approaches to the classification of certain items and types of hanger.

Interesting materials devoted to the study of medieval swords from the western regions of Rus were revealed by Dr. Nicholaj Plavinsky and Dr. Alexander Strelchenko. The question of the place of manufacture of armaments that were found in the Old Russian archaeological sites is one of the traditional research questions in archaeological and arms and armor studies research. However, it continues to be relevant even today. This is due to the importance and apparent complexity of the issue. In the report titled "Weapons of Local Production and Imported Weapons in the Complex Weapons of the Western Lands of Rus in the 11th –13th centuries: Principles and Criteria of Selection", Dr. Nicholaj Plavinsky examined the criteria of selection of imported weapons in an assortment of weapons using the example of the western lands of Ancient Rus. This term refers to the territory of present day Belarus with the exception of the Nioman region populated by Balts. He stressed that any conclusion of the possibility of the local production of artifacts can only be made after a thorough study of the full set of discovered armaments using traditional methods of archaeological research, such as typological analysis, mapping and statistical analysis. In his report "On a Group of Swords from 14th–15th Centuries from South-Western and Western Rus", Dr. Alexander Strelchenko analyzed the several samples of swords from Museum of Regional Studies of Rivne city and Lviv History Museum. He compared their morphology and marks with the known samples from Western European museums. Through a comparative analysis the author dated swords from the second half of the 14th and the first half of 15th centuries respectively. A. Strelchenko also suggested the existence of a long tradition of local production of sword hilts.

In "Finds of Medieval Swords as an Important Source for the Study of Military Affairs in the Galicia-Volyn State", Mr. Bohdan Hrynchyshyn examined the question of studying swords as a source of shedding light on the history of military affairs. He analyzed swords that had been found in the study area based on the typology of E. Oakeshott and compared them with similar models which had been identified in Western Europe. He pointed out the features of the study of archaeological materials: problems of dating, conservation, and determining the location of the artifact in the warrior's weapon sys-

tem. He emphasized the need for an integrated investigation of the weapons complex.

A collection of nine medieval swords were examined by Dr. Olena Popelnytska and presented in her report "Swords of the Second Half of 13th –15th centuries from the Collection of the National Museum of History of Ukraine". These swords had been accidentally found in the first half of the 20th century in different regions of Ukraine. She described five of those swords as so- called "Gothic" swords, dated from the second half of 14th–15th centuries. Further she suggested that four swords from the second half of 13th and the first half of the 14th centuries as "Roman" swords – the popular chivalrous weapon of the High Middle Ages. She analysed all of them in detail and paid attention to the history of their acquisition in each respective museum. She concluded that the study of these exhibits was important in the context of understanding history of medieval warfare in Ukraine, which at that time was in the field of cultural and economic interests of the two European countries – Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland.

The next report of Dr. Olena Popelnytska titled "Sword of the First Third of the 19th century of a Russian Statesman Alexander Balashov in the Collection of the National Museum of History of Ukraine" dealt with the study of museum objects from the collection of the National museum of history of Ukraine. The sample in question was the Russian Pattern 1798 Infantry sword. She analysed the toponymic inscriptions on the blade with respect to the outstanding events in the biography of Alexander Balashov. She attempted to identify the inscription "Svalling" engraved on the forte of the blade, connecting it with one of the representatives of Svallings - the royal armourers from Sweden. The sword of Alexander Balashov is of high interest not only as a crafted masterpiece, but also as a historical relic. Through the fate of one man, one can reflect the era of Alexander I, the War of the Russian Empire with Napoleonic France, where Alexander Balashov participated as an officer and as a diplomat.

The next talk dealt with the studies of the 20th century museum samples conducted by Mr. Dmitry Badaev "Panzer Mк-V – the Monument in Kharkiv". It is dedicated to one of the most prominent monuments in Kharkov – British First World War tank Mk-V Composite, now displayed in the Constitution Square, downtown. The first tank that later turned to a monument arrived to Kharkiv from the city of Novorossiysk in 1920 as part of a large group of captured British tanks.

The Kharkov railway workshops were involved in repairing it, but failed to renovate several engines. In 1938, the monument tank was replaced with another one.

The report of Mr. Alexander Berezkin titled "Experience of Restoration of the Iron Sword Hilt (10th Century?)" dealt with important topics of restoration and conservation of ancient weapons. He consistently reviewed all phases of the restoration process of a medieval sword. Alexander Berezkin showed how the process of cleaning revealed signs which could be helpful in dating and attribution of a sword. In the next presentation titled "Cold Steel in the Collection of the Chernigov Historical Museum", Mr. Artem Laevsky examined the history and structure of this unique collection. He referred to the history of research exhibitions and also the published catalogues. Further, he paid attention to the composition of the collection and descriptions of exhibitions that had still not been introduced into the scientific circulation.

A number of important reports of the conference were prepared by the largest private museums and collectors of antique

Left to right: *Mr. Dmitry Badaev , Dr. Olena Popelnytska, Mr. Evhen Sivachenko.*

arms and armor. One of them was Feldman Family Museum. Mr. Evhen Sivachenko gave a speech titled "The Use of Jade in Weapons' Art of India during the Mughal era: Historical, Technical and Artistic Aspects (Sample Exhibitions in the Feldman Family Museum)". He stated that the widespread use of jade as jewelry material in the manufacture of arms was one of the characteristics of Indian arts and crafts of the Mughal era (1526–1858). The author counted about 40 objects in the collection with hilts which had been made fully or partially made of jade. Mr. Sivachenko also paid attention to the history of the art of jade crafting in India, noting that the Mughals brought to India not only the art of jade, but the mineral itself. he also analyzed the methods of production, assembling and artistic features of jade hilts of bladed weapons, highlighting several basic types according to their morphological characteristics.

Mr. Vitalii Shlaifer presented a rare topic titled "Scythes in the Weapon History Museum". The author analyzed a representative collection of medieval military scythes, examining the history of the development of these weapons and their application in Europe. The speaker paid attention to the methods for adjusting peasant working scythes for combat application and also identified their main morphological types. These reports confirm the great scientific work carried out within the walls of private museums and high scientific level of research teams in these institutions. It's also testified by a significant number of scientific publications, new journals which are devoted to the analysis of problems of research on antique arms.

One of the newest publications which was presented at the Conference was the book of Mr. Roman Kosarev and Mr. Valery Nefiodov titled "Cossack weapons of 15th–18th centuries". This work contained a study of many archaeological finds from the territory of Ukraine and neighboring countries. The material is divided into three groups according to chronological order: 15th–16th centuries, 17th century and 18th century.

A group of reports was devoted to the study of firearms. One of them was dedicated to the study of handguns of the 16th century conducted by Mr. Valery Nefiodov titled "Handguns on the Territory of Ukraine 16th–18th centuries". The report of the well-known researcher of Iranian arms and armor Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani was named "Persian manuscripts on cannon making, different types of ordnances (cannons, howitzers and mortars), rockets and fireworks". The goal of his speech was to give a short overview of some Persian manuscripts on casting bronze cannons, the usage of rockets and different types of ordnance such as

cannons, mortars and howitzers. Additionally, some manuscripts on shooting rockets that did not require a bombarding frame was also discussed. He also introduced a manuscript on making and shooting fireworks.

In his presentation, Dr. Tomasz Ciesielski titled "The Artillery Weapon in the Polish and Lithuanian Army in the Years 1717–1789" stated that in 1718 the Polish artillery had about 300 cannons and mortars, which had been predominantly manufactured in the 17th century. The Lithuanian army had only 10 cannons. From 1718 to 1763, Poland and Lithuania produced about 30 additional cannons. But from 1767 to 1789, two Polish arsenals manufatcured about 243-246 cannons and mortars. In 1789 the Polish artillery had 321 cannons. Thus more than half of Polish artillery cannons were produced in the second half of the 18th century. Dr. Oleh Malchenko (M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kyiv, Ukraine) gave a presentation titled "Dutch forged cannon of 15th century from Tavrida Central Museum". He analyzed the history of one sample from the central museum of Simferopol city (Crimea, Ukraine). He described the typologyof this type of cannon. He examined several fundamental characteristics based on analogies with similar examples from European museums. He paid attention to the only decorative element – a reinforcing ring, so called "sugarstick". The analysis of the markings on the barrel allowed him to determine the origins of the marking which corresponded to the traditional signs of the Netherlands lower states workshops. He described the cannon as a model "veuglair", which had been manufactured in 1470–1480. He also emphasized the importance of underwater archaeology in the study of medieval artillery.

Three more reports dealt with underwater archaeology topics. This was no surprise because in the last decade more and more

Left to right: *Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani, Dr. Oleh Malchenko.*

researchers have been dealing with the topic. For example, the excavation of a 13th-century shipwreck near Sudak, in Crimea by National Taras Shevchenko University of Kiev provides interesting data in various fields for European medieval history reseachers. Thus two reports were devoted to the studies of a medieval Italian ship that had sunk there and was excavated in 1999. Dr. Serhii Zelenko gave a speech titled "Spheroconical Vessels from a 13th-Century Ship - containers or weapons?". He concluded that the medieval ship had carried commodities in ceramic containers and a consignment of diverse glazed pottery. During the underwater excavations samples of spheroconical vessels were found and dated between the 10th and 14th century. An analysis of findings from various sites allowed historians to conclude that they were used for storage of valuable liquids which were applied in a production, medicine and cosmetics. Their military use is disputable.

The report of Ms. Katerina Valentyrova was a speech titled "Cold Steel from Sunken Italian Ship of the 13th Century". The first group of weapon included the remains of daggers. Their typology corresponds to the baselard used in the Mediterranean from the 9th century. They were in continuous service with the Italian infantry until the 13th century. The second group comprised daggers

and knives. She interpreted the fragments of blades without the handle as knives with one- edged blades. Further she suggested that they were multi-purpose instruments and assumed that they were the crew's personal weapons. Mr. Victor Kobets gave a speech titled "Archaeological Research of the River Dneper by the Employees of Kyiv National University in 2010–2013" and explained the use of contemporary technical equipment for underwater research.

A separate part of the conference was a seminar on the traditional Persian martial arts conducted by Dr. Manouchehr Mostagh Khorasani, a well-known historian of weapons, and the author of the most compelling up-to-date research on the history of antique weapons from Iran.

Conclusion

The conference in Kyiv has demonstrated a high level of international scientific cooperation and integration for the first time in Ukraine. This event will surely set the reference bar higher for future cooperation between museums including those inside the country and overseas. The prospects of such cooperation were discussed in the report by Ms. Iryna Forostyan titled "Importance and Necessity of Collaboration between Historical Museums in the Current Geopolitical Setting". With the formation of modern civil society, the partnership and collaboration across boundaries between museums and institutions is absolutely necessary and is developing both traditionally and in a network environment. In the context of global politics, holding international joint exhibitions increase the reputation of more than one nation or culture and thus have the potential of great geopolitical importance.

Overall, the goals of the conference were reached. The conference has become a stage that marks the transition of Ukrainian weaponology and private collecting to the stage of maturity. At the same time it reflects the current status of this auxilary historical science in Ukraine with all its achievements and shortcomings. We hope this conference will become a regular event, and from now on, we will increase the quality level the help of the best national and international experts. In the near future, the organizers of the conference are planning to publish a collection of scientific papers on all topics introduced in the conference.

Dr. Denys TOICHKIN,
Dr. Manouchehr
Moshtagh KHORASANI

REFERENCES

1. Бієнале зброї 2014–2015. Перша міжнародна зброєзнавча конференція: тези конф., 16-19 лют. 2014 р., Київ / Міністерство оборони України, Національна академія наук України, Національний військово-історичний музей України, Інститут історії України. – К., 2014. Текст парал.: укр., рос., англ. [Weapon Biennial 2014–2015. First international research conference. Kyiv, 16-19 February 2014. Abstracts / Ministry of Defence of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, National Military Museum of Ukraine, Institute of History of Ukraine. – Kyiv, 2014].
2. Програма першої міжнародної зброєзнавчої конференції: програма конф., 16-19 лют. 2014 р., Київ / Міністерство оборони України, Національна академія наук України, Національний військово-історичний музей України, Інститут історії України. – К., 2014. Текст парал.: укр., рос., англ. [Program of the First international research conference. Kyiv, 16-19 February 2014 / Ministry of Defence of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, National Military Museum of Ukraine, Institute of History of Ukraine. – Kyiv, 2014].

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

WELCOME CONFERENCE PARTICIPANTS

ПРИВЕТСТВИЕ УЧАСТНИКОВ КОНФЕРЕНЦИИ

ШАНОВНЕ ПАНСТВО!
ДАМЫ И ГОСПОДА!

Искренне хотел поблагодарить всех присутствующих за то, что нашли время и возможность приехать в Украину в это непростое время. Когда мы задумывали наше мероприятие никто даже предположить не мог, что политическая ситуация сложится столь неблагоприятным образом. В результате крепко подвели проблемы с финансированием, и общая напряженная обстановка – сложись все как планировали, состав участников и гостей конференции безусловно был бы намного большим.

Тем не менее, мне кажется, что несмотря на все сложности, нам все же удалось собрать великолепный научный состав из стран, где оружиеведение издавна высоко развито как наука. Многие участники проявили, без преувеличения сказать, отвагу, рискнув приехать в это непростое время, за что мы от всего сердца вас благодарим и постараемся, чтобы пребывание в Киеве оставило у вас не только тревожные, но и приятные впечатления.

Мы шли к конференции по оружиеведению в Киеве не один год. Меня неоднократно спрашивали и наши исследователи и коллеги по переписке из-за рубежа, почему до сих пор в Украине нет ни одного специализированного научного форума по истории оружия, где можно было бы выступить, завязать контакты и пообщаться на профессиональные темы на соответствующем научном уровне.

Главная причина этого, конечно же, заключается в том, что на Украине оружиеведение только начинает по-настоящему развиваться как наука. Если археологическая наука и история коллекционирования имеют в Украине давние корни, то собственно украинское оружиеведение, как специальная историческая дисциплина очень молода. Это, в свою очередь, связано с особенностями развития источниковедческого фундамента спецдисциплин (которых, кстати, уже более восьмидесяти) в нашей стране. Тем более что для оружиеведения, которое находится на стыке многих гуманитарных, естественных и, даже, точных наук, необходима разработка оригинальных методик и методических приемов.

И вот, я могу заявить, что проведение первого такого мероприятия в Украине, наконец, стало возможным и отнюдь не случайно: на сегодняшний день в нашей стране наконец сложилось ядро профессиональных исследователей занимающихся оружиеведческой проблематикой, сформировалась научно-исследовательская и экспертная база. Нашим ученым еще только предстоит решить огромный спектр задач. Тут и атрибуция либо переатрибуция великого множества музейных экспонатов, и разработка и отработка методологии, дальнейшая углубленная интеграция с пограничными науками, в первую очередь археологией и искусствоведением и многое многое другое. Уже сегодня в украинском оружиеведении представлены новейшие направления, как например археометаллургия и военная антропология. В этой связи знаковым является прибытие специалистов из США и Германии, которые представляют именно эти направления – их высту-

пления вы очень скоро услышите, а в семинаре по историческому фехтованию можно будет принять непосредственное участие.

Важным достижением украинского оружиеведения является закладка фундамента историко-оружиеведческой школы, каким бы ни невероятным это казалось в нынешних стесненных для науки украинских реалиях. Я имею в виду не только несомненно важные работы ученых, стоявших у истоков этой дисциплины в Украине, но и вполне конкретный курс исторического оружиеведения, который, с применением наших разработок, читается сейчас в киевской Академии руководящих кадров культуры и искусств. Уже есть целый ряд крайне интересных дипломных работ. Кроме того, есть планы, что сокращенный курс оружиеведения читаться в Киевском и Одесском национальных университетах в составе большего курса по специальным историческим дисциплинам.

Очень важным для украинской науки стал качественно новый уровень сотрудничества с частными коллекционерами оружия. Оружиеведение как наука выросло из коллекционирования. Именно в крупных коллекциях древностей как раньше так и теперь черпает материал оружиеведение (как и любая историческая наука, связанная с изучением вещественных источников). Обратная связь состоит в том, что уже строго выверенный научный подход позволяет определить перспективы дальнейшего формирования музеев и коллекций, становясь, в свою очередь, двигателем коллекционирования и активно влияя на рынок антиквариата. Таким образом, результаты исторических источниковедческих исследований, в конечном счете, всегда оправдывают ожидания музейного руководства и владельцев коллекции: ведь оказавшиеся в научном обороте образцы не только развивают представления об истории оружия, но и повышают качество всего собрания, да и сами возрастают в цене.

На примере новообразованых частных музеев можем наблюдать, как вопреки множеству препятствий в Украине постепенно происходит возрождение меценатства и крупного коллекционирования, в свое время ставших основой важнейших мировых собраний древностей.

По перечисленным выше причинам третий день нашей конференции полностью посвящен наиболее наболевшему в деле коллекционирования антикварного оружия вопросу – обсуждению проекта закона об оружии.

Таким образом, наша конференция является своего рода промежуточной чертой, фиксирующей переход украинского исторического оружиеведения и коллекционирования в стадию зрелости, и в то же время отражает их текущее состояние со всеми положительными моментами и недостатками. Я глубоко убежден, что наш оружиеведческий форум должен стать регулярным, ведь очень вероятно, что именно он силами лучших украинских и иностранных ученых, отныне будет задавать планку качества, которой необходимо придерживаться в своей научной работе каждому специалисту.

Разрешите же от имени оргкомитета поздравить всех нас с этим знаменательным событием и объявить первую украинскую оружиеведческую конференцию открытой!

Денис ТОИЧКИН, старший научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина

ШАНОВНІ ГОСТІ ТА УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ!

Я надзвичайно радий вас вітати на нашій сьогоднішній зустрічі і, впевнений, що вона принесе нам не тільки радість знайомства та особистого спілкування, а й допоможе вирішити важливі теоретичні і практичні питання у сфері зброєзнавства.

Не все задумане нами вдалося втілити у життя, але ця конференція перша, тим паче ще й міжнародна і уперше проводиться на державному рівні в Україні. Тому сподіваюся, що ми в подальшому будемо розвивати цей напрямок і маю надію, що найближчим часом будемо знову зустрічатися і продовжувати наше спілкування.

Ініціаторами та організаторами виступили Національний військово-історичний музей України та Інститут історії України НАН України за підтримки Міністерства оборони України і Національної академії наук України.

Важливим є й те, що сьогодні тут зібрались і вчені-дослідники з наукових установ та музеїв України, Сполучених Штатів Америки, Російської федерації та країн Європи, і колекціонери, і фахівці-практики, які цікавляться історією зброї.

Впевнений, що Ваші наукові дослідження стануть важливим внеском у розвиток як теорії зброєзнавчої науки, так і практичного збереження та реставрації предметів зброї та озброєння.

Інновацією нашої конференції є й те, що поряд з науковими дослідженнями ми спробуємо підняти питання щодо законодавчого врегулювання проблемних моментів у сфері колекціонування та експертизи старовинної холодної зброї.

Тож бажаю усім учасникам конференції нових відкриттів, цікавих дискусій та продуктивного наукового пошуку.

Владислав ТАРАНЕЦЬ,
директор Національного
військово-історичного
музею України, м. Київ, Україна

ДОРОГИЕ ДРУЗЬЯ!

Мне очень лестно быть участником этой конференции и приветствовать всех вас. Наша страна еще очень молода, молодо оружиеведение и вот эти молодости встретились. Это очень здорово!

Оружиеведение на постсоветском пространстве развивается очень интенсивно, проводятся большие серии встреч в России, многие мои знакомые, друзья, коллеги являются постоянными их участниками, передают большой привет всем участникам. В частности, Александр Николаевич Кулинский, который, к сожалению, не смог приехать, лично просил передать приветствие и выразить надежду, что в будущем подобные встречи обязательно повторятся.

Я благодарен устроителям и в первую очередь, конечно, руководству Национального военно-исторического музея Украины за то, что музей в последние годы так активно развивается, мужает ,набирает серьезных оборотов, мне очень приятно видеть новые экспозиции. Мой скромный подарок – подборка альманахов «История оружия», которую мы выпускаем.

Без оружиеведения картина изучения и познания мира, его истории было бы неполным. Оно удачно сочетает в себе и историю и антиквариат и очень много дисциплин. Очень хорошо, что оружиеведение не замыкается только на государственных музеях, есть огромный пласт коллекционеров частных и частных музеев, которые уже появились и за которыми безусловно будущее. Мы с вами прекрасно понимаем, помним и знаем, что все лучшие музеи мира выросли из частных коллекций. Я желаю и частным музеям и научным организациям впредь сотрудничать так, чтобы получать максимальный эффект от сотрудничества, наш музей в вашем распоряжении. Я приглашаю всех участников конференции побывать в нашем музее и буду рад приветствовать их там.

Еще раз спасибо за организацию Первой Украинской оружиеведческой конференции, которую мы унесем с собой в наших сердцах, а знания в наших головах, конечно, если они там уместятся.

Спасибо!

Виталий ШЛАЙФЕР,
директор Музея истории оружия
м. Запоріжжя, Україна

ШАНОВНІ УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ, ШАНОВНІ ГОСТІ!

Нам дуже приємно, що Ви відгукнулись на наше запрошення прийняти участь у Першій міжнародній зброєзнавчій конференції. Питання, що будуть розглянуті протягом цього наукового форуму є надзвичайно актуальними для діяльності українських музеїв, і особливо для військово-історичних музеїв структури Збройних Сил України.

Керівництво Міністерства оборони України розуміє важливу роль музеїв у військово-патріотичному та духовному вихованні особового складу ЗС України та формуванні позитивного іміджу Збройних Сил в суспільстві і тому підтримує подібні інноваційні заходи спрямовані на те, щоб українські музеї зайняли достойне місце серед військово-історичних музеїв світу.

Національний військово-історичний музей України, як головний науково-методичний центр в музейній системі Збройних Сил України виступив з ініціативою проведення даної конференції, яка знайшла підтримку в Міністерстві оборони України, Міністерстві внутрішніх справ України та Національній академії наук України.

Ця конференція є важливим кроком у справі збереження нашого культурного та військово-історичного минулого, виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму та поваги до історії рідної країни.

У даному контексті важливим є проведення круглого столу присвяченого питанням збереження культурних цінностей, що відносяться до холодної та вогнепальної зброї, що вже давно піднімаються музейними працівниками, колекціонерами та експертами України. Вперше за круглим столом будуть обговорюватися питання законодавства у сфері колекціонування антикварної зброї з точки зору і музейних працівників, і приватних колекціонерів, і представників дозвільної системи МВС, і судових експертів Дослідно-криміналістичного центру ВМС України і представників судових систем.

Я впевнений, що результати Ваших наукових досліджень неодмінно стануть важливим джерелом інформації для дослідників історії, музеєзнавства та пам’яток військової історії і відіграють свою роль у воєнно-патріотичному вихованні української молоді.

Антон СОКОЛОВ,
помічник Міністра оборони України

ДОПОВІДІ

ДОКЛАДЫ

REPORTS

Виталий ШЛАЙФЕР, Вадим ДОБРЯНСКИЙ

БОЕВАЯ КОСА В ЕВРОПЕ

Аннотация УДК 94(4); 903.22.069.017

В статье рассмотрена история боевой косы в Европе. Изучена морфология, конструкция, особенности применения этого оружия. Автор рассматривает письменные и вещественные источники, свидетельствующие о распространении боевой косы на территории Украины. Произведена авторская классификация боевых кос из коллекции Музея истории оружия (г. Запорожье).

Ключевые слова: Музей истории оружия, боевая коса, крестьянское оружие, глефа, куза.

Бойова коса в Європі

Анотація УДК 94(4); 903.22.069.017

У статті розглянута історія бойової коси в Європі. Досліджена морфологія, конструкція, особливості використання цього виду зброї. Автор розглядає письмові та речові джерела, що свідчать про поширення бойової коси на теренах України. Виконано авторську класифікацію бойових кіс з колекції Музею історії зброї (Запоріжжя).

Ключові слова: Музей історії зброї, бойова коса, селянська зброя, глефа, куза.

The War Scythes in Europe

Abstract UDC 94(4); 903.22.069.017

Mr. Vitalii Shlaifer and Vadym Dobryansky examines the history of war scythes in Europe. He studies morphology, design and use of this kind of weapon. Author analyzes written and material sources, that indicates the distribution of war scythes in Ukraine. Author made the classification of war scythes in the collection of Weapon History Museum.

Keywords: Weapon History Museum, war scythe, peasant's weapon, glaive, couse.

В экспозиции запорожского Музея истории оружия имеется собрание боевых кос, тесно связанных с историей Украины, украинского казачества и Польши.

Боевая коса – это древковое оружие пехоты, которое представляло собой древко с насаженной на него, направлением вверх (т.е. так же, как и наконечник копья или алебарды), хозяйственной косой, разделочным ножом или специально изготовленным двулезвийным клинком, чаще дугообразной формы. Чаще всего ее переделывали из обычной крестьянской, выпрямляя участок крепления косы с древком. Как правило, лезвие европейских боевых кос было вогнутым. Временами применялись косы с приклепанными или приваренными отростками – острием или кованными крючьями для поражения и стаскивания противника с коня. В некоторых случаях это острие изготавливалось из тела косы путем вырезания из верхней части необходимого участка. Клинок косы помещался в расщепленной верхней части древка и обтягивался железными обручами или приклепывался к древку, при этом древко в верхней части обматывалось проволокой [3, с. 90-91].

История появления боевой косы берет свое начало еще в XIV–XVI веках [1, с. 255-256]. Впервые, согласно некоторым данным, подобие боевой косы (немецк. – kriegsgertel), с прорезным крестиком в боевой части, применили в XV–XVI вв. швейцарские крестьяне-пехотинцы, сражаясь против австрийской

и бургундской рыцарской конницы [8, с. 262]. Боевые косы (немецк. Streitsense, sturmsense или kriegssense) нередко использовались восставшими гуситами (XV в.) [4, с. 13] и немецкими крестьянами в период так называемой «Великой крестьянской войны» (немецк. Deutscher Bauernkrieg) 1524-1526 годов [1, с. 256]. Боевая коса зачастую была для восставших крестьян единственным доступным и наиболее удобным, универсальным и маневренным оружием для борьбы с рыцарской конницей и пехотой. Боевой косой с крюком можно было легко зацепить и стащить с коня рыцаря, ею было удобно перерезать сухожилия лошадям и, тем самым, нейтрализовать кавалериста. Ими наносили сильные рубящие удары. Дошедшие до нас и хранящиеся в западноевропейских музеях косы датируются, в основном, XVI веком, но есть и исключения, например, боевая коса (немецк. kriegssense für den Landsturm) прусского ландштурма (ополчения) 1813 года. По словам В. Бехайма, разновидностью боевой косы можно считать также гизарму (французск. guisarme) – древковое оружие серповидной формы, имевшее на обухе шиловидный отросток, направленный вверх. В Германии боевые косы, как оружие, соответствующее возможностям крестьян, еще долго применялись в Тироле во время восстаний 1703, 1805 и 1809 годов [1, с. 256].

Наряду с боевыми косами в позднее средневековье применялось и оружие очень похожее на них, и также происходящее от сельскохозяйственных орудий – глефы и кузы. Глефа (немецк. Glefe, франц. vouge) – холодное оружие, представляющее собой наконечник в форме ножа, который крепится к длинному древку с помощью втулки и прожилин. У нижнего конца находятся острые отростки (отводящие крюки). На обухе располагался или прямой, выдающийся вперед также для отвода удара, или направленный вверх крюк («острый палец»). Глефы могли применяться как для укола, так и для рубки. Со временем, когда глефа стала употребляться при польском королевском дворе тамошними телохранителями, ее стали называть куза (польск. Kosa, франц. couse). Куза также имела наконечник в форме ножа, который насаживался на древко и соединялся с ним длинными железными прожилинами и заклепками. В отдельных случаях на древке ниже втулки находился диск для защиты рук. Из конструкции явствует, что кузу применяли скорее для рубки, чем для укола, и что она, совсем несущественно, отличалась от глефы. Она рассчитана на то, чтобы посредством мощного удара прорубить латы противника, особенно лентнер (lentner). Уже в XV–XVI веках куза была настолько популярна, что наемники-швейцарцы, служившие французскому королю, стали вооружаться кузами поголовно.

Применение боевых кос в Восточной Европе, (по мнению некоторых польских историков и оружиеведов) в этом регионе была «изобретением» именно запорожской пехоты XVII века, которая в большинстве своем состояла из вчерашних крестьян [6, с. 114]. Поэтому боевая коса (украинск. «бойова коса») надолго становится одним из основных видов оружия запорожских казаков времен национально-освободительной войны украинского народа (XVII века), а позже – в XVIII веке – и основным оружием крестьянских повстанцев-гайдамаков. Из польских источников точно известно, что украинское казацко-крестьянское войско применяло боевые косы в знаменитой битве под Берестечком

1651 г. Польские шляхтичи вспоминали, что казаки эффективно использовали тогда боевую косу в оборонительных целях. Например, Пьер Шевалье, участник битвы под Берестечком, вспоминал в своей «Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne» («История войны казаков против Польши»): «В одном месте среди болота скопилось триста казаков и храбро оборонялись против большого числа атакующих, которые нажимали на них отовсюду. Наконец, полностью окружены, они почти все погибли, но пришлось с каждым из них вести бой. Остался один, который боролся против всего польского войска,… потратив весь свой порох, он потом взял свою косу, которой отбивал всех, кто хотел его схватить, какой-то солдат напал на него с таким же оружием, но не мог ничего поделать и, несмотря на свою бойкость, едва избежал, чтобы тот не перерезал его пополам. Тогда какой-то шляхтич … и какой-то немецкий солдат… бросились в воду по шею и начали бой, казак, хоть и был пробит четырнадцатью пулями, встретил их еще с большим упорством, что очень удивило польское войско и даже его королевское величество, в присутствии которого заканчивался этот бой. Король очень увлекся храбростью этого человека и приказал крикнуть, что дарует ему жизнь, когда он покажется, на это последний гордо

Рис. 1. *Фигура гайдамака с боевой косой в скульптурной композиции памятника Т. Г. Шевченку (авторы: М. Г. Манизер и И. Г. Лангбард), г. Харьков (фото автора).*

ответил, что он уже не заботится о том, чтобы жить, а лишь хочет умереть, как настоящий вояка. Его убил ударом копья другой немец, который пришел на помощь атакующим».

В России боевая коса также была известна в XVII–XVIII вв., ее употребляли крестьяне в период восстаний под предводительством Степана Разина (1670–1671 гг.) и Емельяна Пугачева (1773–1775 гг.) [2, с. 657]. Позднее украинское и русское крестьянство применило боевые косы во время партизанской войны против наполеоновских солдат в 1812 году. Правда, на знаменитых карикатурах А. Г. Венецианова мы видим, что в качестве боевой косы партизаны Кожиной вооружены обычными косами.

В Польше боевые косы (польск. kosa bojowa) использовались крестьянами еще в период так называемой Первой Речи Посполитой (Речи Посполитой, 1569–1795 гг.), во время «шведского потопа» (Potop Szwedzki) 1655–1660 гг., а также во время восстания Тадеуша Костюшко (1794 г.). В книге известного варшавского архитектора Пйотра Айгнера (Эгнера) – «Краткая наука о косах и пиках» («Krótka nauka o kosach i pikach»), помимо описания приемов использования этого оружия повстанцами, содержались еще и рекомендации тактического характера: бег с косами в строю во взаимодействии с пикинерами и стрелками, вооруженными карабинами, также – во взаимодействии с артиллерией [3, с. 90-91]. В частности о свойствах боевых кос Айгнер писал: «… косы являются страшным оружием в руках крестьян наших, дерущихся за свою собственность и свободу. Коса блеском своим пугает коня, лишая кавалерию преимущества и делает это оружие страшнее палаша, нанося им смертельные раны. Из достоверных источников известно, что в лагере Руководителя вооруженной силы находятся люди, которые так ловко и быстро орудовали косами против казаков [донских – *Авт.*], что их головы в один миг слетали» [5, с. 14-15].

Рис. 2. *Гдыньские косиньеры Анджей Скибиньский и его сын Ян. 1939 г. (Фото: Adam Bałaban. «Kosynierzy w świetle prawdy». – New York, 1979.).*

В битве под Рацлавицами (апрель 1794 г.), в которой повстанцы, вооруженные боевыми косами, сыграли очень важную роль, принимало участие около 2-х тысяч «косиньеров», образовавших собой так называемую Краковскую милицию (Milicja Krakówska). Милиционеры-ополченцы выстраивались в три шеренги, из которых первая была вооружена огнестрельным оружи-

ем, а остальные – пиками и боевыми косами, которыми в сражении рубили, как саблей, а кололи, словно копьем. Воевали косиньеры по наставлениям и рекомендациям Айгнера, который в разделе своей работы «О тактике корпусам пикинеров и косиньеров присущей» («O taktyce korpusom Pikinierów i Kossynierów przyzwoitey») писал: «После атаки… пики взяты будут на плечо… По правилам прежней тактики следовало бы, чтобы оружие было смешанным, т.е., чтобы первый глид имел огнестрельное оружие, второй – пики, а третий – косы, так как наш Начальник привык диспонировать. Можно было бы также двум первым глидам дать огнестрельное оружие, а третьему – пики. Есть и другие столь же хорошие способы: итак первый глид может иметь ружья со штыком, второй – косы, а третий – пики, или же еще в первом глиде один человек будет идти с пикой, а второй, просто пойдет держа для резни косу, направленной вверх, второму глиду будут пики, а третьему – косы. Малыми компаниями в 50 человек ничего сделать невозможно, необходимо их в два или три раза усилить. Таким образом, бригада или компания включала бы в себя 150 чел.» [5, с. 21-24].

Помимо книги Айгнера в конце XVII–начале XIX веков в Польше было опубликовано и несколько других работ, посвященных тактическому применению боевых кос. Кроме прочего, работу Айгнера в Кракове переиздали даже в разгар Ноябрьского восстания 1831

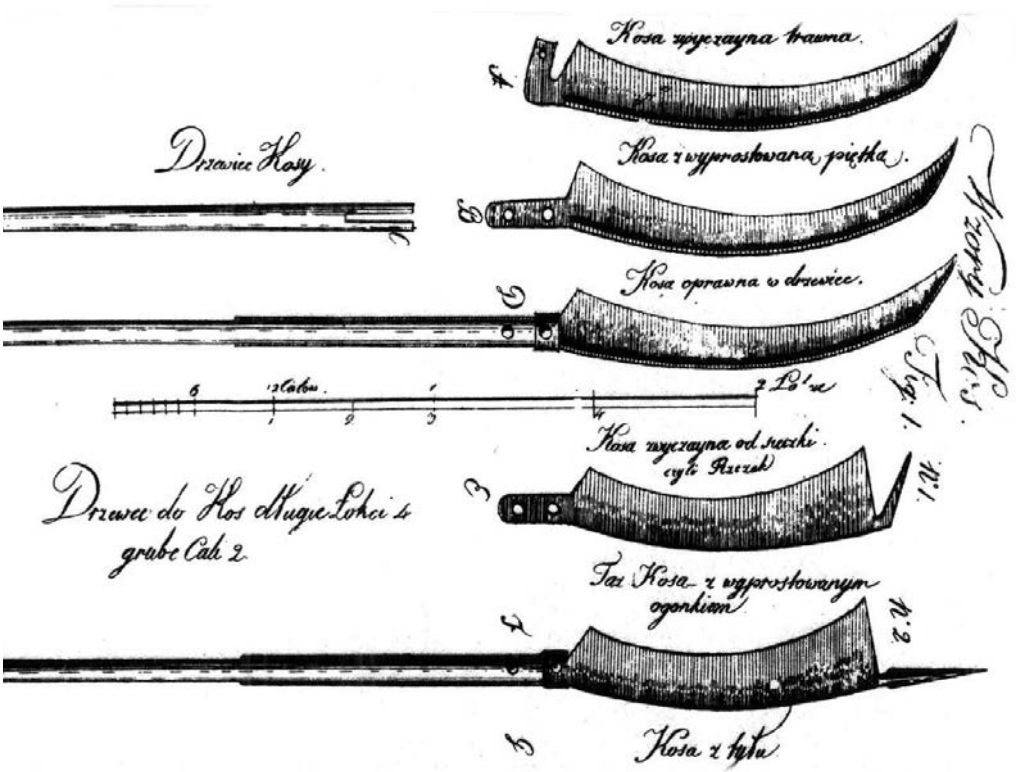

Рис. 3. Иллюстрация в книге П. Айгнера [5, Tabl. 1].

года. Тогда боевая коса также очень активно использовалась польско-белорусскими повстанцами. Не утратили своего значения косы и во время следующего, Январского восстания 1863–1864 годов. По воспоминаниям Юзефа Костюшко-Ожегальского в 1863 году «ни один пехотинец со штыком, имея разряженный карабин, не мог идти в рукопашную с косиньером, который мог рубить и колоть неистово своей тяжелой и длинной косой». Другое красноречивое свидетельство об использовании кос повстанцами оставил швейцарец фон Эрлах, отметивший в своей работе «Партизанская война в Польше 1863 г.», что «приглушенный звук случайно задетых друг о друга кос, производит страшное впечатление» [3, с. 92]. В XX веке боевые косы также использовались поляками. Особенно яркую страницу в истории оставил батальон «Гдыньских Красных Косиньеров» во главе с подполковником Станиславом Венжиком, который в сентябре 1939 года упорно защищал окрестности Гдыни [7, с. 4-5].

Большинство из 39-ти боевых кос в коллекции запорожского Музея истории оружия, имеют польское происхождение и датируются XVIII–XIX вв. Часть из них изготовлена, вероятно в Германии, об этом свидетельствуют клейма с надписью по-немецки STAHL («GUSS STAHL») или же изображения немецкого креста. Возможно, эти косы были непосредственными участниками событий 1794 года, Ноябрьского и Январского восстаний в Польше и восстаний гайдамаков.

Их изучение и разделение по типам продолжается. Материал обширен и не хочется делать поспешности в его изучении.

Некоторые основные типы показаны на фото.

Интересно, что на Востоке, в другом конце света, также пришли к использованию оружия, которое по своей конструкции напоминает европейские боевые косы и глефы. Речь идет, прежде всего, о китайских кван-до (дао) и японских нагинатах. Они также использовались, в основном, для борьбы с конницей и пехотой противника, и, также, как и их европейские аналоги, были древковым рубящим оружием. Но при этом и кван-до и нагината существенно отличались от боевых кос тем, что их однолезвийные клинки были заточены (подобно японским мечам и саблям) с выгнутой стороны. Оба эти предмета представлены в восточном разделе экспозиции Музея истории оружия (Кп 772, Кп 805).

Таким образом, боевая коса с самого начала сформировалась, как основное оружие крестьянской пехоты. Ее долгожительство объяснялось тем, что в сравнении с другим оружием, боевая коса была более простой в производстве и вполне соответствовала материальным возможностям крестьян и ополченцев, поскольку легко перевоплощалась из бытового предмета сельскохозяйственного назначения в грозное оружие. Появлялась возможность в сжатые сроки вооружить большие массы людей, не имевших ни оружия, ни навыков обращения с ним.

Изучение и классификация этой коллекции только начинается.

Боевые косы из коллекции Музея условно можно разделить на четыре типа.

Тип А – это переделанная в боевую стандартная сельскохозяйственная коса с основанием, насаженная на древко в вертикальной плоскости (Кп 1467).

Тип В – это уже мануфактурные боевые косы XVIII–XIX веков с однолезвийным клинком, расширенным

Рис. 4. *Бойові коси в колекції Музея історії зброї, м. Запоріжжя (фото автора).*

в верхней части и имеющим черен с двумя сквозными отверстиями и приклепанный граненый шип (Кп 1546, Кп 1436).

Тип С – это тоже мануфактурные боевые косы XVIII–XIX веков, но уже с шипами, являющимися цельнометаллическим продолжением клинка, а не приклепанными к нему, как на косах типа В (Кп 1447, Кп 1448, Кп 1449, Кп 1450).

Отдельное место занимает боевая коса типа D (Кп 1437), которая как бы соединяет собой типы В и С. Она традиционно имеет однолезвийный клинок с череном, расширенный в верхней половине. У основания клинка присутствует шип подтреугольной формы, а к верхней его части приклепан граненый шип. Кроме того, на косе имеются интересные клейма в виде двух крестов. Общая длина этой боевой косы составляет 995 мм, а ширина 63 мм. Помимо стандартных боевых кос в Музее истории оружия есть и несколько необычных экземпляров, близких косам. Прежде всего, речь идет об образце (Кп 1451), который является чем-то средним между копьем и боевой косой. Он имеет изогнутый двулезвийный клинок ромбического сечения (длиной 525 мм и шириной 50 мм). Втулка его конусообразная, граненая, с отверстием; имеется геометрический орнамент с остатками позолоты. Другой необычный экземпляр – это древковое оружие с однолезвийным клинком малой кривизны и загнутым к верху острием (Кп 1712). Внешне (из-за широкого клинка) этот образец напоминает скорее первые глефы, чем стандартную боевую косу.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бехайм В. Энциклопедия оружия. – СПб., 1995. – 576 с.
2. Всемирная история. Энциклопедия. Том V. – М., 1958. – 783 с.
3. Квасневич В. Лексикон холодного и метательного оружия. – СПб., 2012. – 264 с.
4. Тарле Е. В. Партизанская борьба в национально-освободительных войнах Запада. – М., 1943 . – 116 с.
5. Aigner P. Krótka nauka o kosach i pikach. – Kraków, 1831 (przedruk z 1794). – 32 s.
6. Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – 247 s.
7. Miżejewski C. Gdyńscy czerwoni kosynierzy. – Gdynia, 2009. – 52 s.
8. Müller H., Kölling H. Europäische Hieb- und Stichwaffen. – Berlin, 1981. – 449 s.

Відомості про авторів

Шлайфер Віталій Григорович, директор приватного музею «Музей історії зброї», м. Запоріжжя, Україна.

Добрянський Вадим Віталійович, головний спеціаліст відділу охорони пам'яток культурної спадщини управління культури і туризму Запорізької облдержадміністрації, м. Запоріжжя, Україна.

Authors' data

Vitalii Shlaifer, Weapon History Museum, Zaporizhzhya, Ukraine.

Vadym Dobryansky, Department of Culture and Tourism of Zaporizhzhya Regional State Administration, Zaporizhzhya, Ukraine.

Сведения об авторах

Шлайфер Виталий Григорьевич, директор частного музея «Музей истории оружия», г. Запорожье, Украина.

Добрянский Вадим Витальевич, главный специалист отдела охраны памяток культурного наследия управления культуры и туризма Запорожской облгосадминистрации, г. Запорожье, Украина.

Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ОСМАНСКОЙ САБЛИ

Аннотация УДК 903.22

В статье рассмотрены наиболее распространенные в армии Османской империи разновидности сабель периода второй половины XVII – XIX вв. Автор рассматривает морфологические особенности, технические параметры и происхождение основных типов османских сабель к которым он относит клыч и шемшир.

Ключевые слова: Османская сабля, Персидская сабля, сабля, клинок, клыч, шемшир.

Основні типи османської шаблі

Анотація УДК 903.22

У статті розглянуті найбільш поширені в армії Османської імперії різновиди шабель періоду другої половини XVII–XIX ст. Автор розглядає морфологічні особливості, технічні параметри та походження основних типів османських шабель до яких він відносить клич та шемшир.

Ключові слова: Османська шабля, Перська шабля, шабля, клинок, клич, шемшир.

The Main Types of Ottoman Sabers

Abstract UDC 903.22

Dr. Vladimir Berezhinsky describes the most common types of sabers accepted in the army of Ottoman empire during the second half of 17–19th centuries. The author examines the morphological features, technical specifications and the origin of the main types of the Ottoman sabers.

Keywords: Ottoman saber, Persian saber, saber, blade, kilij, shamshir.

Османы во все времена имели разнообразное оружие и защитный доспех, как традиционные для своего региона, так и заимствованные у покоренных ими народов и европейских держав. Они всегда были восприимчивы к технологическим инновациям, если им казалось, что они отвечают практическим потребностям и их можно приспособить к существующим культурным и военным традициям [1, с. 94].

Одним из основных видов холодного оружия, состоявших на вооружении османских воинов, причем как пехотинцев (в т. ч. морских), так и конников, была сабля. Османская сабля всегда делалась с открытой рукояткой. Более ранние образцы османских сабель имели деревянные, слегка наклоненные к клинку рукояти, которые снаружи обтягивались кожей и снабжались навершием в виде наперстка с характерным небольшим выступом, служившим для опирания на него мизинца и нижней части ладони во время нанесения рубящего удара, что позволяло «протащить» клинок по телу неприятеля и нанести ему довольно длинную и глубокую рану. Короткое перекрестие с небольшими «усами» имело слегка расширяющиеся к концам «плечи».

Клинки были довольно тяжелыми и длинными, с гладкой поверхностью, треугольного сечения, как правило, слабоизогнутые и снабженные небольшой елманью [2, с. 23–25]. В XVII–XVIII вв. в Османской империи появились сабли с деревянными, оплетенными проволокой рукоятями, которые заканчи-

вались сверху изготовленными нацело навершиями в виде овальной шишки, несколько выступавшей вперед. Перекрестия были простые, ровные, с «плечами», заканчивающимися шарообразными утолщениями. Но иногда встречались и перекрестия, у которых «плечи» были несколько отогнуты в сторону клинка.

Клинки изготовлялись в большинстве случаев из дамасской стали и имели ширину около 3,5 см, в длину они были около 80 см. Они были слабоизогнутыми и имели четко выраженную елмань, снабжались долами и покрывались растительным орнаментом.

В период конца XVII – начала XVIII вв. появился новый тип османской сабли, который в отечественной оружиеведческой литературе получил наименование «клыч» (хотя само турецкое слово kilij, от которого и произошло это название, в переводе означает просто «сабля») и считается наиболее типичным образцом османской сабли. От своих предшественников «клыч» отличается очертаниям рукояти, изготовленной из проваренного бараньего либо носорожьего рога, которая наверху заканчивалась крупным шарообразным или овальным утолщением, заметно изогнутым в сторону клинка. Часто в таком утолщении проделывалось круглое отверстие для пропуска темляка. Концы довольно длинного перекрестия заканчивались небольшими шариками. Клинки, изготовленные из дамасской стали, имели довольно сильный изгиб и, как правило, снабжались крупной елманью со встречной заточкой. Клинки часто имели долы [3, с. 104–107].

Персидская сабля как самостоятельный конструктивный тип клинкового холодного оружия появилась в XV столетии, в значительной степени под влиянием оружия чингизидов. Персидские сабли ранних образцов отличались открытыми рукоятями с короткими прямыми перекрестиями (иногда они были слегка изогнуты в сторону клинка) с короткими «усами». Рукоять заканчивалась слегка изогнутым навершием в виде наперстка. Их узкие, слабоизогнутые и гладкие клинки имели слегка срезанные под углом кончики.

Наиболее яркий этап формирования персидской сабли пришелся на XVII в. В это время возникла специфическая персидская конструкция сабельной рукояти. Она была довольно узкой и не очень длинной, изготовлялась путем крепления к хвостовику клинка двух боковых накладок из рога, кости или моржового клыка. Навершие сабельной рукояти загибалось под прямым углом и покрывалось металлической оковкой. Перекрестие было снабжено посредине ромбообразным утолщением, от которого отходили тонкие «усы», «плечи», перекрестия заканчивались небольшими утолщениями на концах.

Клинки этих сабель, длина которых достигала примерно до 80 см, а ширина составляла примерно 3 см у основания, были заметно изогнуты и не имели елмани, а, напротив, равномерно сужались к концу [4, с. 23].

Индийские сабли за свой внешний вид получили в Персии название «шемшир»*, что в переводе на русский язык означает «львиный хвост». Первоначально слово «шемшир» применялось только к клинку такой сабли. В дальнейшем термином «шемшир» стали именовать всю саблю.

---

* Слово «шемшир» по-персидски означает «сабля» [3, с. 111-118].

В большинстве случаев персидские клинки были гладкими, иногда имели небольшие долы вдоль тулья. Их орнаментация была довольно скромной и включала в себя суры из Корана и имя мастера.

Интересным образцом персидской сабли является так называемая «сабля Кара Мустафы» (вернее, только ее клинок), которая принадлежала османскому великому визирю (чьим именем она и названа), разбитому в 1683 г. в известной битве под Веной. Этот клинок имеет любопытную конструкцию: в нем проделаны три продольных канальца, по которым свободно перекатываются круглые дробинки, которые выполняют роль сместителя центра тяжести. В момент нанесения удара они продвигались вперед, в сторону конца клинка, увеличивая тем самым рубящий эффект. Сабли с аналогичными клинками изготавливались и в Индии [5].

Разумеется, все многообразие сабли, используемой османами, не сводилось только к описанным типам. Иногда это многообразие даже приводило к оружиеведческим казусам. На многих османских знаменах часто можно встретить изображение т. н. зульфикара («сабли Пророка»). Представляет интерес, что в XIX в. слова из описания зульфикара: «два лезвия в конце», означавшие двустороннюю заточку, были неправильно истолкованы и переведены как «два клинка в конце». Это привело к появлению у османов сабель с раздвоенными на конце клинками. Такие сабли, естественно, не могли применяться в бою, но эффектно выглядели и использовались как парадное оружие [6, с. 232].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / пер. з англ. О. Галенко. – К., 1998. – 286 с.
2. Николле Д. Янычары / пер с англ. А. В. Красулиной. – М., 2004. – 71 с.
3. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб., 2002. – 336 с.
4. Турки-османы. 1300–1774 // Новый солдат. Военно-исторический альманах. – 2002. – № 99. – 34 с.
5. Восточное оружие: Турецкая сабля [Электронный ресурс] // Историор. – Режим доступа: http://www.sword.com.ua/5.
7. Потрашков С. В., Потрашков А. С. Иллюстрированный военно-исторический словарь – М., 2007. – 736 с.

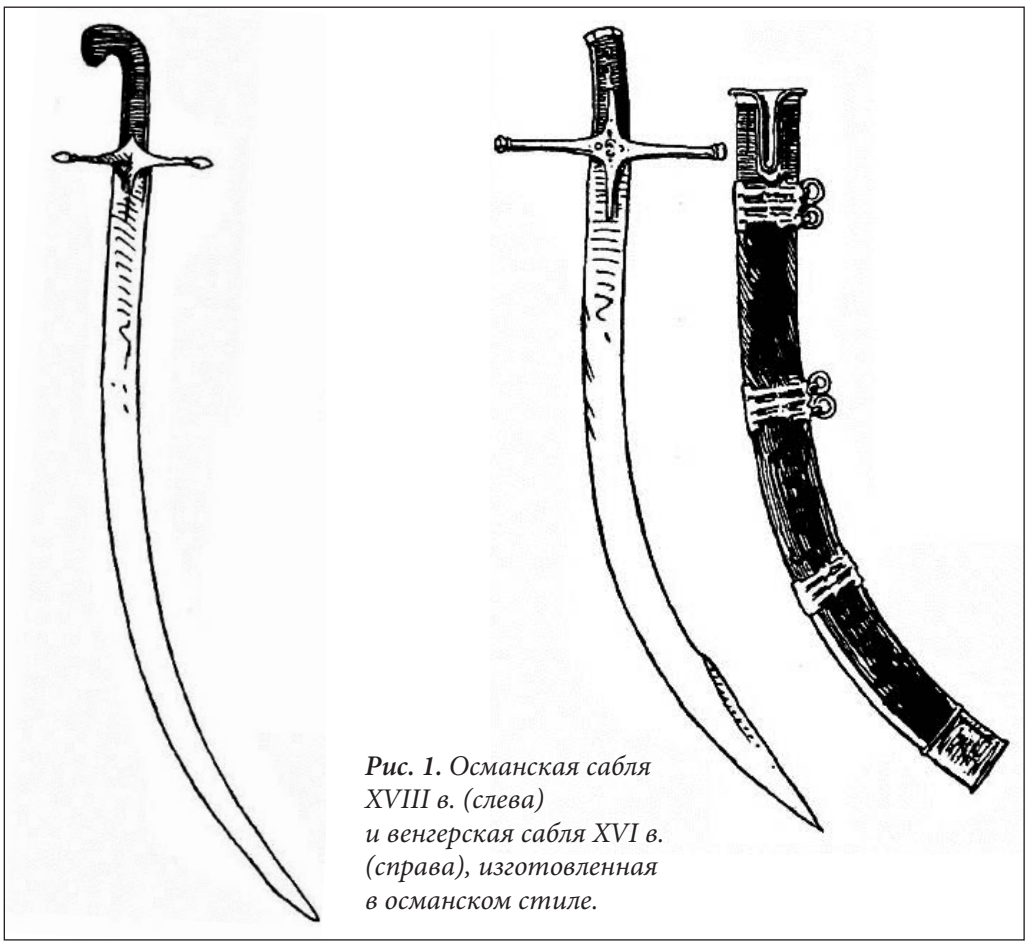

Рис. 1. *Османская сабля XVIII в. (слева) и венгерская сабля XVI в. (справа), изготовленная в османском стиле.*

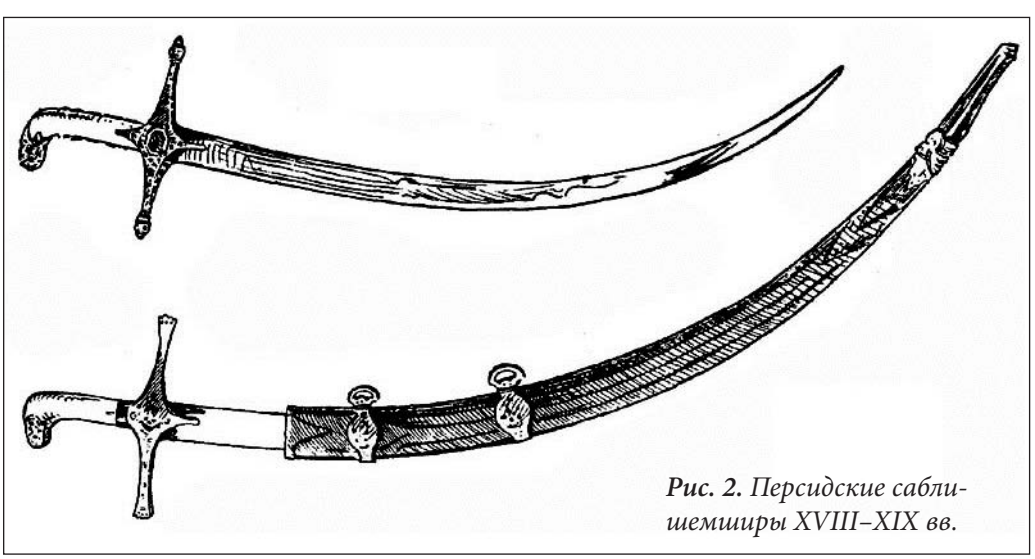

Рис. 2. *Персидские сабли-шемширы XVIII–XIX вв.*

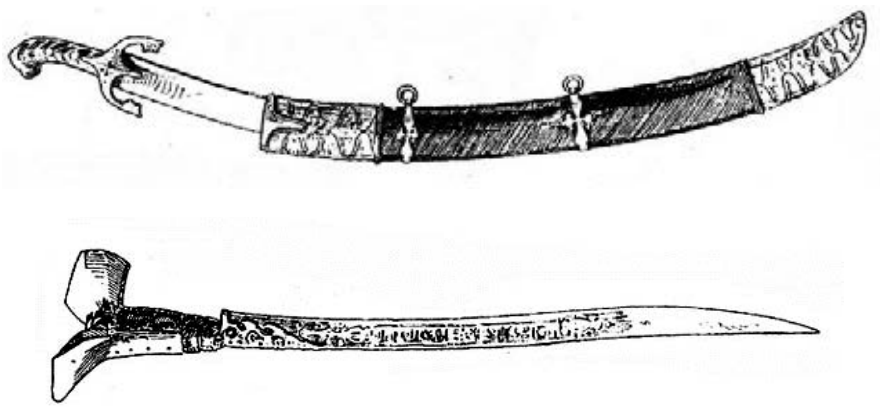

Рис. 3. *Османский тесак-гаддаре (вверху) и ятаган (внизу).*

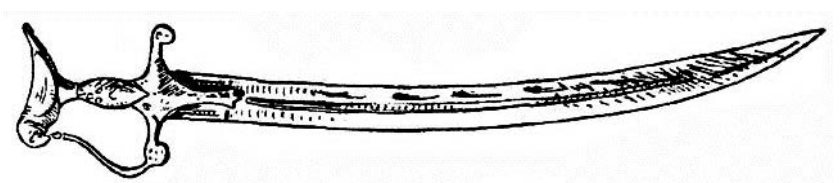

Рис. 4. *Индийская сабля-талвар с клинком, в котором проделан канал для перекатывающихся жемчужин, выполнявших ту же функцию, что и дробины в «сабле Кара Мустафы».*

Відомості про автора. *Бережинський Володимир Григорович*, заступник голови правління Українського інституту військової історії, доктор філософії, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Vladimir Berezhinsky,* Ukrainian Institute of Military History, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Бережинский Владимир Григорьевич*, заместитель председателя правления Украинского института военной истории, доктор философии, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.

Леонид БОБРОВ

КАЛМЫЦКАЯ КОННИЦА В РУССКО-ПОЛЬСКОЙ ВОЙНЕ 1654—1667 гг.: ВООРУЖЕНИЕ, ТАКТИКА, ВОЕННАЯ СТРАТЕГИЯ*

Аннотация

УДК 94(4)«1654/67»; 355.48; 357.11; 903.22

В статье рассмотрены основные этапы участия калмыцкой конницы в Русско-Польской войне в 1654–1667 гг.: «Северокавказский» (1659- лето 1661 гг.), «Крымский» (осень 1661–1663 гг.), «Украинский» (1664–1667 гг.). Установлено, что калмыцкие отряды сыграли важную роль в борьбе с войсками Крымского ханства на территории нынешней Украины. Выявлены причины военно-тактического превосходства калмыков над войсками крымских татар и ногаев. На основе комплексного анализа вещественных и письменных источников изучены такие феномены калмыцкого военного искусства, как легкая копейная конница, массовая панцирная («куяшная») конница, а также связанные с ними тактические приемы ведения сражений.

Ключевые слова: Русско-Польская война, калмыки, вооружение, тактика.

Калмицька кіннота у Російсько-Польській війні 1653–1667 рр.: озброєння й тактика

УДК 94(4)«1654/67»; 355.48; 357.11; 903.22

Анотація

У статті розглянуті основні етапи участі калмицької кінноти у Російсько-Польській війні 1654–1667 рр.: «Північнокавказький» (1659 – літо 1661), «Кримський» (осінь 1661–1663 рр.), «Український» (1664–1667 рр.). Встановлено, що калмицькі загони відіграли важливу роль у боротьбі з військами Кримського ханства на теренах нинішньої України. Виявлені причини військово-тактичної переваги калмиків над військами кримських татар та ногаїв. На основі комплексного аналізу речових та письмових джерел досліджені такі феномени калмицького військового мистецтва, як легка копійчана кіннота, масова панцирна («куяшна») кіннота, а також пов'язані з ними тактичні прийоми ведення битви.

Ключові слова: Російсько-Польська війна, калмики, озброєння, тактика.

Kalmyk Cavalry at the Russian-Polish War of 1654–1667: Armament, Tactics, Military Strategy

UDC 94(4)«1654/67»; 355.48; 357.11; 903.22

Abstract

Dr. Leonid Bobrov considers the main stages of Kalmyk cavalry's participation in the Russo-Polish War of 1654–1667: "North Caucasian" (1659– summer 1661), "Crimean" (autumn 1661–1663), and "Ukrainian" (1664–1667). It has been established that the Kalmyk units played an important role in the battles with the Crimean Khanate on the territory of modern Ukraine. The author reveals the reasons of the Kalmyk units' combat superiority over the troops of Crimean Tatars and Nogais. Basing on the complex analysis of material and written sources, he examines such phenomena of the Kalmyk art of war as light lance cavalry, mass armor-clad cavalry, and corresponding tactical techniques.

Keywords: Russian-Polish War, Kalmyks, armament, tactics.

* Исследование проведено по проекту № 2718 в рамках базовой части государственного задания Минобрнауки России.

Казацкое восстание под руководством Богдана Хмельницкого 1648–1654 гг. и последовавшая за ним Русско-Польская война 1654–1667 гг., оказали существенное влияние на историю многих народов Восточной Европы. По единодушному мнению современников событий, важную роль в боевых действиях, охвативших территорию нынешней Украины, Беларуси, Литвы, Польши, западной и юго-западной России, играли армии кочевых народов. И если отряды крымских татар и ногаев сражалась преимущественно на стороне казацких и польских войск, то калмыцкая конница стала важным компонентом многонациональной армии Московского государства.

К сожалению, многие отечественные исследователи, попав под обаяние масштабных сражений, развернувшихся по обоим берегам Днепра, часто игнорируют тот факт, что судьба войны решалась не только под стенами Смоленска, в болотах Конотопа, или на Кушликовых горах, но и в бескрайних степях Северного Причерноморья, на равнинах Кубани и у валов Перекопа. Если взглянуть на события Русско-Польской войны не с балконов королевского дворца в Варшаве, или колоколен Кремля, а с высоты волжских курганов и башен Ор Капы, то неожиданно выяснится, что события «Потопа» и «Руины» стали фоном для другой грандиозной войны, в которой кочевые народы оспаривали друг у друга господство над западной частью Великой степи. Без учета этой «Степной Илиады» мозаика Русско-Польской войны не может быть собрана воедино, так как логика действий ключевых игроков конфликта будет неизбежно ускользать от взгляда историка. Не стоит забывать, что многие стратегические решения польского короля, украинского гетмана, русского царя и османского султана напрямую зависели от того рискнет ли крымский хан оставить Перекоп и двинуть свои конные армии в Польшу, Украину, Венгрию, или же останется на полуострове «страшась калмыцкого приходу» [15, с. 27, 29, 76, 78, 91-98; 16, с. 267, 321-331]. Таким образом, изучение калмыцко-татарского противостояния, как составной части Русско-Польской войны является важным и перспективным направлением научных исследований.

Отдельные аспекты участия калмыков в боевых действиях на территории Речи Посполитой и Крымского ханства в середине XVII в. были проанализированы К. П. Шовуновым, А. А. Новосельским, А. Н. Басхаевым и др. [18, с. 116-118; 15, с. 91-98; 3]. Наиболее подробно этот вопрос был рассмотрен В. Т. Тепкеевым, который посвятил данной теме специальный раздел своей монографии [16, с. 318-341]. В то же время, заявленную проблематику сложно считать исчерпанной, так как многие эпизоды противоборства степных народов, в период Русско-Польской войны 1654–1667 гг., изучены еще в недостаточной степени. Значительный интерес вызывает также оружиеведческий и военно-тактический аспект противостояния тюркских и ойратских номадов, боевая практика которых развивалась в рамках различных военно-культурных традиций (Восточноевропейской и Центральноазиатской соответственно).

Целью настоящей статьи является выделение основных этапов участия калмыцкой конницы в Русско-Польской войне 1654–1667 гг., а так же анализ вооружения, тактики и военной стратегии калмыков в данном военном конфликте.

Впервые калмыки появилась на театре боевых действий еще в конце 1655 – начале 1656 гг., чем не на шутку встревожили власти Крыма не без основания

опасавшихся воинственных пришельцев с Востока*. Однако обострение российско-калмыцких отношений подвигло калмыцких князей (тайшей) увести свои отряды за Волгу [16, с. 241, 258–260, 268]. Тяжелые поражения московских войск в 1659–1660 гг. вынудили царское правительство активизировать переговорный процесс с ойратской знатью. Начиная с 1659 г. калмыцкая конница все активнее вовлекается в боевые действия сначала против ногаев и татар, а затем и против войск Речи Посполитой.

С некоторой долей условности можно выделить три основных этапа участия калмыков в Русско-Польской войне: «Северокавказский» (1659 – лето 1661 гг.), «Крымский» (осень 1661–1663 гг.) и «Украинский» (1664–1667 гг.).

На первом этапе, главным объектом военной активности калмыков стали улусы Большого и Малого Ногая. В ходе вторжений на Северный Кавказ (самое масштабное состоялось осенью 1660 г.) они нанесли ряд поражений ногайским войскам и подвергли разгрому ногайские улусы, кочевавшие под Азовом, Темрюком, Тарками и Эндиреем. Дербетский Солом-Церен в письме царю Алексею Михайловичу сообщал, что было совершено 13 военных походов, убито семь «начальных мурз», а четырех мурз «взяли в полон» [16, с. 294]. Кроме того, было уничтожено или попало в плен несколько тысяч ногаев, захвачены богатые трофеи. Крымский хан просил калмыков о мире, но это предложение было отвергнуто. Главным итогом военных походов калмыков 1659–1661 гг. стал превентивный разгром восточных улусов Большого и Малого Ногая – потенциальных союзников Крыма в борьбе с Московским государством. Разрушительные ойратские вторжения не позволили тюркским кочевникам региона оказать масштабную помощь крымскому хану в борьбе с российскими войсками в критический момент войны. Победы калмыков на Северном Кавказе подсластили горькую Конотопскую «пилюлю» и обеспечили безопасность южного фланга и тыла московских армий, которые вели тяже-

---

* Родиной калмыков (ойратов) были степи Западной Монголии. Под влиянием различных военно-политических и социально-экономических факторов, часть ойратов, в начале XVII в., снялась с традиционных мест обитания и двинулась на запад. В первой трети XVII в. ойратские войска нанесли ряд сокрушительных поражений племенам ногаев, форсировали Эмбу, затем Яик и, наконец, вышли к Волге. В это же время другие группы ойратов повели наступление в Юго-Восточном Казахстане и в Центральном Тибете. К середине XVII в. ареал военной активности ойратов охватывал огромные пространства внутренней Евразии от причерноморских степей на западе до Монголии на востоке, от лесов Западной Сибири на севере до пустынь Мавераннахра на юге. Не удивительно, что исторический период, включающий XVII – первую половину XVIII вв. часто определяется историками, как «Эпоха малого монгольского (ойратского) нашествия». К середине XVII в. сложились четыре основных военно-политических группировки ойратов: «Калмыцкая» (в Северном Прикаспии), «Чакарская» (на юге Западной Сибири), «Джунгарская» (в Западной Монголии и Юго-Восточном Казахстане) и «Кукунорская» (в Тибете). Власти Крыма были хорошо осведомлены об угрозе ойратской экспансии. Устрашающие сведения о пришельцах с востока регулярно приносили ногаи, которые переправлялись через Волгу и оседали в причерноморских степях. Кроме того, калмыцкие войска еще до начала Русско-Польской войны дважды ходили походами на Крым (1648 и 1651 гг.), причем во второй раз даже прорвались за Перекоп.

лые бои против татарских, казацких и польских войск в Украине.

Начиная с осени 1661 г. основной целью калмыцких вторжений становится непосредственно Крым. Для атаки на татарские улусы в причерноморских степях тайши обещали царскому правительству выставить 10-тысячную конную армию. Ойраты учли опыт походов на Крым 1648 и 1651 гг. и предпочли использовать стратегию малой войны, в ходе которой против крымских улусов действовали небольшие мобильные отряды, совершавшие нападения на татарские и ногайские кочевья, а затем стремительно отступавшие вглубь степи. Если татары решались преследовать калмыков и покидали свои укрепленные таборы, то ойраты охотно принимали бой. Подобный подход оказался исключительно эффективен, так как благодаря своему вооружению и тактике калмыки выходили победителями в подавляющем большинстве кавалерийских степных сражений [5]. В результате, за полтора года боевых действий Крымскому ханству был нанесен значительный военный и экономический ущерб*. Неспособность обеспечить защиту татарских и ногайских улусов от калмыцких набегов, а также угроза ойратского вторжения на полуостров привела к важным изменениям в военной стратегии крымского командования. Начиная с весны 1663 г. татарские полководцы были вынуждены резко сократить военную активность в Украине и начать стягивать войска к Перекопу. Ставка была сделана на стратегию активной обороны. Так, строительство новых укреплений в районе перешейка должно было воспрепятствовать калмыцкому вторжению на полуостров, в то время, как конная крымская армия оснащенная, по калмыцкому образцу, копьями и пиками вышла в степь перед Перекопом, чтобы дать ойратам генеральное сражение. Таким образом, за полтора года боев (сентябрь 1661 – январь 1663 гг.) ойраты сумели не только нанести значительный урон Крымскому ханству, но и отвлекли на себя значительную массу крымско-татарских войск, что существенным образом облегчило положение российской армии в Украине в канун грядущей весенне-летней компании [5].

Весной 1663 г. степи под Перекопом стали арендой масштабных сражений калмыцких и татарских армий. Первый большой бой произошел под Перекопом весной 1663 г.: «… и на том де бою крымских многих людей они [калмыки] побили, и ясыря и лошадей и скота поимали» [1, с. 172]. Не успели крымцы оправиться от поражения, как они были вторично атакованы под Перекопом «многими калмыцкими людьми» второго эшелона ойратской армии. В ходе второго «большого боя» под Перекопом крымская конница была вновь опрокинута. Ойраты преследовали и убивали крымцев вплоть до земляного вала отделявшего полуостров от большой сте-

* В частности, было уничтожено до 10 тыс. крымцев (в том числе известные крымские военачальники Сары-мирза, Казы-мирза, Казымбек-ага и др.), захвачены десятки тысяч лошадей, многочисленные коровьи стада и овечьи отары. Польские пленные передавали депрессивные настроения, охватившие татар и ногаев после калмыцких вторжений: «... от калмыцкого разоренья их [крымцев] стало мало, лутче б де им смерть, а не явное разорение, николи де ниотково такого разоренья не бывало, какое разоренье им ныне чинитца» [16, с. 320, 321]. Помимо прочей добычи трофеями калмыков стали не менее пяти знамен и бунчуков крымских татар, а также пищали и другое оружие [5].

пи: «И с крымскими де людьми был бой большой, и калмыки де крымских людей побили ж, топтали их до самой Перекопи» [1, с. 172].

Пока основные силы калмыков были заняты в боях под Крымом, тысячный калмыцкий корпус из первого эшелона ойратских войск присоединился к армии запорожских казаков. Союзники скрытно подошли к ногайско-татарскому табору, расположившемуся в урочище Цыбульник, под г. Крылов. По оценке пленных татар гарнизон табора насчитывал более 10 тыс. чел. [1, с. 172]. Под покровом ночи калмыки и запорожцы ворвались в табор, после чего бой быстро превратился в бойню. Все ногаи и татары (кроме тех, кто «в болотах отопился») были перебиты, а русские и украинские пленные (4 тыс. чел.) освобождены [1, с. 171, 172]. Бой под Цыбульником стал первым из череды больших сражений, в которых калмыки и запорожцы действовали сообща. Опыт оказался настолько удачным, что с этого времени и вплоть до последних дней войны сводные калмыцко-украинские отряды стали непременными участниками боевых действий.

Летом 1663 г. война в Украине и в Причерноморских степях продолжилась, однако теперь крымцы ушли в глухую оборону, стараясь избегать полевых сражений с калмыками. Уступая нажиму султана и просьбам азовского паши, Мухаммед-Гирей был вынужден отправить воинские отряды в Венгрию и к Азову. В условиях сокращения татарских войск на полуострове, крымцы предпочитали отсидеться под защитой валов и новых каменных стен Перекопа. В свою очередь, калмыки и запорожцы устроили охоту за татарскими и ногайскими отрядами, не сумевшими или не захотевшими отступить к перешейку. Ойраты провели набег под Чигирин, вторично разгромили ногаев под Крыловом и «кош татарский взяли». Рискнувший преследовать калмыков татарский отряд был разбит на р. Омельничек [1, с. 169]. В июле 1663 г. отряд из 400 калмык скрытно подошел к Перекопу и атаковал личный лагерь Мухаммеда-Гирея, причем сам хан чуть не попал в плен [15, с. 97]. В течение лета–зимы 1663 г. калмыки еще четыре раза (самостоятельно и вместе с запорожцами) атаковали полуостров, жгли и грабили татарские улусы. Во время декабрьского набега преследовать находников, во главе элитного тысячного отряда, попытался сам Карач-бей (неизменный участник набегов на Польшу и Россию начиная с 40-х гг. XVII в., один из главных творцов Конотопской победы 1659 г.). Однако в сражении на р. Колончак он был контратакован калмыками и казаками (180 чел.), которые «устроя коньми кош» опрокинули татар, а затем «побили и рубили Татар до Перекопи». В схватке погиб сам Карач-бей, его брат, племянник, «писарь Перекопский» и «казнодар», «…а живых…Калмыки брать не дали, в руках кололи…» [1, с. 148, 149].

В ходе «Крымского этапа» участия калмыков в Русско-Польской войне, ойратские войска сумели отвлечь на себя внимание ханских армий, что привело к резкому снижению военной активности татар на других направлениях (в том числе в Украине). Кроме того, в ходе серии сражений крымско-татарские войска понесли существенные потери в живой силе, а экономике ханства был нанесен значительный ущерб.

«Украинский этап» участия калмыков в Русско-Польской войне (1664–1667 гг.) характеризуется расширением ареала военной активности ойратов. Про-

должая действовать в степях Северного Причерноморья, тайши, в тоже время посылают свои отряды на территорию Левобережной и Правобережной Украины. В начале 1664 г. общая численность калмыцкой армии в Украине достигает 20 тыс. всадников*. Ойратские войска отрезают Крым от Азова и перехватывают выходящие в степь татарские и ногайские отряды и посольства [1, с. 202, 209]. Опасаясь ойратского вторжения на полуостров, крымские войска стягиваются к Перекопу. В июне 1664 г. украинско-калмыцкий корпус вторгается на Правобережную Украину и последовательно громит три татарских отряда (под Корсунью, за Уманью и в Саранчинском лесу) [1, с. 203, 210; 16, с. 326, 327]**. Одновременно калмыцкие отряды атакуют Перекоп и Азов. В одной из стычек под Азовом калмыками убит азовский Мустафа-паша (зять османского султана) и Бахмех-ага. После чего: «…неверные-калмыки перешли близ Азова реки Дон, Миюс и Дрынь. Разгромив племена ногайцев Адиля, Урмамета и Шейдяка, которые находились за пределами Крыма, они захватили безграничное и ни с чем несравнимое по обилию количество скота» [19, с. 195]. Военные успехи калмыков были с восторгом восприняты в Москве. В благодарность за «службу» тайши получают разнообразное «жалованье», в том числе соболя, дорогие шубы, английские сукна, жеребцов «немецкой породы», драгоценную конскую упряжь, «золоченые» немецкие пистолеты и карабины, пищали с ложем из «красного дерева», булатные сабли, булавы, кольчуги, а также знамя с двуглавым орлом и Георгием Победоносцем. Несколько позднее тайше Мончаку лично от царя Алексея Михайловича были вручены латы и шишак европейского образца [16, с. 330, 339].

Во второй половине 1664 г. калмыцкие отряды действуют на левом берегу Днепра, под Крымом и на Северном Кавказе. Осенью того же года в состав армии гетмана И. Брюховецкого вливается элитный калмыцкий корпус из 2 тыс. всадников «самых лутчих Калмыцких людей головщиков» Ишкепа и Батура [1, с. 220-223].

В битве под Белой Церковью (21.05. 1665 г.) – последнем большом полевом сражении Русско-Польской войны, массированная атака калмыцкой конницы (около 7 тыс. чел.), поддержанная казаками и русскими ратниками приносит победу московско-украинской армии. В бою было убито около тысячи воинов Речи Посполитой. Восемьдесят человек попали в плен, но затем были «переколоты» калмыками. Интересно, что в ходе сражения ойраты заставили отступить элитные соединения польской кавалерии (гусары, рейтары, «пансырные») и «немецкую» пехоту, а также захватили большое количество трофеев, в число которых попали гусарские копья и доспехи. Гетман И. Брюховецкий с воодушевлением сообщал в Москву: «…на воеводу Яблоновского, с войском Лядским от Белой Церкви в десяти верстах табором стоящего, конных посылал…те же вышеимянованные вашего царского пресветлого величества войска Ляхов, в шиху стоячих, с поля согнавши, так знат-

---

* Много это или мало? Для сравнения: лояльные России ногаи в XVI–XVII вв. никогда не выставляли в московскую армию более 2 тыс. чел., а мобилизация башкир в 1812 г. дала российским войскам 14 840 всадников [17, с. 202; 9, с. 65].

** В сражении в Саранчинском лесу казакам и калмыкам противостоял сводный татарско-польский отряд [1, с. 210].

но поразили, что едва в табором к Белой Церкви, таборище зажегши, утекли; там же на бою многие гусары, рейтары, немцы и рот казацких Ляхи пропали и побеждены суть; *а войска вашего царского пресветлого величества, имянно Калмыцкие, в конех, в платье, в пансырех, в збруях и в копьях гусарских и в иных служилых рухледях воинских Лядских добывшися, щастливо назад возвратились* (здесь и далее курсив наш – ***Л. Б.***)» [1, с. 274]. В другом документе, повествующем о сражении под Белой Церковью, говорилось: «…войско Калмыцкое и ратные люди и войско казацкое вершное посылалось на Яблоновского воеводу и на Ляхов, при нем будучих, под Белую Церковь, идеже мая 21 день…над Ляхами даровал Бог знатную победу, иже гусарского, рейтарского, панцерного, казацкого, Немецкого люду не мало на вступном бои пропало, но и таборов удержать не мог, но зажог таборища насилу к Белой Церкви ушол, коней, панцырев, збруи и копей гусарских и платья Калмыки добыли гораздо, а языков поиманных, с запалу воинского всех Калмыки кололи» [1, с. 281]. Наконец, участники сражения во главе с Прилуцким полковником Лазарем Горленко рассказали в Москве, что: «…гетман Иван Брюховецкой посылал наказного своего гетмана Яцка Лизагуба, Каневского полковника, великого государя с ратными людьми и с Калмыки и с Черкасы на Польских людей; и под Житными де горами, от Белой Церкви 5 миль, Польских людей побили, а взяли в языцах 80 человек, и тех де языков Калмыки, прищодь с бою, в куренях всех покололи, а достальные Полские люди отошли к Белой Церкви отводом, зажегши табор свой; а побито де Полских людей с 1000 человек, езде и пехоты де много побито, а за сколко человек, того не ведают» [1, с. 283].

В то время, как одна калмыцкая армия (7 тыс. чел.) сражалась с поляками вместе с гетманом И. Брюховецким, другая (около 10 тыс. чел.) вместе с запорожцами двинулась на Крым. Под Перекопом калмыки в очередной раз столкнулись с татарско-ногайскими войсками и вновь одержали блестящую победу: «…те Калмыки с Запорожцы были под Перекопом, и Крымских людей побили, и полон многой отбили, и добычю себе многую учинили…А про Крымских де воинских людей слуху у них никакого нет; а вышло де было их тысяч с 10, и тех Запорожцы с Калмыки под Перекопом розбили» [1, с. 283]. Весьма эффективно калмыки и казаки сражались в 1665 г. и под Азовом [16, с. 339]. В 1666 г. в Украине действовал 5-тысячный калмыцкий корпус [16, с. 340].

Завершая обзор участия калмыков в Русско-Польской войне 1654–1667 гг. следует отметить, что их роль в боевых действиях до сих пор не оценена историками по достоинству. Калмыцкая конница стала главным стратегическим «оружием» Москвы в борьбе с крымскими и ногайскими войсками, которые, благодаря своей мобильности, были практически неуязвимы для армий организованных и вооруженных по европейскому образцу. Появление калмыцких армий на театре боевых действий привело к резкому снижению активности крымско-татарских войск в Украине, что оказало существенное влияние на ход всей войны. На заключительном этапе боевых действий калмыки составляли значительную (а в отдельных операциях большую) часть конницы Московского государства.

Нам удалось собрать сведения о 49 стычках и боях калмыков с крымскими татарами и ногаями датированных периодом Русско-Польской войны

1654–1667 гг. В 45 из них (в том числе во всех крупных сражениях) верх одержали калмыки.

В чем же причина столь тотального военного превосходства? Для того, чтобы ответить на данный вопрос, необходимо проанализировать комплекс вооружения и тактику боя крымских татар и ойратов первой половины XVII в.

Военное дело крымских татар и ойратов развивалось из единого «корня» – Имперско-Чингизидской военно-культурной традиции XIII в. Однако особенности региональной военно-политической и социально-экономической обстановки привели к тому, что оружейный комплекс и тактика номадов Восточной Европы и Центральной Азии в период позднего Средневековья и раннего Нового времени эволюционировали в разных направлениях.

Разрушительные вторжения Тимура, ожесточенные междоусобные войны, разгром ремесленных центров и разрыв традиционных торговых связей привели к ухудшению снабжения татарских войск качественным защитным и наступательным вооружением. Венецианский посланник А. Контарини интересовавшийся военным делом татар Большой Орды 70-х гг. XV в. отмечал: «В целой орде не наберется более 2000 человек, вооруженных мечами и луками; остальные совершенно безоружны» [12, с. 98]. Со схожими проблемами столкнулись ногаи и, в меньшей степени, крымские татары. Экономические трудности совпали по времени с существенным изменением геополитической ситуации в регионе. Начиная с XVI в. главным противником крымских татар становятся армии оседло-земледельческих народов, хорошо оснащенные доспехами, огнестрельным и клинковым оружием. Вступать в ближний бой с таким противником было крайне опасно. Это вынуждало крымско-татарских полководцев избегать рукопашных схваток и вести динамичный кавалерийский бой на большой и средней дистанции с акцентом на массированное применение сложносоставных луков. Именно на такой способ ведения сражения были ориентированны все основные тактические приемы крымских татар: «хоровод», «тулгама», притворное отступление и др. В случае контратаки противника, татары уходили из под удара, используя преимущество в скорости, которое давали им легкие степные кони. Таким образом, базовыми факторами татарской военной практики второй половины XV–XVII вв. стали мобильность и массированный лучной бой. В этих условиях массовой панцирной коннице, аналогичной тяжеловооруженным «кошунам» времен Тохтамыша, в военном искусстве татар XVI–XVII вв. просто не осталось места. Защитное вооружение превратилось в прерогативу знати, наиболее богатых ополченцев и воинов элитных ударных подразделений. Соответственно резко снизилось значение длиннодревкового оружия и конного копейного боя. Символом крымской армии в XVI в. окончательно становится легкий конный лучник. В рукопашную схватку такие бездоспешные всадники вступали крайне неохотно и лишь при значительном численном превосходстве. При этом, главным оружием ближнего боя были не ударные копья, а сабли, а также дубины, палицы, кистени и т.д.

Сравнивая оружейный комплекс и кавалерийскую тактику крымских татар XVI–XVII вв. и золотоордынцев XIV–начала XV вв. некоторые авторы спешат заявить о «деградации» военного дела крымцев, по сравнению с их предшественниками. На наш взгляд, более пра-

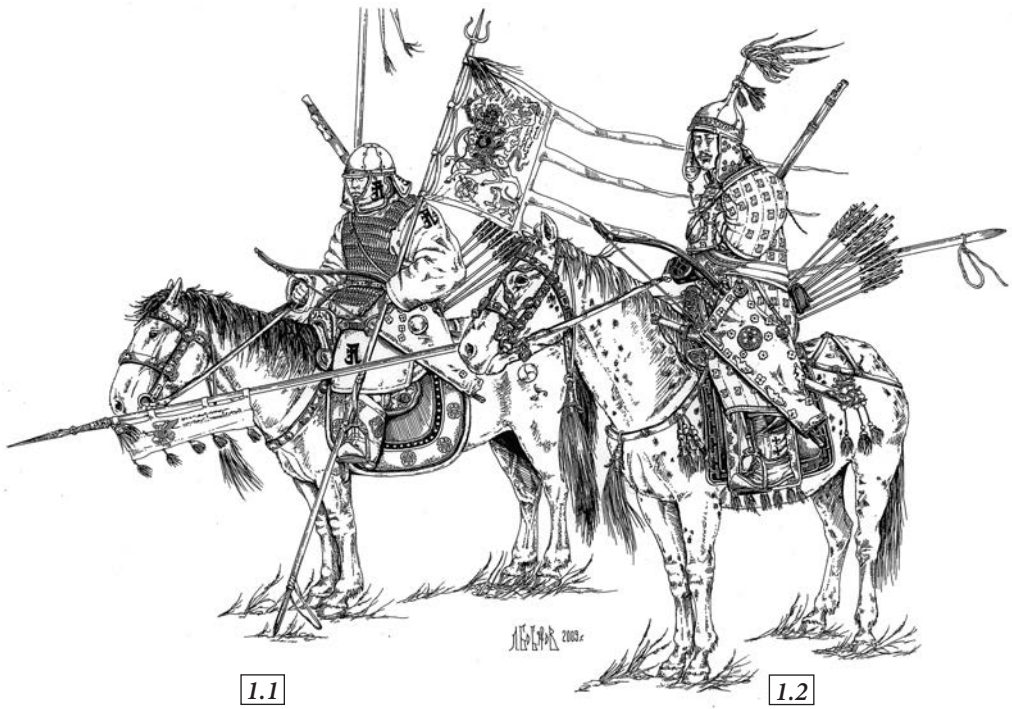

Рис. 1. *Ойратские воины XVII в.: «тогчин» (1.1) и зайсан (1.2). Реконструкция и рисунок Боброва Л. А. по материалам музейных и частных собраний России, Казахстана, Китая, США, изобразительным и письменным источникам.*

вильно говорить о мимикрии военного искусства тюркских номадов Восточной Европы к меняющимся условиям позднего Средневековья и раннего Нового времени. Характерно в данной связи, что приспособление к новым реалиям оказалось весьма успешным. Об этом свидетельствуют многочисленные победы крымско-татарской конницы над московскими, польскими, литовскими и украинскими войсками в XVI–XVII вв.* .

Другим важным трендом развития военного дела крымских татар, стало распространение огнестрельного оружия. Уже в конце XV – начале XVI вв. в армии Крымского ханства появились отряды пеших ружейных стрелков, действующих под прикрытием вагенбурга и легких полевых пушек. По сравнению с армиями оседлых европейских народов огневая мощь крымцев была невелика, но ее вполне хватало для борьбы с ногайской конницей, уровень оснащенности которой защитным вооружением, клинковым и длиннодревковым оружием был еще ниже, чем у крымских татар.

Совершенно в ином направлении эволюционировало военное искусство монголоязычных кочевников Централь-

---

* Следует также отметить, что военное дело крымских татар весьма точно соответствовало военно-политической стратегии Крымского ханства, ориентированной не на присоединение и удержание, а на ограбление соседних территорий.

ной Азии. После крушения Юаньской империи монголы были вытеснены из Китая и вступили в длительную полосу междоусобных конфликтов. В этих столкновениях воины противоборствующих степных армий использовали сходное оружие дистанционного боя (сложносоставные луки «монгольского типа»), одинаковый конский парк и идентичную тактику ведения сражения. Битвы кочевников Монголии и Ойратии в этот период нередко представляли собой столкновение гигантских «хороводов» конных лучников, часто расстреливающих друг друга с минимальной дистанции. Победу в таких сражениях одерживала та сторона, которая могла разорвать «хоровод» и смешать воинские порядки противника. Наиболее эффективно данная цель достигалась в ходе стремительной копейной атаки, поэтому монгольские и ойратские латники, сохранили копья, как массовый вид вооружения. Неизвестно, кто из центральноазиатских военачальников первым додумался до следующего шага – изящного и гениального в своей простоте. Если победа в сражении зависит от массированной атаки конных копейщиков, то почему бы не снабдить копьями не только панцирников, но и легковооруженных воинов и тем самым усилить мощь кавалерийского удара по вражескому строю? Придя к такой мысли монгольские и ойратские полководцы, нарушили неписанный закон эпохи раннего и развитого Средневековья и начали массово снабжать копьями и пиками своих легких лучников*. В результате создались условия для появления новой разновидности конницы составленной из легковооруженных копейщиков [4, с. 245; 7, с. 538, 567].

Первые успехи легких копейщиков вызвали волну энтузиазма среди центральноазиатских военначальников, которые стали стремиться к едва ли не поголовному обеспечению своих воинов длиннодревковым оружием. В результате, в походе всадник иногда вез с собой не одно, а два или даже три копья**. Некоторый запас длиннодревкового оружия перевозили в обозе и накануне боя выдавали воинам, с тем расчетом, чтобы каждый из них во время боевого столкновения был снабжен копьем или пикой [7, с. 295, 577, 578]. Самые бедные кочевники вооружались копьями с роговыми наконечниками или цельнодеревянными пиками, конец которых был заострен и обожжен на огне***.

Популярность конного копейного боя в военном искусстве ойратов была подмечена практически всеми их ближними и дальними соседями: казахами, узбеками, киргизами, русскими, украинцами, поляками, турками, маньчжурами, китайцами [7, с. 294–297, 595; 10, с. 231; 11, с. 429; 13, с. 173, 174; 16,

* В раннем и развитом Средневековье длиннодревковое оружие применялось преимущественно конными панцирниками, в то время, как легковооруженные номады использовали копья лишь эпизодически.

** Так, например, в 1647 г. татары, наблюдавшие колонну ойратской конницы, с удивлением отмечали: «видели де они в степи ис подполья западши и смотря калматцких людей по смете человек за 200, у всякого колмака по 2 копья, а у иных де и по 3…» [14, с. 608].

*** Э.Челеби живописуя вооружение волжских калмык 60-х гг. XVII в. отмечал: «…наконечники копий – из рогов дикого буйвола, или быка. Тем не менее копья пронзают кремень» [19, с. 171]. Цельнодеревянные пики джунгарских воинов упомянуты российскими авторами [7, с. 296].

с. 328; 19, с. 171]. Так, например, османский путешественник Э.Челеби побывавший у калмыков в конце 1666 – начале 1667 гг. с удивлением отмечал: «Все они носят луки, стрелы и копья…Сабли же встречаются редко. Но непременно требуется, чтобы в руках были копья. В самом крайнем случае вооружение состоит из [одной только] пики» [19, с. 170, 171]. Украинский автор «Летописи самовидца» подчеркивал искусство ойратского боя на пиках: «Тилко найбольше до потреби копій заживают кожен, бо справне уміют вбити копіем» [16, с. 328]. Русские авторы XVII в., описывая столкновения с калмыками особо отмечали, что те «кололи копьями» [15, с. 107]. Длиннодревковое оружие настолько прочно ассоциировалось с ойратами, что слово «копье» иногда употреблялось в качестве синонима слова «калмыцкий воин»: «Не обращаясь к чьей-либо помощи, всего лишь с семьюдесятью копьями Мончак-шах из [племени] калмыков напал на Азов, и азовский везир Мустафа-паша был убит копьем, [направленным] руками калмыков» [19, с. 195]. О широком распространении длиннодревкового оружия среди воинов Западной Монголии второй половины XVI – начала XVII вв. свидетельствуют и собственно ойратские материалы. Так, например, в знаменитом историческом сказании «О походе Убаши-хунтайджи на ойратов» (традиционно датируется 1587 г.) ойратские воины армий Сайн-Серденге (2 тыс. всадников) и хойтского Есельбеина-Сайн-Ка (4 тыс. всадников) поголовно вооружены копьями [7, с. 295]. Ойратский посол Мурзея характеризуя вооружение своих соплеменников в 1632 г. отмечал, что: «бой у них копейной, и лучной, и огненой бой турки…» [13, с. 173, 174]. Согласно сообщениям современников именно ударами копий и пик были поражены военачальники вражеских армий, рискнувших вступить с ойратами в ближний бой. Среди наиболее известных жертв ойратских копейщиков можно упомянуть хотогойского Шолой Убаши-хунтайджи, казахского хана Джангира, османского Мустафу-пашу, крымского военначальника Казы-мирзу и др. [7, с. 295; 16, с. 319, 329; 19, с. 195].

Как показали военные конфликты XVII в. решение снабдить конных стрелков длиннодревковым оружием при всей своей простоте оказалось весьма эффективным. В столкновении двух лавин легковооруженных воинов, отряд снабженный луками и копьями имел очевидные преимущества перед отрядом вооруженным только луками. Легкие копейщики могли стремительно атаковать вражеских лучников, опрокинуть их строй, нанести значительные потери в ближнем бою и вести активное преследование поражая отступающего врага все теми же пиками. В случае необходимости, воин мог забросить снабженное погонным ремнем копье за спину и взять в руки лук.

Превращение копий и пик из оружия элитарных панцирных подразделений в массовый вид вооружения оказало существенное влияние на тактику ведения боя ойратских и монгольских армий. Степные военначальники, на протяжении многих столетий старавшиеся избегать ближнего боя, в XVII в. начинают сами провоцировать и навязывать противнику рукопашную схватку, которая позволяла максимально эффективно задействовать потенциал многочисленных конных копейщиков.

Испытав на себе мощь копейных ойратских атак, многие степные народы поспешили последовать примеру сво-

их монголоязычных соседей. Не стали исключением и крымские татары. Уже после первых схваток с калмыками, в декабре 1661 г. крымский хан Мухаммед-Гирей заказал горским черкесам изготовить 4 500 копий по представленному им образцу, причем указывалась и назначение данного заказа: «а биться им с копьи против калмыков. А перекопский де Мустафа-бей копий сделал немало» [15, с. 95]*. Однако предпринятые меры не дали ожидаемого результата. И на это было две веские причины. Во-первых, овладение искусством копейного боя требовало длительного времени, которого у татар не было. А во-вторых против только что сформированных отрядов легких татарских копейщиков у калмыцких тайшей имелся беспроигрышный козырь – массовая латная (или как говорили современники «куяшная») конница.

На протяжении второй половины XVI – первой половины XVII вв. ойратские и монгольские правители последовательно наращивали число панцирников в своих войсках. Для этой цели создавались специальные «доспешные» производства, производились массовые закупки и изъятия защитного вооружения, металлического сырья и полуфабрикатов у подвластного населения Южной Сибири, а в 1640 г. повинность по изготовлению панцирей была возложена на широкие слои ойратских и монгольских кочевников [7, с. 339–356]. В результате данных мер в войсках центральноазиатских номадов образовалась многочисленная группа панцирной конницы. Такие «куяшники» распределялись среди легковооруженных подразделений (повышая их устойчивость в ближнем и дистанционном бою), или сводились в специальные ударные отряды, насчитывавшие от нескольких сотен до нескольких тысяч воинов [7, с. 360–361].

Комплексный анализ вещественных, изобразительных и письменных источников позволяет реконструировать основные структуры бронирования и особенности покроя ойратских корпусных панцирей, конструкцию шлемов и дополнительных защитных деталей. Основной разновидностью металлической защиты корпуса был тяжелый пластинчато-нашивной панцирь «хуяг» или «лубчи» (аналог европейских «бригантин» и русских «куяков»), скроенный в виде кирасы, или распашного халата с осевым разрезом (рис. 1.2). Пластины панцирей знати снабжались специальными бортиками и ребрами, которые препятствовали деформации пластины при ударе [7, с. 380-385]. Такой доспех служил надежной защитой от стрел и сабель противника, что особо подчеркивали современники: «а в куяках доски железные шириною пол ладони, стрела из лука и сабля [их] не имет [т.е. не пробивает]» [13, с. 54, 55]**. Самой массовой разновидностью корпусного защитного вооружения ойратов был стеганый панцирь «олбок» (рис. 1.1) или «дэгэлэй» [7, с. 410–416]. Некоторые воины носили кольчуги, кольчато-пластинчатые бехтерцы и ламеллярные доспехи (рис. 1.1). Головы рядовых латников прикрывали низкие клепаные сфероконические или полусферические шлемы с козырь-

* В. Т. Тепкеев совершенно справедливо предположил, что присланный ханом к черкесским оружейникам образец представлял собой трофейную калмыцкую пику [16, с. 321].

** Данный фактор имел особое значение в столкновениях с татарской конницей, для которой саадаки и сабли были основными видами вооружения.

ком и трехчастной бармицей (рис. 1.1). Знать носила высокие сфероцилиндрические шлемы, напоминавшие кувшин с длинным узким горлышком (рис. 1.2). Широко применялись наручи из железа и твердой кожи [7, с. 427-445, 483-494]. Наличие многочисленных отрядов конных панцирников выгодно отличало армии ойратов от войск крымских татар и ногаев, у которых доспехом были снабжены лишь наиболее знатные и богатые воины.

Если в основе тактических приемов тюркских кочевников Восточной Европы лежал дистанционный бой с применением лука и стрел, то ойраты практиковали тактику «трех напусков», когда после нескольких лучных залпов на противника обрушивалась лавина конницы, воины которой наносили удар пиками, а затем, добивали врага палашами и саблями. Калмыцкая конница атаковала противника в рассыпном строю («нохой хэрэл»), клином («хошуун») или лавой («нуман жагсаал»). Излюбленным построением ойратов был «Лук-ключ» – центр армии оттянут назад, фланги выдвинуты в сторону противника. В ходе сражения один или оба вытянутых вперед крыла наносили мощный удар по флангам противника и заходили ему в тыл. Альтернативой этого построения был «бычий рог», предполагавший нанесения мощных (часто парных) ударов разрывавших вражеские боевые порядки [7, с. 536, 537].

Центральноазиатская «копийная и куяшная» атака первой половины XVII в. произвела сильное впечатление на современников. Русские, европейские, украинские, среднеазиатские, маньчжурские авторы оставили подробные и, при этом, весьма схожие описания вооружения и тактики ойратов и монголов. Приведем лишь некоторые из них.

Российские посланцы к ойратам Т. Петров и И. Куницын (1616 г.): «А бой де у колматцких людей лучной и копейной, и сабельной…А на бой ездят в куяках железных да в шишаках, а в куяках доски железные шириною пол ладони, стрела из лука и сабля [их] не имет. А напуска де у них на боех живет по 3 ж: первый напуск с луки, другой с копьи, 3-й с сабли. А только де они в 3 напуска на бою каких людей не сломят, и они отходят прочь» [13, с. 54, 55].

Монгольские послы о вооружении и тактике хотогойских монголов державы Алтын-ханов* (1635 г.): «…А бой у мугальских алтыновых людей луки, копья, сабли, а вогненного бою нет. А ездят на бой против недругов своих в збруях, в куяках, и в шеломах, и в наручах и в наколенках, а у иных де у лучших людей и лошади бывают на боех в железных доспесях и приправах» [7, с. 558].

Ю. Крижанич, хорватский священник и военный теоретик (1663 г.): «Что касается военного дела, то калмыки выходят на бой прекрасно вооруженные, т.е. в шлемах, с копьями и в кольчугах…Калмыки держатся гусарского строя: носят копья, лук и саблю и латы и закрывают железом локти и бедра или носят кольчуги» [7, с. 358; 11, с. 429].

Автор «Летописи самовидца» (вторая половина XVII в.): «Вправді, люд военній, с копием всідает на коня, а нікоторіе и сагайдаки и стріли великіе с площиками широкими. Тілко найбольше до потреби копій заживают кожен, бо справне уміют вбити копіем, в нікоторих и панціри, а инніе и наго идут до потреби» [16, с. 328].

---

* В первой половине XVII в. хотогойские монголы были ближайшими соседями и наиболее опасными противниками ойратов в Центральной Азии.

С. У. Ремезов о калмыках (1697-1698 гг.): «Обыкновенное им военное оружие было лук, стрелы, копья и сабли, по большей части военное у них платье: пансыри и доспехи, также шишаки и поручни В сражении с первого напуску весьма жестоки, а ежели так сперва не удасся одержать победу, тогда уж будут весьма уступчивы и к сражению не ревнительны...» [10, с. 231].

Вооружение и тактика ойратов, их стремительные атаки с акцентом на ближний бой стали полной неожиданностью для ногаев и крымских татар. Столкнувшись на полях сражений с калмыцким «копийным и куяшным напуском», ногаи испытали настоящий шок, который не укрылся от современников: «…нагаиским людем они, калмыцкие люди, страшны гораздо и против них не стаивали они, нигде и биться с ними не умеют» [4, с. 246]. Массированная атака ойратской копейной конницы (панцирной и легкой) буквально сметала ногайских стрелков с поля боя. Сформировавшие «хоровод» лучники не успевали набрать разбег и выпустить первые стрелы, как им уже приходилось разворачивать коней и спасаться бегством, чтобы не оказаться жертвой длинных калмыцких пик. Ойратские кони были не хуже татарских или ногайских и оторваться от свирепых косоплетов было очень сложно, не говоря уже о том, чтобы перестроиться и повторить атаку. Лучная стрельба по преследователям из положения влево-назад, столь эффективная против московской, литовской и польской кавалерии, в боях с ойратами не давала нужного эффекта, так как калмыки владели саадаком не хуже своих тюркских противников. Отточенные в бесконечных войнах с оседлыми народами тактические схемы ногаев и крымских татар оказались бесполезны в схватках с копьеносной калмыцкой конницей. Ойратский «копийный напуск» стал «убийцей хороводов» конных лучников и существенно сократил возможности применения классического варианта маневра «тулгама» [4, с. 245-247, 254, 255]. Военное превосходство ойратов в кавалерийских сражениях был вынужден признать даже османский путешественник Э.Челеби, которого сложно заподозрить в симпатиях к врагам мусульманских народов. Он, в частности, с горечью констатировал, что: «Калмыки всегда возвращаются, побивая крымчаков…» [19, с. 246].

Охарактеризовав вооружение и тактику калмыцкой конницы необходимо, хотя бы кратко, остановиться на калмыцкой военной стратегии. Последняя определялась текущими военно-политическими задачами и особенностями боевой обстановки. На первом («Северокавказском») этапе участия калмыков в Русско-Польской войне ставка была сделана на стратегию сокрушения. Прощупав оборону ногайских орд серией набегов в 1659–1660 гг., тайши нанесли страшный по силе удар осенью 1660 г., после чего даже простой демонстрации военной силы хватило для того, чтобы вынудить ногаев Казыевского улуса и их сородичей, проживавших в Кабарде, платить калмыкам ясак [16, с. 301, 302, 322]. На втором («Крымском») этапе войны тайши использовали прием, известный у монголов XIII в. под названием «Воронья стая». Татарские улусы были атакованы небольшими мобильными отрядами, каждый из которых, нанеся удар, затем быстро отходил в степь. Если татары оставляли укрепления и начинали преследование, то калмыцкие отряды собирались в единый тактический «кулак» и контратаковали противника [5]. Наконец, на третьем

(«Украинском») этапе войны действия калмыцких армий были синхронизированы с казацкими и российскими войсками, а многочисленные калмыцкие отряды входили в состав гетманских и московских армий. В целом, военная стратегия калмыков носила ярко выраженный наступательный характер. Ее реализацию следует признать весьма успешной. Главной проблемой являлась «сезонность» участия калмыцких войск в боевых действиях, когда по прошествию определенного времени калмыцкий корпус снимался с фронта и уходил в родные степи. Это вызывало значительное раздражение российских и казацких военачальников, так как периодический «отвод» калмыцких войск существенно ослаблял действующую армию.

Характеризуя военную практику калмыков, необходимо отметить еще один важный фактор, который не имеет прямого отношения к рассматриваемой проблематике, но без которого сложно понять причины того ужаса, который вызывали калмыки у своих противников. Этим фактором был военный террор, выражавшийся в поголовном истреблении вражеских воинов, в том числе и сдающихся в плен. Письменные материалы XVII в. фиксируют целую серию примеров, когда калмыки не только уничтожали своих непосредственных противников, но и «кололи» пленников, захваченных запорожскими и московскими воинами [1, с. 171, 172, 274, 281, 283]. Подобная жестокая практика, привнесенная ойратами из Центральной Азии, оказывала деморализующее воздействие на татарских, ногайских, турецких, украинских и польских воинов. Дошло до того, что азовцы боялись дать бой даже 50 калмыкам, подошедшим под стены их города, «…потому что калмыцкие люди, как емлют их в полон, и они де их рубят, а живых не держат» [16, с. 329, 330].

Подводя итог, необходимо отметить, что военные успехи калмыков над крымскими татарами и ногаями в период Русско-Польской войны 1654–1667 гг. базировались на более совершенном комплексе кавалерийского вооружения, более эффективной тактике конного боя и выверенной военной стратегии*. Найти адекватное противоядие массированной «копийной и куяшной» калмыцкой атаке крымские татары так и не смогли ни в годы Русско-Польской войны, ни в последовавшей за ней Русско-Турецкой войне 1673–1681 гг. Не имея возможности эффективно противостоять калмыцкой коннице, крымские военачальники стали избегать полевых сражений с ойратами. Чигиринский полковник Г. Карпов (Карпович) с воодушевлением отмечал в 1677 г. : «Калмыков татаровя и турки боятца… И естли…калмыков послать на Украину, и татаровя де бой их знают, и увидев их битца с ними не станут, побегут…» [6, с. 120]. Гетман И. Самойлович в письме от 6 марта 1678 г. особо

* Как показала боевая практика первой половины XVII в., наиболее действенным способом борьбы с ойратской конницей был ружейный огонь, производимый пехотой занимающей укрепленные позиции на горной или пересеченной местности. Однако степной театр боевых действий, так и не позволил крымским военачальникам эффективно применить против калмыков своих ружейных стрелков. Судя по составу трофеев военных кампаний 1661–1662 гг. жертвами калмыцких копейных атак стали не только татарские лучники, но и мушкетеры-«тюфенгчи» [5, 2014].

просил российское командование прислать калмыков, утверждая, что «…и то б их было буде не больши хотя бы с две тысячи человек, впрям бы…много ими исправилось неприятелем страху…» [2, с. 500]. Помятуя о «калмыцком факторе», царь Федор Алексеевич дал воеводе Рамодановскому в 1678 г. четкое указание не начинать активных действий против татар и турок под Чигириным до прихода калмыкого корпуса. В результате, 80-тысячная московская армия почти две недели простояла на р. Тясьмин, ожидая подхода 2-4-тысячного ойратского отряда [8, с. 178]. Представление о калмыках, как о весьма грозном противнике и ценном союзнике оказалось весьма устойчивым. Об этом свидетельствуют сообщения российских, украинских, польских, шведских, османских и прусских военачальников конца XVII–середины XVIII вв.

Что касается военно-тактических новинок принесенных калмыками в Восточную Европу, то их дальнейшая судьба сложилась по-разному. Нехватка железа на новых землях привела к тому, что пластинчато-нашивной доспех центральноазиатского образца постепенно вышел у калмыков из широкого военного обихода и был заменен на кольчатые панцири северокавказского и иранского производства. Что же касается кавалерийской пики и конного копейного боя, то они получили мощнейшее развитие в военном искусстве народов Восточной Европы. Идея массовой легкой копейной конницы была усвоена донскими, яицкими и запорожскими казаками, ногаями, крымскими и польско-литовскими татарами. Причем последние, адаптировав калмыцкий копейный бой к местным военным реалиям, положили начало новой разновидности европейской копейной кавалерии XVIII–XIX вв., получившей широкую известность под названием «уланы» [6, с. 115-123, 143].

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссиею. – Т. 5. 1659–1665. – СПб., 1867. – 335 с.
2. Там же. – Т. 13. 1677–1678. – СПб., 1884. – 766 с.
3. Басхаев А. Н. Калмыки. Под ратным знаменем России. Калмыки на военной службе Российского государства во второй половине XVII–XX вв. – Элиста, 2010. – 256 с.
4. Бобров Л. А. Казахская тактика ведения боя в конном строю в конце XV– XVI вв. // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Ч.I. – СПб., 2013. – С. 231–258.
5. Его же. «Воронья стая» над Крымом. Татарско-калмыцкое противоборство в степях Северного Причерноморья (сентябрь 1661– январь 1663 гг.) // Средневековые тюрко-татарские государства и их соседи в системе международных отношений (XV–XVIII вв.). – Казань, 2014 (в печати).
6. Его же. К вопросу об истоках конного копейного боя российских казаков второй половины XVII-первой половины XIV в. // Parabellum novum: Военно-исторический журнал. – 2014. – №2 (35). – С. 115–147.
7. Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV– первая половина XVIII вв.). – СПб., 2008. – 770 с.

8. Богданов А. П. Как был оставлен Чигирин: Мотивы принятия стратегических решений в русско-турецкой войне 1673-1681 гг. // Военно-историческая антропология. Ежегодник. – М., 2005. – С. 174–192.
9. Венков А. В. Казаки против Наполеона. От Дона до Парижа. – М., 2013. – 368 с.
10. Гольденберг Л. А. Статья С. У. Ремезова «О калмыках как весьма известном в Сибири народе» // Страны и народы Востока. Вып. XVIII. – М., 1976. – С. 228– 233.
11. Крижанич Ю. Политика. – М., 1965. – С. 587.
12. Контарини А. Путешествие Амвросия Контарини посла Светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун-Гассану, совершенное в 1473 г. // Библиотека иностранных писателей о России XV–XVI в. СПб., 1836. – С. 1-192.
13. Материалы по истории русско-монгольских отношений. 1607–1636 гг. – М., 1959. – 352 с.
14. Миллер Г. Ф. История Сибири. Т. 2. – М., 2000. – 796 с.
15. Новосельский А. А. Исследование по истории эпохи феодализма (научное наследие). – М., 1994. – 223 с.
16. Тепкеев В. Т. Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII века. – Элиста, 2012. – 376 с.
17. Трепавлов В. В. «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV–XVII вв. – М., 2013. – 224 с.
18. Шовунов К. П. очерки военной истории калмыков (XVII–XIX вв.). – Элиста, 1991. – 192 с.
19. Челеби Э. Книга путешествий (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII в. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Вып. 2. – М., 1979. – 287 с.

Відомості про автора. *Бобров Леонід Олександрович*, доцент кафедри археології та етнографії Новосибірського державного університету (НДУ), старший науковий співробітник лабораторії гуманітарних досліджень науково-дослідної частини НДУ, доктор історичних наук, м. Новосибірськ, РФ.

Author's data. *Dr. Leonid Bobrov*, Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia.

Сведения об авторе. *Бобров Леонид Александрович*, доцент кафедры археологии и этнографии Новосибирского государственного университета (НГУ), старший научный сотрудник лаборатории гуманитарных исследований научно-исследовательской части НГУ, доктор исторических наук, г. Новосибирск, РФ.

Катерина ВАЛЕНТИРОВА

ХОЛОДНА ЗБРОЯ ІЗ ЗАТОНУЛОГО ІТАЛІЙСЬКОГО СУДНА XIII ст.

Анотація УДК 94(4)«12»; 902.034; 903.22

Фахівці Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка від 1999 року досліджують середньовічне італійське судно, що затонуло поблизу селища Новий Світ у Судацькій бухті (півострів Крим). Культурний шар на об'єкті представлений знахідками різного характеру. Серед них нечислену групу становить холодна зброя. Вивчення цих артефактів представляє значний науковий інтерес.

Ключові слова: підводна археологія, середньовічний корабель, зброя.

Холодное оружие с затонувшего итальянского судна XIII в.

Аннотация УДК 94(4)«12»; 902.034; 903.22

Специалисты Центра подводной археологии Киевского национального университета им. Тараса Шевченка, начиная с 1999 г. изучают средневековое итальянское судно, затонувшее вблизи поселка Новый Свет в Судацкой бухте (полуостров Крым). Культурный слой объекта представлен находками различного характера. Среди них малочисленную группу составляет холодное оружие. Изучение этих артефактов представляет значительный научный интерес.

Ключевые слова: подводная археология, средневековый корабль, оружие.

Cold Steel from theSunken Italian Ship of the 13th Century

Abstract UDC 94(4)«12»; 902.034; 903.22

Mrs. Katerina Valentyrova works in the Center of underwater archaeology of the Taras Shevchenko National University of Kyiv that has been studying the excavated medieval Italian ship in the Sudak bay (Crimea) since 1999. Finds of cold steel presented with two groups – remains of fighting daggers (baselard) and knives with one- edged blades. Author suggested that second group presented with multi-purpose instruments and assumed that they were the crew's personal weapons.

Keywords: underwater archaeology, medieval ship, cold steel.

Від 1999 року, силами Центру підводної археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в Судацькій бухті, поблизу селища Новий Світ (півострів Крим), проводиться дослідження затонулого середньовічного судна. Писемні джерела дозволили припустити, що це пізанська галера, яка опинилася на морському дні у 1277 році [2, с 143]. Глибина залягання об'єкту – 11–14 м. Досі зустрічаються тільки залишки дерев'яного корпусу судна, відтак об'єкт фіксується виключно за площею поширення матеріалу. Особливості середовища, в якому він перебуває, значно ускладнює дослідження.

Для XIII–XV ст. можемо упевнено говорити про важливу роль італійського чинника в історії земель сучасного Кримського півострова. Вже у XII ст. відбулося проникнення італійських купців до регіону. Протягом усього періоду італійської присутності в Криму, що тривала до XV ст., за домінуючу позицію боролися представники Генуї та

Рис. 1. *Реконструкція зовнішнього вигляду затонулої італійської галери XIII ст.*

Венеції. У 1169 та 1192 роках між Генуєю та візантійськими імператорами, Мануїлом Комніним та Ісаком Янголом відповідно, були підписані договори, які декларували виключні права генуезців в Криму. Це стало основою для утисків останніми венеціанців, торгівельні факторії яких існували в Північному Причорномор'ї з початку XII ст. Після захоплення Константинополя у 1204 р. та утворення Латинської імперії італійці значно зменшили обсяг торгівельних операцій в Причорномор'ї. Відновлення економічних зв'язків у попередніх обсягах відбулось після реставрації Візантійської імперії. В 1261 р. візантійський імператор Михайло Палеолог надав Генуї, а у 1265 р. – Венеції право на вільне мореплавство у водах Чорного моря. Конкуренція між двома республіками за вплив у регіоні періодично виливалася у військові сутички різного масштабу. Як приклад, можна згадати війну 1294–1299 рр. Переможцем з протистояння вийшла Генуя, що посилило її лідерські позиції. Активна діяльність італійців у Причорномор'ї продовжувалася до 70-х років XV ст., доки вони остаточно були витиснені османами.

Кримський півострів представляв інтерес для італійців, в першу чергу, з точки зору ведення торгівлі. Так, протягом XII–XV ст. італійський компонент багато в чому визначав коньюктуру економічного життя Північного Причорномор'я. Окрім того, він був важливим в політичному, культурному та інших контекстах.

Факт тісного зв'язку італійських міст-республік з територіями сучасного Кримського півострова протягом XIII – XV ст. [4] у поєднанні з інтерпретацією С. М. Зеленко цілком пояснює присутність італійського судна на чорноморському дні та дає підстави сподіватися на аналогічні знахідки.

Матеріал з даного затонулого судна репрезентовано чотирма групами знахідок: керамічними, дерев'яними, скляними та металевими предметами.

Найбільш чисельною та найкраще вивченою на даний момент є керамічна група. Вона представлена кухонним, столовим та тарним посудом. З'ясова-

но, що деякі предмети безпосередньо перебували в користуванні екіпажу та пасажирів, інші ж являли собою товар, який транспортувався. Комплекс кераміки об'єднує різні види посудин, що побутували в регіоні Середземномор'я в означений період. Це дає широку базу для досліджень кроскультурних та торгівельних контактів між Заходом та Сходом, зокрема. Особливий інтерес викликають клейма, графіті та діпінті, які зустрічаються на виробах.

Друга група репрезентована дерев'яними предметами. Зустрічаються окремі шматки дерева та деталі, що, судячи з усього, являли собою елементи самого судна. Поряд з цим в колекції на даному етапі присутні побутові речі: орнаментовані гребінці та ложки.

Окремою групою виступають скляні вироби. Їх відносно небагато, проте це унікальні для регіону знахідки – посуд з відомого венеціанського скла.

Металеві предмети складають четверту групу. Великою за кількістю підгрупою є цвяхи (зі шляпкою). Знайдено кілька фрагментів металевих сосудів. Є індивідуальні знахідки. Частина предметів не ідентифікована. До четвертої групи також належить клинкова зброя.

Як зазначалося вище, досліджуваний об'єкт інтерпретований як італійська торгівельна галера. Аналіз матеріалу дозволяє стверджувати, що основний вантаж, призначений для продажу, складали керамічні вироби [2]. Про імпорт зброї в даному випадку вести мову недоцільно. Знахідки клинкової зброї нечисленні. Можна сподіватися, що в подальшому їхня кількість зросте, проте очевидно, що говорити про масовість наразі неможливо.

На даному етапі дослідження колекція зброї з Нового Світу нараховує вісім одиниць (Новий Світ (далі – *НС*) 1–8), представлених 14 фрагментами. Незважаючи на свою нечисленність, вона вимагає уваги з огляду на специфіку та різноманіття наявних частин предметів. Окрім того, її можна вважати достатньо репрезентативною.

Тривале перебування в солоній воді стало причиною поганої збереженості матеріалу: клинки повністю чи майже зруйновані. Відтак, дослідження вимагають залучення хімічних та фізичних методів, що через різні причини нам вдалося забезпечити тільки частково.

На нашу думку, колекцію можна умовно поділити на дві групи. Перша об'єднує п'ять предметів – НС 1–5 (10 фрагментів). Вони являють собою великі кинджали (загальною довжиною до 60 см) з прямими гардами.

Рис. 2. *Зразок НС 1 «Довгий кинджал», представлений двома фрагментами. Ліворуч – реконструйована схема поперечного перерізу клинка.*

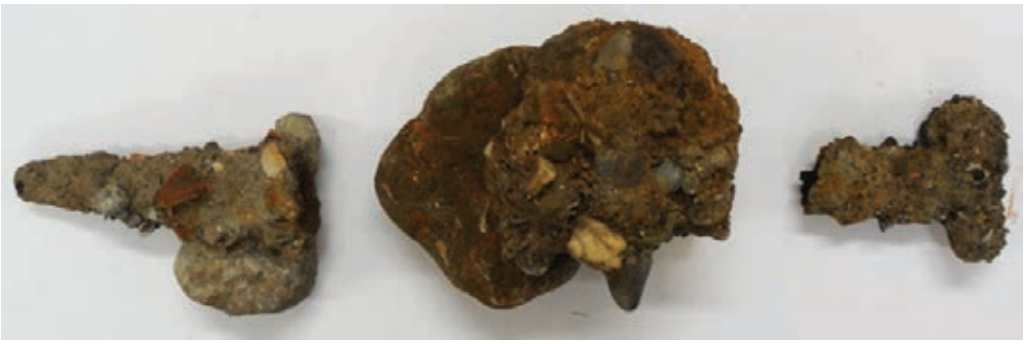

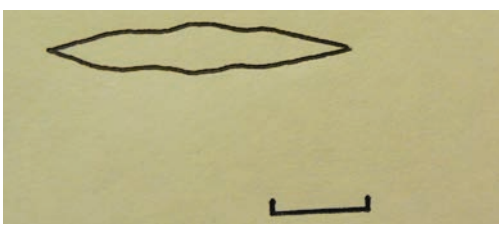

Рис. 3. *Зразок НС 2 «Довгий кинджал», представлений трьома фрагментами. Ліворуч – реконструйована схема поперечного перерізу клинка.*

Зосередимо увагу на кожному предметі окремо.

НС 1. Довгий кинджал (рис. 2). На даний момент, внаслідок сучасного зламу, складається з двох фрагментів. Втрачено кінець клинка (старий злам). Загальна довжина знахідки 56,2 см. Тіло предмета збереглося лише у вигляді рихлого оксиду метала. Форма зафіксована завдяки наявності товстого, відносно рівномірного шару наростів потужністю в середньому 0,5–0,7 см.

Фрагмент 1. Руків'я з верхньою частиною клинка, припаяне до фрагменту амфори (ручка з фрагментом вінчика та стінки). Довжина об'єкту 25,5 см. Верхня гарда пряма, перпендикулярна завдовжки 10 см, завширшки – 3,2 см (тут і нижче виміри надаються з урахуванням наростів). Нижня гарда пряма, паралельна верхній. Її довжина приблизно 14 см, ширину виміряти неможливо. Довжина хватової частини руків'я 9 см, ширина – 3,4 см. Параметри зламу – 5,7х2,7 см. На зламі візуально фіксується перетин клинка. Його довжина 4,5 см, ширина – 0,8 см.

Фрагмент 2. Нижня частина клинка без кінцівки. Довжина фрагменту 30,7 см. Спостерігається характерне поступове звуження клинка. Параметри його нижнього зламу – 3,8х1,9 см.

НС 2. За припущенням, довгий кинджал (рис. 3). Внаслідок сучасного пошкодження, складається з трьох фрагментів. Дискусійною є їх приналежність до одного об'єкту: обриси середньої частини, що припаяна до каменя, не прослідковується візуально, при цьому руків'я (верхня частина) зміщено вліво по відношенню до фрагменту клинка (нижня частина). Так, це може бути зламаний короткий меч або дві частини різних об'єктів, що прикипіли до одного предмету.

Фрагмент 1. Верхня гарда з фрагментом руків'я. Загальна довжина 10 см. Довжина гарди 8,6 см, ширина – 2,8. Руків'я завдовжки 7,7 см при ширині 3,4 см, завершується зламом. У перетині має форму прямокутника 1,5х0,8 см. Тіло предмета загалом не збереглося. Виняток становлять тонкі смуги кольо-

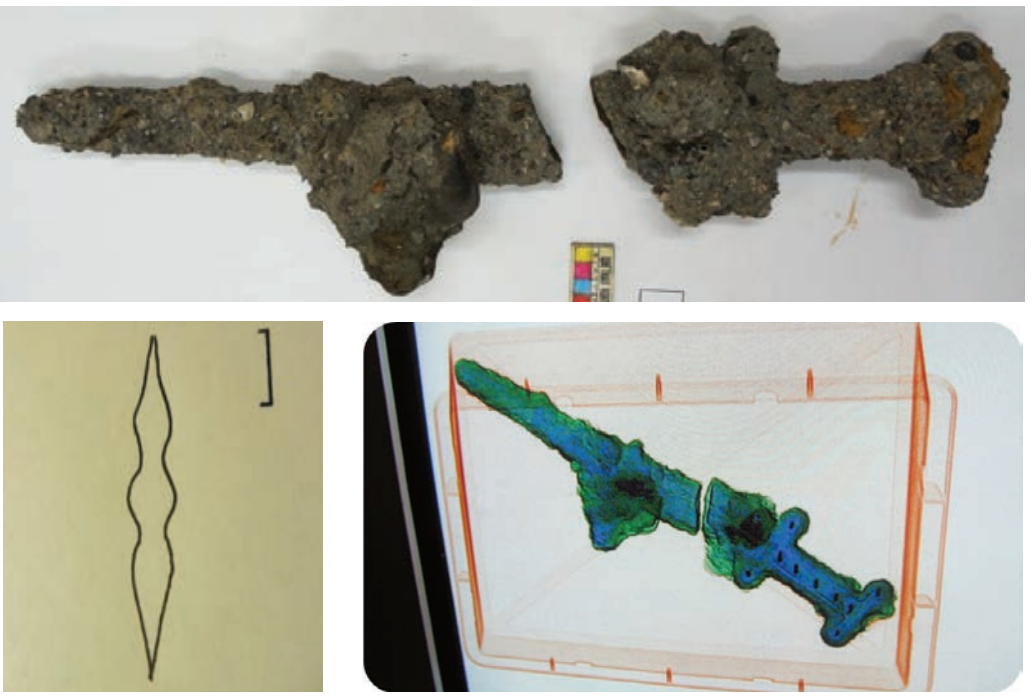

Рис. 4. *Зразок НС 3 «Меч», представлений двома фрагментами.*
Знизу: ліворуч – реконструйована схема поперечного перерізу клинка, праворуч – рентгенографічний знімок.

рового металу, які, можливо, є залишками оббивки.

Фрагмент 2. Довжина фрагмента 11,3 см. Як вже зазначалося, обриси майже не прослідковується. Фіксуються лише два свіжих злами.

Фрагмент 3. Нижня частина клинка завдовжки 16,8 см. Злам завдовжки 4,5 см. Метал не зберігся. Простежується лише форма клинка. Параметри перетину 2,5х0,8 см. Форма листоподібна підовальна.

НС 3. Меч (рис. 4). Ціла форма. Складається з двох фрагментів (результат сучасного пошкодження). Меч зламаний в першій третині клинка. Загальна довжина – 53,1 см. Гарди прямі паралельні. Верхня 8,8х2,6 см, нижня – 10х2,6. Параметри руків'я – 3,6х7,1 см. Ширина перетину – 4,3 см, товщина – 0,8 см при приблизній потужності наросту 0,7 см. Метал повністю зруйнований. Виразно зафіксувалася наявність жолобів, які, окрім виконання своєї прямої функції, надали клинку чудової форми.

НС 4. Меч (рис. 5). Сучасним зламом розділений на дві частини. Внаслідок давнього пошкодження втрачено закінчення клинка. Ширина в місці нижнього зламу 3,9 см. Загальна довжина 50,3 см. Верхня гарда (8х2,8 см), розташована паралельно нижній (8,3х2,2см). Руків'я довжиною 7,25 см завширшки 4 см. Як і у випадку з НС1, зберігся лише крихкий оксид.

НС 5. Нижня частина меча у піхвах, прикипіла до стінки амфори (рис. 6). Загальна довжина знахідки 31 см, ширина на зламі – 6,6 см, товщина – 2,5 см.

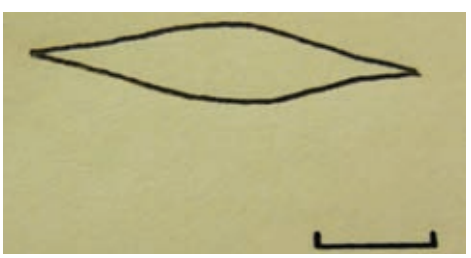

Рис. 5. *Зверху: зразок НС 4 «Меч», представлений двома фрагментами. Ліворуч: реконструйована схема поперечного перерізу клинка.*
Рис. 6. *Знизу: зліва зразок НС 5 «Нижня частина меча у піхвах, що прикипіла до стінки амфори»; праворуч рентгенографічний знімок.*

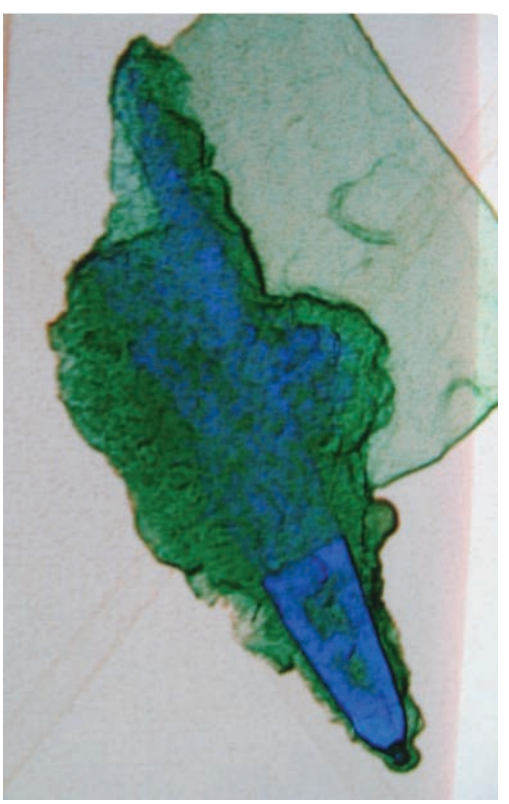

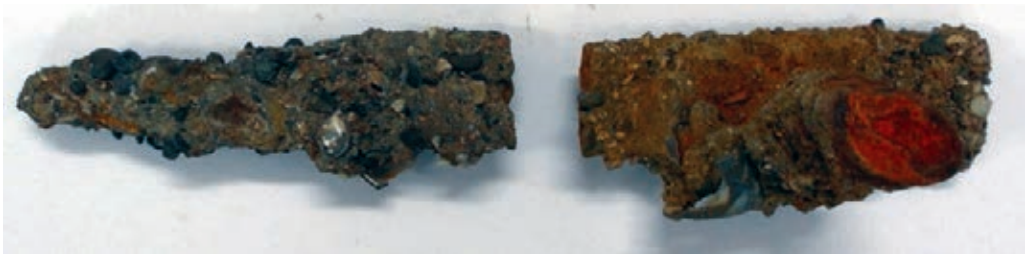

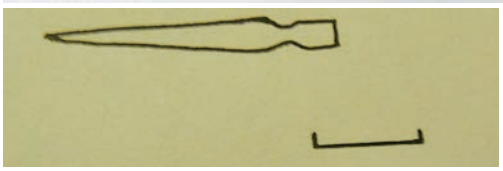

Рис. 7. *Зразок НС 6 «Однобічно загострений клинок без руків'я», представлений двома уламками; ліворуч – реконструйована схема поперечного перерізу клинка.*

Рис. 8. *Зразок НС 7 «Нижня частина односторонньо загостреного предмету відносно малої форми». Поряд – реконструйована схема поперечного перерізу клинка.*

На даний момент наявні рентгенографічні знімки лише трьох знахідок – НС 3, НС 4 та НС 5. Вони підтверджують думку про те, що НС 3 та НС 4 належать до одного виду клинкової зброї. Можна припустити, з огляду на параметри клинка, що до аналогічного виду належить і НС 5.

Можна виділити наступні спільні специфічні ознаки досліджуваних артефактів. Клинок плавно звужується до закінчення. Приблизно до його середини спускаються два жолоби. Руків'я та клинок представляють собою єдине ціле, при чому на руків'ї присутні отвори, вірогідно для закріплення накладок. Така морфологія була характерна для кинджалів-базилярд, що використовувались у Середземномор'ї з IX ст. і, зокрема, перебували на постійному озброєнні італійських піхотинців у другій половині XIII ст. [3, с. 6]. Знахідки, схожі на матеріали з Нового Світу, зберігаються в музеях Парижу (Музей Армії [11, s. 322, Nr. 65]), Цюріха (Швейцарський земельний музей, [12, s. 204; 13, s. 222, Nr. 426]), в приватних колекціях.

Друга група об'єднує ножі та кинджал. НС 6 та НС 7 (фрагменти клинків) інтерпретовано нами як ножі з одностороннім загостренням леза. НС 8, за припущенням, – фрагмент клинка стилета. Їх включено до колекції холодної зброї умовно, причини чого будуть окреслені далі.

НС 6. Однобічно загострений клинок без руків'я (рис. 7). Представлений двома уламками загальною довжиною 29,2 см. Ширина верхнього давнього зламу 4,4 см, товщина – 2,2 см. Він повністю закритий наростом. Ширина другого, сучасного, зламу 3,7 см. На ньому чітко прослідковується сам клинок. Довжина його ребра 2,6 см. Ширина спинки – 2,2 см. Перетин клинка має списоподібну форму. Ніж достатньо масивний. Некоректно було б характеризувати даний предмет як виключно бойовий. Проте не можна виключати, що він використовувався, зокрема, за цим призначенням.

НС 7. Нижня частина односторонньо загостреного предмету відносно малої форми (рис. 8). Довжина фрагменту 8,7 см. Ширина зламу 1,4 см, товщина – 0,7 см. Товщина спинки клинка – 0,2 см. Довжина ребра. Для бойового клинка предмет занадто грацильний.

НС 8, за припущенням, є фрагментом зламаного клинка стилета (рис. 9). Довжина фрагменту 15,5 см. Обриси перетину фіксуються дуже нечітко. Ширина зламу 2,3 см, товщина – 1,3 см. Для більш чітких висновків, як і в попередньому випадку, необхідні подальші дослідження, зокрема рентгенографічні.

У XIII ст. мореплавство, особливо морська торгівля, як у попередні та наступні століття, була пов'язана з великим ризиком не лише за рахунок фактору стихії, а й у зв'язку з розквітом піратської справи [7, с. 42-48].

Піратство на Чорному морі існувало з давніх часів. Зокрема, цей феномен фіксували ще античні писемні джерела. Піратський промисел в акваторії Понта був вигідною справою з огляду на наявність тут пожвавлених торгівельних шляхів. У період XIII–XV ст. піратство в регіоні являло собою масштабне та багатошарове явище. По-перше, варто зазначити, що мало місце як власне піратство, так і каперство. Адже піратство та військову діяльність на підтримку певної політичної сили за часів Середньовіччя можна розмежувати лише умовно. Другим важливим фактом є поліетнічність піратських груп. Так, можемо говорити про турецьких, італійських, слов'янських, «заїжджих» європейських морських розбійників. Письмові джерела, зокрема італійські, грецькі, візантійські [8], зберігають багато згадок щодо діяльності піратів.

У контексті сказаного вище, варто згадати про домінанту силового вирішення проблем, характерну для Середньовіччя. Так, будь-яке судно мало бути певною мірою підготовлене до потенційного бою.

Короткі клинки, представлені в колекції, цілком відповідали умовам абордажного бою. До того ж, володіння довгим кинджалом в більшості випадків відповідало соціальному статусу купців та моряків. Ножі, про які йшла мова, могли виконувати господарські функції повсякденного характеру.

Таким чином, можна припустити, що вищеописані предмети являли собою особисту зброю екіпажу судна. Нечисленність та специфіка самих знахідок підтверджують цю тезу.

Подальше дослідження затонулого судна у Судацькій бухті дає надію на знахідки, що поповнять колекцію холодної зброї і розширять наше уявлення про її місце в даному комплексі та житті середньовічних моряків загалом.

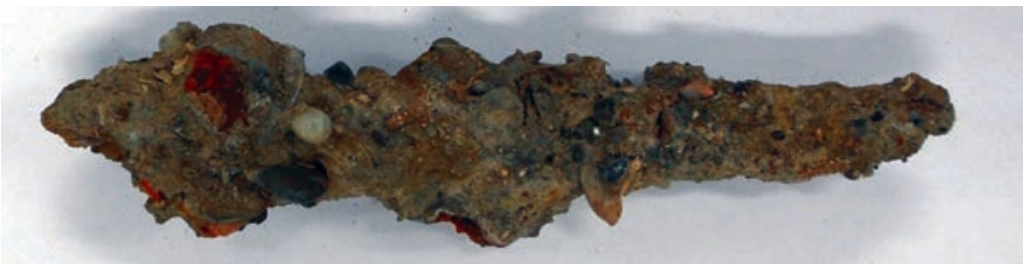

Рис. 9. *Зразок НС 8 «Фрагмент зламаного клинка стилета».*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Д. М. Тысячелетие вокруг Черного моря. – М., 2007. – 320 с.
2. Зеленко С. М. Подводная археология Крыма. – К., 2008. – 272 с.
3. Киселев В. И. Итальянские латники городских гарнизонов 1260–1392 // Военно-исторический альманах «Новый солдат» – 2002. – № 169. – 40 с.
4. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М., 1990. – 336 с.
5. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Реннессанса / пер. с англ. М. К. Якушиной. – М., 2004. – 398 с.
6. Сугдея, Сурож, Солдая в истории и культуре Украины-Руси: материалы науч. конф. (16–22 сент. 2002 г.) – Киев–Судак, 2002. – 297 с.
7. Шнюков Е. Ф. Пираты Черного моря. – К., 1995. – 145 с.
8. Крымология. Пираты Чёрного моря – Режим доступу: http://krymology.info/index.php/Пираты_Чёрного_моря – Назва з екрану.
9. Крымовед. А. Р. Андреев. «История Крыма» – Режим доступу: http://www.krimoved-library.ru/books/andreev-istoriya-krima.html.
10. В. К. Губарев. Корсары Черного моря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samlib.ru/g/gubarew_w_k/korsarychernogomorja.shtml – Назва з екрану.
11. Boccia L. G., Coelho E. T. Armi Bianche Italiane / Boccia, Lionello G. Coelho, Eduardo T. – Milano, 1975. – 462 p.
12. Seitz. H. Blankwaffen. Bd. 1. – Braunschweig, 1965. – 318 s.
13. Schneider H., Stüber K. Waffen im Schweizerischen Landesmuseum. Vol. I. Griffwaffen. – Zürich, 1980. – 286 s.

Відомості про автора. *Валентирова Катерина Миколаївна*, студентка IV курсу історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Author's data. *Katerina Valentyrova,* Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Валентирова Катерина Николаевна*, студентка IV курса исторического факультета Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, г. Киев, Украина.

Михаил ГОРЕЛИК

ПОГРЕБЕНИЕ ЧЕРКЕССКОГО ВОИНА 2 пол. XIII — 1 пол. XIV вв. в ПОРОСЬЕ

Аннотация УДК 94(47).031; 904(477); 903.22

В статье проанализирован комплекс вооружения из кургана № 69 Яблоновского могильника вблизи города Белая Церковь (Украина). Анализ находок оружия и бытовых предметов из погребения позволлил автору сделать вывод о том, что здесь был похоронен золотоордынский воин-черкес. Автор допускает, что рассмотреное погребение принадлежит одному из тех черкесских воинов, которые были переселены золотоордынской администрацией в стратегически важный на тот период район. Автор выдвигает предположение, что черкесы играли выдающуюся роль в военной системе Золотой Орды.

Ключевые слова: погребение, черкес, воин, оружие, Золотая Орда, Поднепровье.

Поховання золотоординського черкеського воїна 2 пол. XIII–1 пол. XIV ст. у Пороссі

Анотація УДК 94(47).031; 904(477); 903.22

У статті проаналізований комплекс озброєння з кургану № 69 Яблонівського поховання поблизу міста Біла Церква (Україна). Аналіз знахідок зброї та предметів побуту дозволяє автору зробити висновок, що похований був золотоординським черкеським воїном. Автор припускає, що розглянуте поховання належить одному з черкеських воїнів, які були переселені золотоординською адміністрацією у стратегічно важливий на той період район. Автор висуває припущення, що черкеси грали видатну роль у військовій системі Золотої Орди.

Ключові слова: поховання, черкес, воїн, зброя, Золота Орда, Подніпров'я.

The Burial of the Golden Horde Circassian Warrior of 13–14th centuries in Porosye

Abstract UDC УДК 94(47).031; 904(477); 903.22

Dr Michael Gorelik analyzed an excavated set of antique arms and armor from Yablonovsky burial number 69 near the ancient city of Jurev. Author studies weapons and household items from the grave and concluded that a Circassian warrior of the Golden Horde was buried there. The author admitted that the burial belonged to one of those Circassian warriors who had been resettled by the Golden Horde administration to a strategically important area. The author suggested that the Circassians played a prominent role in the military system of the Golden Horde.

Keywords: burial, Circassians, warrior, Golden Horde, Podneprovye [Dneper Basin].

При раскопках Яблоновского могильника вблизи древнерусского города Юрьев (ныне Белая Церковь) был раскопан курган № 69, содержавший парное захоронение. К сожалению, авторы публикации [12, с.55, рис. 13, 14] не смогли ни верно определить этнокультурную принадлежность памятника, ни его датировку. Мелькнувшая у них догадка о связи погребенных с Северным Кавказом привела их... к аланам X–XI вв. (судя по ссылке на Змейский могильник) [12, с. 55], чей погребальный обряд – захоронение в глубоких многометровых катакомбах – не имел ничего обще-

го с тем, что было обнаружено в кург. 69. В рассматриваемом же памятнике погребение (рис. 1) было совершено по обряду ингумации на горизонте, что являлось традиционным способом погребения древних адыгов, особенно ярко представленным в материалах древнеадыгской-золотоордынской белореченской культуры XIV–XV вв. Вооружение, сопровождавшее похороненного мужчину-воина, не оставляет никаких сомнений ни в его этнокультурной принадлежности, ни во временном отрезке, на который пришлась его жизнь.

Наиболее ярким, определяющим дату и происхождение покойника, памятником являются остатки круглого щита (рис. 1:9) d=70 см, представленные железными деталями – узкими оковками по краю и умбоном в центре (смещенным). Умбон имеет вид выпуклого диска (d=16 см), края которого мелко насечены зубчиками при помощи зубила. Последний прием оформления края изделия является четко атрибутирующим признаком золотоордынского кузнечного ремесла. Поверх диска крестообразно наложены две полосы шириной 2,5 см, в 3,5 см от края переходящие в узкие прутки, раскованной уплощенной частью которых полосы являются. В центре полосы и диск пробиты заклепкой, крепившей умбон к деревянной или плетеной поверхности щита. Как видно из достаточного количества аналогий, умбон крепился к поверхности щита также заклепками, проходившими через все четыре расплющенных конца прутков крестообразной накладки умбона. Изнутри концы заклепок загибались в круг, в который вставлялись подвижные кольца, служившие для крепления двух кожаных или тканых ручек. Говоря о достаточном числе аналогий (рис. 2, 3), мы имеем в виду более 15 находок подобных умбонов на северо-западном Кавказе в погребениях 2 пол. XIII–XIV вв., нередко содержавших шлемы, кольчуги, сабли и другое наступательное оружие [5, с. 172-173, таб. 15]. Одно из погребений принадлежало знатному половцу – золотоордынскому латнику [7, с. 141-142, рис. 5 А, Б], остальные – адыгам. Происхождение данной системы усиления щита из органических материалов умбоном и оковками из железного прута понятно: его во 2-й пол. XIII в. заимствовали черкесские оружейники из арсенала итальянских оружейников (рис. 4) в период бурного процесса колонизации северо-восточного Причерноморья и Приазовья жителями Италии. Сама же эта система усиления щита была в XIII в. популярна во всей западной Европе – от Скандинавии до, особенно, Италии (рис. 5). И уже от адыгов-черкесов эта система распространилась практически по всей империи Чингизидов (рис. 6) [3, с. 184-187, рис. 2, 3].

Следующим датирующим предметом вооружения является сабля (рис. 1:3), а именно – ее перекрестие, асимметричное – нижний ус, как положено, длиннее верхнего, с расплющенными и оттянутыми вниз концами. Подобные перекрестья – верный признак изделия золотоордынских мастеров, особенно характерный для северного Кавказа (рис. 7–9, 10 :1-7) [2, с. 20, 64; 5, с. 161–164, рис.1–5]. Генезис перекрестия с расплющенными и приопущенными концами усов связан с мавританской Испанией и Месопотамией, где этот тип сложился к XIII в. и повлиял на форму клинковых перекрестий Западной Европы (рис. 10:8–12). С Запада и Юга подобные пере-

крестия вместе с клинками во 2-й пол. XIII в. попали в Северное Причерноморье при посредстве итальянских и хулагуидских купцов, в составе посольских даров или трофеев бесконечных джучидско-хулагуидских войн 2-й пол. XIII – нач. XIV вв.

Интересен найденный в погребении наконечник копья (Рис. 1:8), аналогии коему мы встречаем в памятниках с территории Центрального Улуса империи Чингизидов – Алтая, Тувы, Прибайкалья, Забайкалья и Монголии (рис. 10: 13-15) [1, рис. 45, 1, 2; 9, рис. 8, 1-2]. Что же касается небольших листовидных наконечников стрел, то они типичны для черкесских погребений золотоордынского периода.

Датирующими и этнокультурно маркирующими являются и бытовые предметы. Так, все три прямоугольно-заоваленных огнива (рис. 1:11) датируются 2 пол. XIII–XIV вв. [11]. Оселок с треугольными короткими сторонами (рис. 1:7) встречается обычно в золотоордынских, особенно черкесских, погребениях [6, с. 159, рис. 2, 2–2а; 8, с. 57, рис. 16, 19–19А]. Кочевнический характер имеют найденные в погребении тесло, клавшееся в могилы степных воинов еще с древнетюркского времени, и пружинные ножницы для стрижки овец.

Таким образом, из анализа находок оружия из погребения № 69, можно сделать достаточно уверенный вывод о том, что здесь был похоронен золотоордынский воин-черкес (рис. 11), относящийся ко второй, выделенной В. Н. Чхаидзе и И. А. Дружининой категории воинства восточного Приазовья – бойцов с разнообразным наступательным вооружением, включающем саблю, а в данном случае еще и сравнительно редкое у черкесов копье, и отдельными предметами защитного вооружения, в данном случае – щитом.

Но теперь встает очень важный для Украины вопрос о черкасах. Ведь именно так называли жителей Среднего Поднепровья московиты в XV–XVII вв. И название города Черкассы известно с XV в. И многократно описанная путешественниками XIII–XV вв. прическа знатных черкесов – бритая голова с длинной прядью волос, спускавшейся с макушки или левого виска, и очень длинные усы при бритом подбородке, либо – у знати – опускавшиеся ниже бороды, ставшие украинскими признаками. Можно предположить, что мы рассмотрели погребение одного из тех черкесских воинов, которые были переселены золотоордынской администрацией в стратегически важный район для укрепления позиций против начинавшегося усиления и претензий на данный регион Великого княжества Литовского и Русского. Переселение могло иметь место от середины XIII в., когда Среднее Поднепровье вошло в границы кочевий чингизида Хурмиши (Куремсы), до 1362 г., когда в битве при Синих Водах Ольгерд Литовский отвоевал у Улуса Джучи власть над Киевщиной. Но почему именно черкесы? Дело в том, что черкесы были самыми излюбленными из подданных владык Улуса Джучи [10, с. 60-81]. Даже сам этноним – черкесы – появляется именно в сер. XIII в. в монгольских текстах. В мусульманских источниках при перечислении инородческих контингентов Улуса Джучи на первом месте называются именно черкесы (лишь один раз – у Рашид ад-Дина – на первом месте названы русские, у остальных авторов прочно занимающие второе место). Нам известны многотысячные лейб-гвардейские контингенты мон-

гольских императоров Китая, составленные из русских, алан-асов, половцев, кыпчаков, присланных «в центр» владыками Улуса Джучи. Офицеры этих народов делали в империи Юань подробно описанные в послужных списках блестящие карьеры. Но ни одного черкеса в Китае не зафиксировано в юаньских документах. Руководство Золотой Орды не отдавало своих излюбленных подданных. А излюбленность явствует из раскопанных погребений черкесов в Прикубанье: многие из них содержат награды золотоордынской администрации – сделанные из драгоценных металлов пиршественные чаши и пояса с металлическим набором. Причем в некоторых погребениях их был не один комплект. Кроме изделий из драгоценных металлов в качестве награды выдавались драгоценные чингизидские ткани – в отрезах или в готовых изделиях, естественно, монгольского покроя.

За что же черкесы снискали такое благоволение у монгольских властей? Ведь какой-то особой лояльностью черкесы не особенно выделялись: скорее, наоборот, от них властям было беспокойство по части бесперебойного прохода торговых караванов, чего монголы очень не любили. Ответ мы находим в материале погребений XIII–XIV вв. восточного Приазовья и Прикубанья (рис.12). Недавно В. Н. Чхаидзе и И. А. Дружинина показали, что в составе воинских погребений этого региона – 30% тяжелой конницы, со шлемами, панцирями, саблями, саадаками, иногда щитами, наручами и другим вооружением; 30 % – средней конницы с саблями и отдельными предметами защитного вооружения, и 30% легких конных лучников [13, p. 6-9]. Среди погребенных бойцов латной конницы были не только черкесы, но и жившие с ними чресполосно половцы и монголы. Также известно, что среди черкесов было чрезвычайно развито производство оружия высшего качества (так, исследованные специалистами по металлургии клинки белореченской культуры оказались выкованными из дамасской стали). Количество обнаруженного в черкесских погребениях оружия превосходит все наличествующее в Европе и Азии оружие XIII-XIV вв. Это сотни сабель, десятки кольчуг, около сотни шлемов.

Черкесам принадлежало создание знаменитого «черкесского клинка»; как мы видели, специфической системы оковки щита; одного из типа забрал-личин, технологически самых простых; вероятно, также и пластинчато-кольчатого доспеха – вершины панцирного искусства Востока. Понятно, что людей, выставляющих такой немыслимый процент латной конницы, да еще и изготовлявший передовое оружие высшего качества в масштабах, позволявших вооружать не только себя, но и соседей, следовало всячески отличать, и уж ни в коем случае не отдавать на далекую чужбину под чужую власть.

Из сказанного видно, какую роль играли черкесы в военной системе Золотой Орды. Понятно, что их, видимо, сравнительно ограниченный контингент в Поднепровье должен был пользоваться исключительно высоким авторитетом, даже и после падения власти Золотой Орды на части его территории. Поэтому сложившееся здесь славяноязычное население не только само переняло, судя по названию города, этноним почетных переселенцев, но и благосклонно относилось к тому, что восточные соседи называют их черкасами.

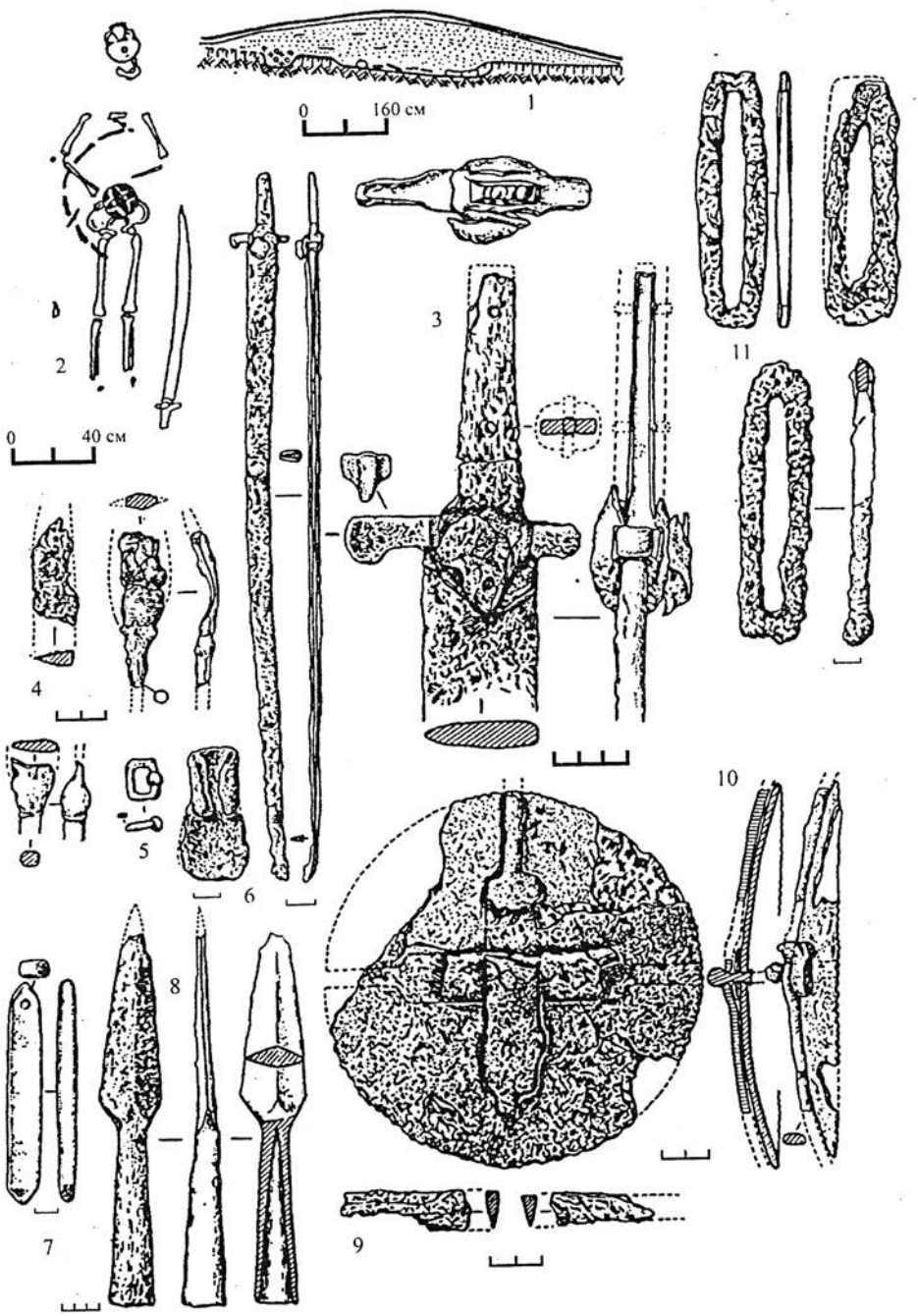

Рис. 1. *Материалы погребения № 69 Яблоновского могильника в Поросье (по Орлов Р. С. и др., Рис. 13, 14): 1 — разрез; 2 — погребенный (черным выделены оковки щита); 3 — сабля и ее детали; 4 — наконечники стрел; 5 — пряжка со шпеньком; 6 — тесло; 7 — оселок; 8 — наконечник копья; 9 — нож; 10 — умбон щита: 11 — кресала.*

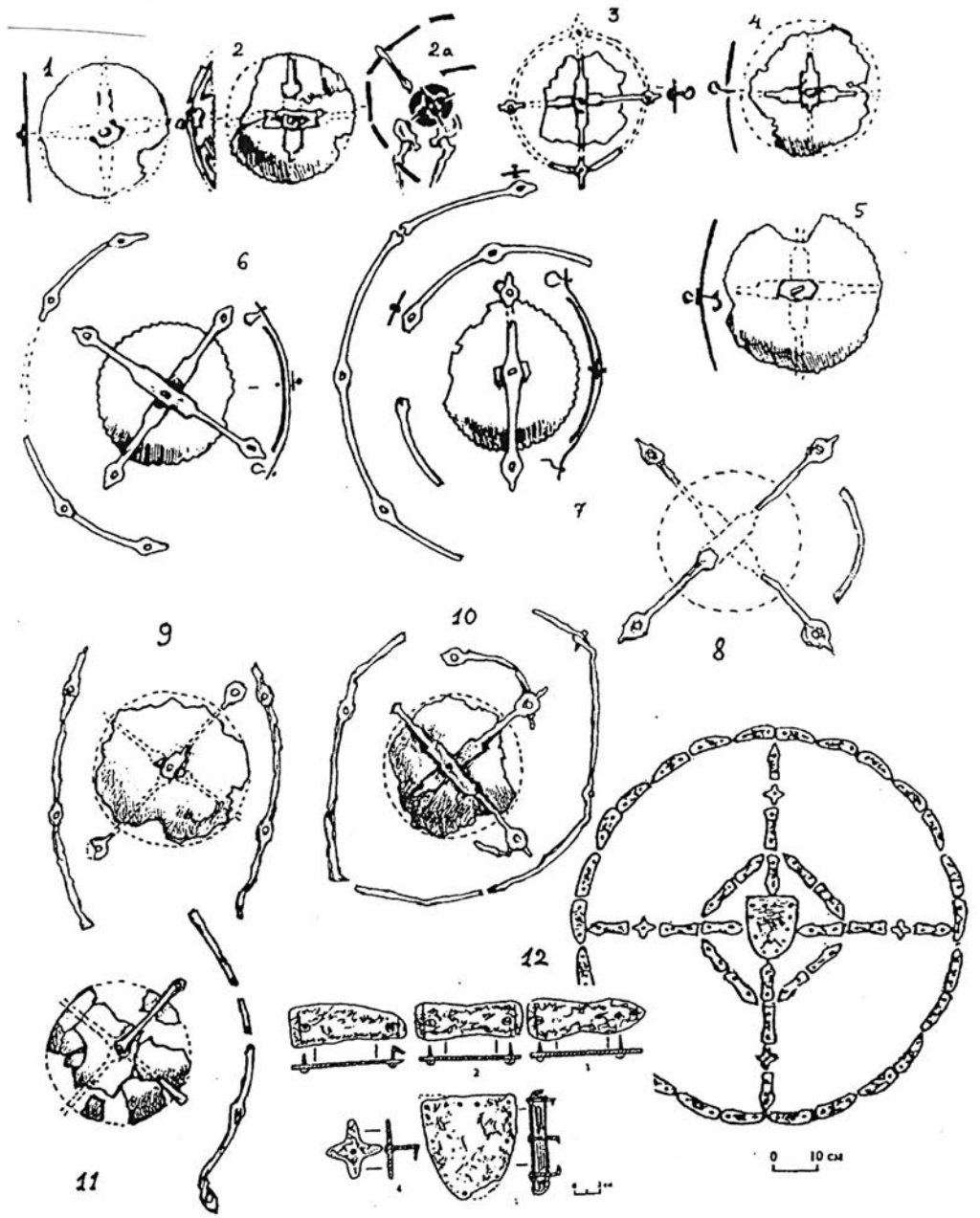

Рис. 2. *Умбоны и оковки щитов северокавказских щитов 2 пол. XIII–XIV вв. 1 — Дмитриевский мог., кург. 2, Прикубанье; 2 — Яблоновский мог., погр. 69, Поросье; 3 — мог. Варданэ, р-н Сочи; 4, 5 — Краснодарский комплексный краеведческий музей-заповедник; 6, 9 — Убинский мог., Адыгея; 7 — Новороссийск, погр. на Днестровской ул.; 8, 10 — мог. Казазово-1, Краснодарский край: 11 — мог. Казазово-3; 12 — Келийский мог., горная Ингушетия.*

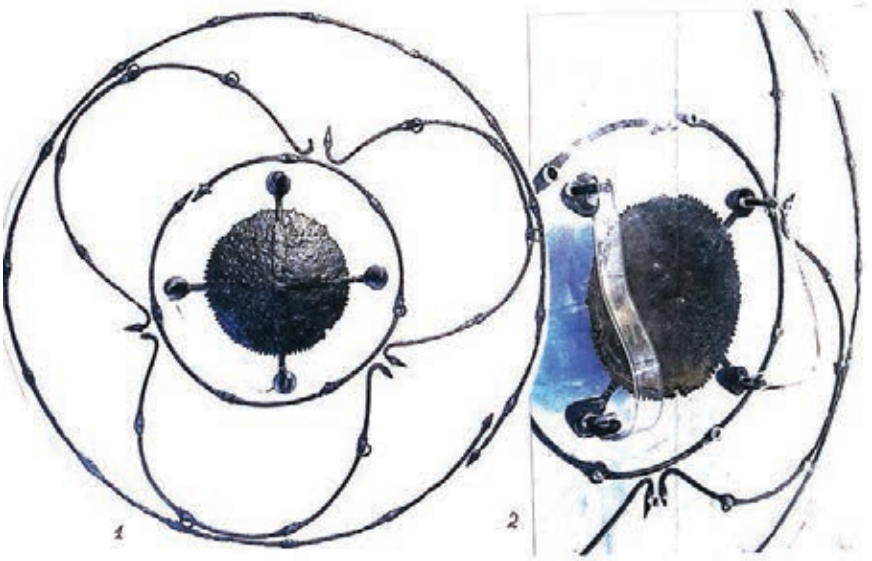

Рис. 3. *Железная оковка черкесского золотоордынского щита XIV в. Реставратор А. М. Горелик. Собр. Фонда Марджани. Москва.*

Рис. 4. *Европейская скульптура XIII в. с изображениями щитов с оковками: 1 — серебряный алтарь собора в Пистойе, Италия, кон. XIII в.; 2 — горельеф церкви Св. Юстина. Падуя. Ок. 1210 г.*

Рис. 5. *Скандинавские деревянные щиты с железной оковкой XII-XIII вв.:*
1 — из Гимсей, пров. Телемаркен, Норвегия, XII-XIII в.; 2, 5 — Дания, XII-XIII вв.;
3, 4 — из Рике, пров.Сетесдаль, Норвегия, XII в.

Рис. 6. *Изображения монгольских щитов с умбонами с крестообразным креплением XIV в.: 1, 3, 5 — миниатюры рукописи «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, Тебриз, 1305–08 гг. Б-ка Эдинбургского ун-та; 2 — миниатюра рукописи «Мунис ал-ахрар фи дакаик ал-азхар». Багдад (?), 1341 г. Б-ка Принстонского ун-та; 4 — миниатюра рукописи «Шах-намэ» Фирдоуси, Тебриз или Багдад, 1341г., Смитсоновский ин-т, Вашингтон; 6 — фреска ц. Архангелов в селении Лаштхвер, Сванетия, XIV в.; 7 — реконструкция золотоордынского щита-калкана. Разработка М. В. Горелика, мастер П. А. Седнев.*

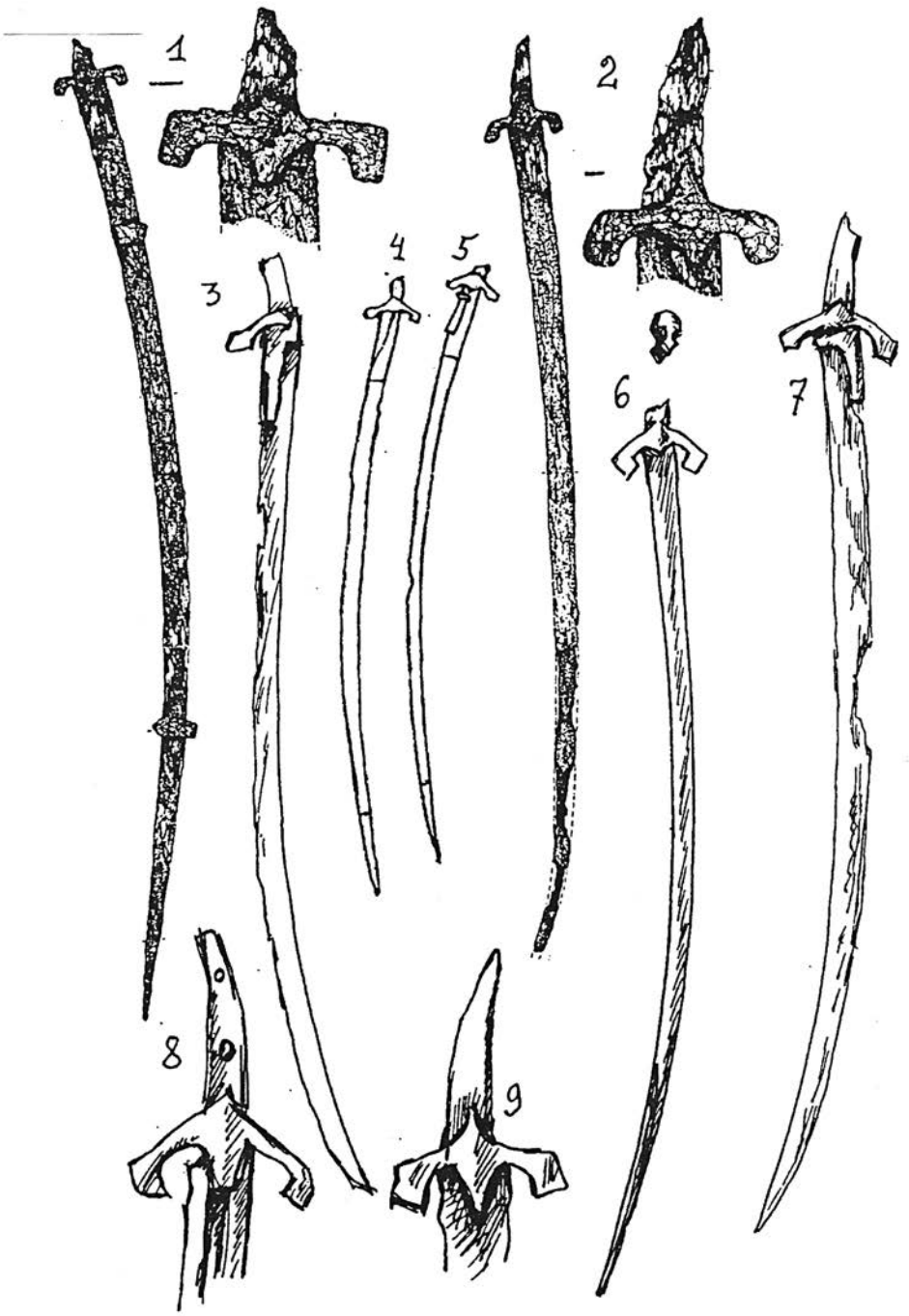

Рис. 7. *Золотоордынские черкесские сабли XIV в.: 1, 2 — мог. Иноземцево-1, Пятигорье; 3 — кург. у станицы Праздничная; 4, 5 — Ленинхабльский мог., Адыгея; 6 — кург. у станицы Раевская, Краснодарский край; 7 — Убинский мог., Адыгея; 8 — кург. у станицы Псебайская; 9 — кург. у станиц Кужорская и Ярославская.*

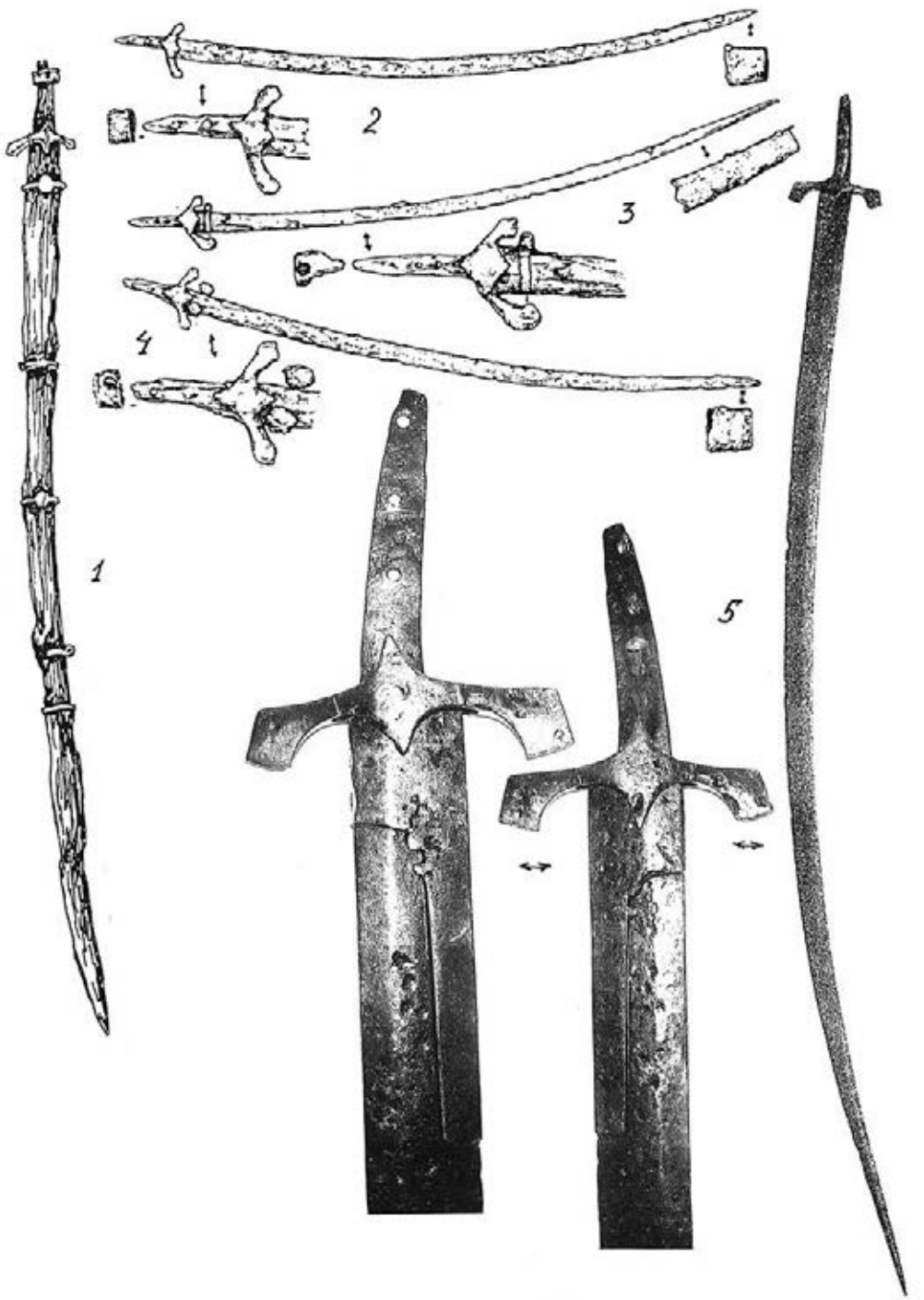

Рис. 8. *Золотоордынские черкесские сабли XIV в.: 1 — кург. 1 Большереченского мог.; 2–4 — мог. Мзыста ок. Туапсе; 5 — частное собр.*

Рис. 9. *Золотоордынская черкесская сабля XIV в. Железо, таушировка серебром, дерево, кожа, шелковый шнур. Собр. Фонда Марджани, Москва.*

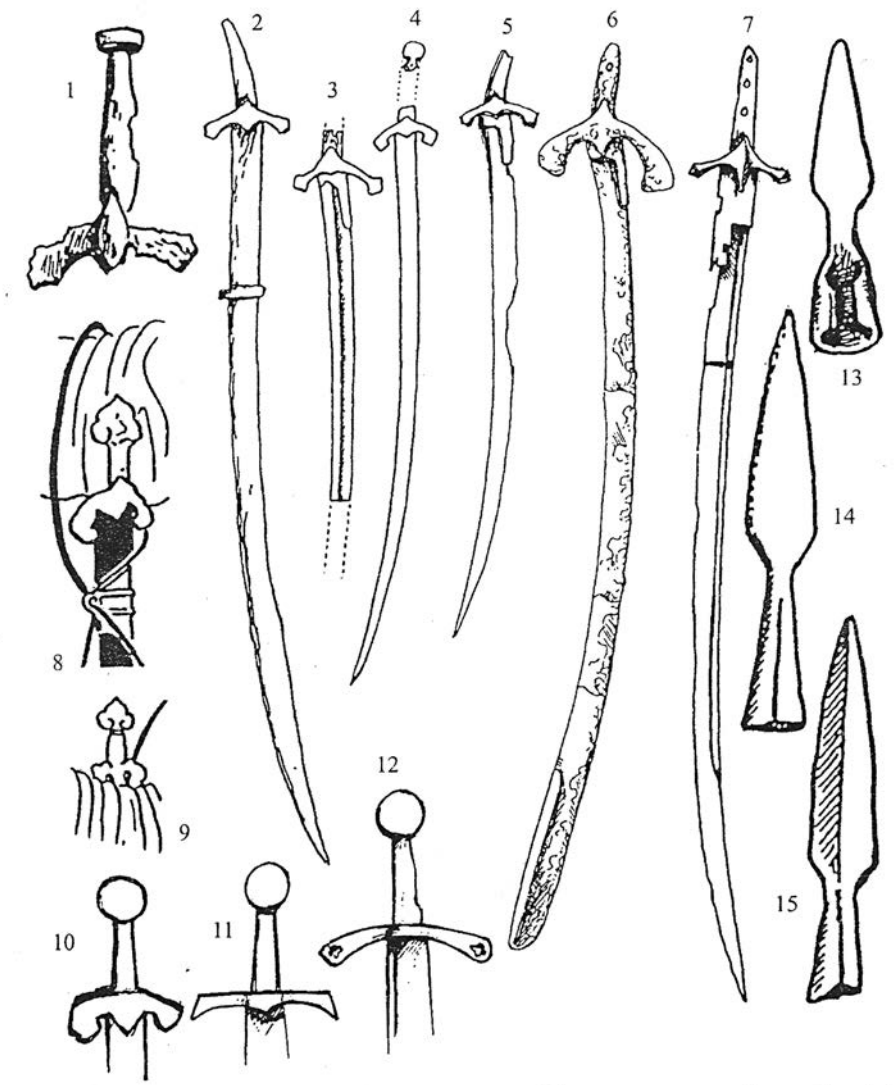

Рис.10. *1–7 — золотоордынские клинки: рукоять меча из Царевского городища, 2 пол. XIII – 1 пол.XIV вв.; 2 — кон. XIII-XIV вв., Волгоградский краеведческий музей; 3 — мог. Верх. Лейми, Ингушетия, XIV в.; 4 — кург. у станицы Раевская, Краснодарский край; 5 — Новороссийск, погр. на Днесторовской ул.; 6 — из каменного ящика у с. Верх. Алкун, Ингушетия, с монетами золотоордынского хана Пулада (1407–1410); 7 — XIV – нач. XV вв., Государственный объединенный музей республики Татарстан, Казань; 8, 9 — арабские мечи на миниатюрах рукописи «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, Тебриз, 1206–1208 гг., Б-ка Эдинбургского ун-та; 10–12 — рукояти западноевропейских клинков XIII в.; 10 — каталонский каменный рельеф; 11 — фальшион из сокровищницы собора в г. Дарэм, Англия; 12 — фальшион из замка-музея в Норвиче, Англия; 13–15 — наконечники копий из Центральной Азии XIII–XIV вв: 13 — Усть-Талькин, мог. 5, Прибайкалье; 14 — Дэрэстуйский култук в Зап. Забайкалье и Монголии; 15 — Монголия.*

Рис. 11. *Золотоордынский воин-черкес нач. XIV в. Реконструкция по материалам погребения № 69 Яблоновского могильника и рисунок М. В. Горелика. 2006 г.*

Рис.12. *Золотоордынские черкесские конные латники XIV в. Реконструкции и рисунки М. В. Горелика: 1 — по материалам погребения у станицы Праздничной; 2 — по материалам погребений Белореченской культуры Прикубанья. 2006 г.*

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Горбунов В. В. Военное дело населения Алтая в III–XIV вв. В 2-х ч. Часть II. Наступательное вооружение (оружие). – Барнаул, 2006. – 234 с.
2. Горелик М. В. Армии монголо-татар X–XIV вв. Воинское искусство, оружие, снаряжение. – М., 2002. – 84 с.
3. Его же. Адыги в Южном Поднепровье (2-я половина XIII в. – 1-я половина XIV в.) // МИАСК. – 2004 . – Вып. 3. – С. 293-300.
4. Его же. Халха-калкан (Монгольский щит и его дериваты) // Восток-Запад: Диалог культур Евразии. Проблемы средневековой истории и археологии. Вып.4. Культурные традиции Евразии. – Казань, 2004. – С. 182-194.
5. Его же. Черкесские воины Золотой Орды (по археологическим данным) // Вестник института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. – 2008. – Вып. 15. – С. 158-189.
6. Его же. Погребение знатного половца-золотоордынского латника // МИАСК. – 2009. – Вып. 10. – С. 157-180.
7. Его же. Золотоордынские латники Прикубанья // МИАСК. – 2008. – Вып. 9. – С. 139-159.
8. Горелик М. В., Дружинина И. А. Уникальное погребение золотоордынского воина на р. Белой // Батыр. – 2011. – № 1 (№ 2). – С. 39-63.
9. Горелик М. В. Комплекс монгольского воинского снаряжения из Тувы // Золотоордынское наследие. – 2011. – Вып. 2. – С. 310-324.
10. Горелик М. В. Монголы и подвластные народы в Золотой Орде // Золотоордынское наследие. – 2011. – Вып. 2. – С. 77-89.
11. Евглевский А. В., Потемкина Т. М. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 181-208.
12. Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). – К, 1985. – С. 30-62.
13. Chkhaidze V. N., Druzhinina I. A. The military organization of nomads of steppe Ciscaucasia in XII–XIV centuries // Medieval Nomads. Fourth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. – Szeged, 2011. – P. 8-9.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

МИАСК – Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Армавир.

Відомості про автора. *Горелик Михайло Вікторович*, старший науковий співробітник Інституту сходознавства РАН, кандидат мистецтвознавства, академік Академії мистецтв Республіки Казахстан, м. Москва, РФ.

Author's data. *Dr. Michael Gorelik*, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, Moscow, Russia.

Сведения об авторе. *Горелик Михаил Викторович*, старший научный сотрудник Института востоковедения РАН, кандидат искусствоведения, академик Академии художеств Республики Казахстан, г. Москва, РФ.

Богдан ГРИНЧИШИН

ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МЕЧІВ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Анотація УДК 94(4)«13/14»; 903.227.069.5

У статті розглянуті характеристики мечів, що зберігаються у фондах Львівського історичного музею. Описані їх особливості, визначені їх типи згідно з типологією Е. Окшотта. Вказується на необхідність комплексного аналізу археологічних та історичних джерел до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі.

Ключові слова: середньовічне озброєння, клинкова зброя, меч, клинок.

Находки средневековых мечей как важный источник для изучения военного дела в Галицко-Волынском государстве

Аннотация УДК 94(4)«13/14»; 903.227.069.5

В статье рассмотрены мечи из фондов Львовского исторического муея. На основе типологии Э. Окшотта автор исследует археологические артефакты, сравнивает их с хорошо изучеными западноевропейскими образцами. Автор акцентирует внимание на особенностях изучения археологических источников.

Ключевые слова: средневековое вооружение, клинковое оружие, клинок, меч.

Finds of Medieval Swords as an Important Source for Study of Military Affairs in the Galicia-Volyn State

Abstract UDC 94(4)«13/14»; 903.227.069.5

In his article Mr. Bohdan Hrynchyshyn describes the different types of swords from the Lviv History Museum. Author analyzed weapon types according to E. Oakeshott typology, points to the necessity of complex analysis of archaeological and historical sources to explore of military affairs in Principality of Galicia–Volhynia.

Keywords: medieval weapons, bladed weapon, sword, blade.

Меч вважається традиційною зброєю у комплексі озброєння середньовічного рицаря. Знахідки мечів з території сучасної України засвідчують наявність тривалої рицарської «мілітарної технології» [2; 3].

Метою нашої розвідки є висвітлення важливості дослідження знахідок середньовічних мечів для вивчення військової справи в Галицько-Волинському князівстві.

Використання типології Е. Окшотта [6; 7; 15] для опрацювання матеріалу з території Прикарпаття та Західної Волині дає можливість розглянути особливості давньоукраїнського озброєння в загальноєвропейському контексті.

Зіставлення типів мечів, значна частина яких зберігається у фондах Львівського історичного музею, із загальноєвропейським контекстом дозволило зробити обґрунтовані висновки про те, що озброєння на території Прикарпаття та Західної Волині еволюціонувало в загальному руслі розвитку озброєння та військової справи Центральної та Центрально-Східної Європи, однак спостерігаються локальні особливості у використанні певних типів, що пов'язане з особливим гео-

політичним положенням Галицько-Волинської держави.

Порівняння з відповідними дослідженнями озброєння західноєвропейських та центральноєвропейських воїнів XIII – XV ст. [6; 7; 10; 11; 14; 15] дає можливість твердити про близькість розвитку військової справи у Галицько-Волинській державі саме з центральноєвропейськими країнами. Тому такими важливими є дослідження польських вчених, зокрема М. Ґлосека [10; 11], який доповнив типологію Е. Окшотта на основі досліджень знахідок мечів з центральноєвропейських теренів.

Серед знахідок клинкової зброї виявлені мечі різних типів (XVIa, XIIIa, XX, XVa, XVII, XVIIIa, XII, XI, XIV, XV, XVI, XVIII, XVIIId). Привертає увагу той факт, що, як і на теренах Польщі, і взагалі Центральної Європи [10; 11], на території колишніх галицько-волинських земель переважають знахідки мечів підтипів XVIa і XIIIa. Останнього підтипу мечі є характерними для XIII – XIV ст., зокрема, вони знайдені в Жешові-Старомісті [10, s. 162, poz. 308], у річці Ропі біля Сколишини на Прикарпатті [10, s. 163, poz. 312], а також в Тарнові під час ремонту ратуші [9, s. 153, 151, tabl. VII:2], в Городку над Бугом [10, s. 156-157, poz. 247]. У Львівському історичному музеї також зберігається екземпляр меча підтипу XIIIa (інв. № З-3374). Загальна довжина знахідки 1102 мм. Клинок завдовжки 876 мм при ширині 40 мм, звужений до вістря, дволезовий, з долом у верхній частині, у нижній частині овальний у перетині. На п'яті клинка меча з обох боків ідентичні клейма, а в нижній частині на лезі ряд зарубок на рівномірних відстанях одна від другої. Хрестовина типу 11, чотиригранна, з краплевидними кінцями. Хвостовик позначений клеймом. Восьмигранне верхів'я, у вигляді вази з кришкою, належить до типу Т.

Значна кількість знахідок мечів підтипу XIIIa на теренах колишніх галицько-волинських земель засвідчує, що розвиток військової справи у Галицько-Волинській державі йшов в руслі рицарських європейських тенденцій. Мечі такого підтипу, належачи до так званих «великих мечів», використовувалися для кінного бою з важкоозброєними воїнами. Слід сказати, що, на думку Е. Окшотта, термін «великі мечі» (Grete Swerdes), що зустрічається в літературі XIII – початку XIV ст., не позначає дворучний меч, бо для такої зброї існував саме такий термін – дворучні мечі (espées a deux, Twahandswerders) [7, с. 53]. Отож вели-

Рис. 1. *Меч 1300–1450 рр. ЛІМ, інв. № З-1221 (фото автора).*

кий меч зовсім не був дворучним. Відповідно тип XX як більш пізній порівняно з XIIIa, трактується як півтораручний меч. Англійський дослідник припускає, що саме такі великі мечі, зокрема підтипу XIIIa, типу XX, перевозили прикріплюючи до сідла [7, с. 55]. Проте, попри різноманітні згадки в літературі про мечі на луці сідла, зображень таких досі не знайдено. З іншого боку, існує багато зображень мечів підтипу XIIIa, прикріплених до поясів рицарів, зокрема таке зображення є на ілюстрації з Псалтиря Тенісона (Псалтир Альфонсо) [7, с. 55].

Мечі «у півтори руки» підтипу XVIa особливо були поширені на досліджуваній території з другої половини XIV ст. аж до першої половини XV ст. Декілька мечів підтипу XVIa, які зберігаються у Львівському історичному музеї, відрізняються типами верхів'їв та хрестовин (H16, H1, J, K10 тощо).

До зазначеного підтипу належить меч невідомого походження (інв. № З-1221), який датується 1300–1450 рр. (рис. 1). Загальна довжина знахідки 1045 мм. Дволезовий клинок завдовжки 752 мм, завширшки 47 мм, значно звужений до вістря. Хрестовина чотиригранна у перетині, плавно звужена до кінців. Верхів'я типу H1 овальне, плоске, з фасками (конструктивний елемент у вигляді скошеної частини гострого ребра чи краю).

Ще один меч цього ж підтипу (інв. № З-1232) (рис. 2), який надійшов до музею у 50-х роках XX ст., має довжину клинка 895 мм, ширину 52 мм (при загальній довжині знахідки 1127 мм). У цього екземпляра центр хрестовини ромбічний у плані, чотиригранний, кінці круглі у перетині, потовщені до самого краю. Хвостовик звужений до верхнього кінця, плоский. Верхів'я є дископодібне, плоске, належить до типу G2.

Рис. 2. *Меч 1300–1450 рр. ЛІМ, інв. № З-1232 (фото автора).*

Фрагмент меча (інв. № З-3106) (Фото 3) завдовжки 610 мм при збереженій частині клинка 382 мм завширшки 55 мм також можна атрибувати як меч підтипу XVIa. Він має верхів'я типу H7 – дископодібне, з конічними опуклинами на площинах. Кінцівки хрестовини зігнуті донизу.

Саме до підтипу XVIa належить і добре відомий меч, який був знайдений під час будівництва нового мосту у 1949 року і привезений до Львівського історичного музею І. Свєшніковим (зараз збе-

рігається у цьому музеї, інв. № З- 2358). Датується знахідка першою половиною XV ст. Належав цей меч невідомому рицареві, якого під час бою з татарами біля м. Сокаля у 1519 р. зіштовхнули з мосту разом з конем. Хрестовина чотиригранна, ребра граней заокруглені, розширення на кінцях. Верхів'я типу К10 є дископодібне, з двобічною прямокутною голівкою заклепки.

Про поширеність цього підтипу мечів свідчать і екземпляри, які зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї. Зокрема, це меч (інв. № Рч-82), виявлений в руслі р. Стир біля підніжжя давніх укріплень Лучеська. Верхів'я типу І1, шестикутне з двома плоскими потовщеннями, по одному з кожного боку. Хрестовина типу 12, плоска, хрестоподібна у перетину, з S-подібними кінцями, оздоблена горизонтальними паралельними заглибленими лініями [8, с. 172]. Ще один меч (інв. № Рч-200) з того ж району з восьмигранним верхів'ям типу Т4, має пірамідальне завершення з приплюснутим малопомітним потовщенням у середині [8, с. 171]. На його лезі (за 184 мм від руків'я) з обох боків є інкрустація золотом у вигляді шестикутної зірки, а трохи нижче – гіпотетично літера у вигляді петлі.

Своєрідністю для території колишніх галицько-волинських земель, є те, що більше, ніж на теренах наших західних сусідів, знайдено мечів типу XX і підтипу XVa. Саме до останнього підтипу належить екземпляр, який зберігається в Львівському історичному музеї (інв. № З-1234) (рис. 4). Загальна довжина знахідки 1135 мм. Дволезовий клинок (завдовжки 870 мм, шириною 32 мм) сильно звужений до вістря, у перетині овальний. Чотиригранний хвостовик звужений до верхнього кінця. Хрестовина цього меча чотиригранна, з овальним у плані центром і потовщеними кінцями. За типологією Е. Окшотта, дископодібне верхів'я та хрестовина цієї знахідки належать до типу G5.

Мечі типу XX були найбільш популярними в період між 1360–1450 рр. Для цього типу характерною була вузька і тонка, злегка вигнута чи пряма, але похилена донизу, у бік вістря, хрестовина [7, с. 94]. Усі екземпляри мечів типу XX, які зберігаються у Львівському історичному музеї, різняться типами верхів'я. Дисковидне верхів'я типу Н має меч (інв. № З-1219), знайдений в долині річки Жовкви. Загальна довжина знахідки 1098 мм, клинок завдовжки 830

Рис. 3. *Меч (фрагмент) 1350–1400 рр. ЛІМ, інв. № З-3106 (фото автора).*

мм при ширині 51 мм, з трьома долами з кожного боку. До музею цей екземпляр клинкової зброї надійшов у 1940 р. з музею ім. Любомирських, якому був подарований графом Агенором Голуховським. Датується цей меч кінцем XIV – поч. XV ст. Ближче до п'яти помітні сліди таушування золотом. До речі, верхів'я типу Н, за спостереженнями Е. Окшотта, було найбільш розповсюдженим в середньовіччі (використовувалося на всіх типах мечів X–XV ст. [7, с. 121]). У 2009 р. цього ж типу клинок меча із типом верхів'я Н за Е. Окшоттом, за М. Ґлосеком – Н2) був знайдений при розкопках Буська (літописний Бужеськ) – керівник розкопок П. М. Довгань [4].

Ще один меч типу XX (інв. № З-1775) має верхів'я типу І1 – плоске, шестикутне з дугоподібними верхньою і нижньою сторонами і плоским диском всередині. Ця знахідка загальної довжини 1130 мм з клинком завдовжки 902 мм, завширшки 44 мм датується першою половиною XV ст.

До типу XX 9 належить ще один півторараучний меч (№ інв. З-1222), який надійшов із музею ім. Яна III у 1940 р. Цей меч із плоскою, чотиригранною, дугоподібною, потовщеною в центрі хрестовиною. Верхня і нижня грані прикрашені рельєфними джгутовим орнаментом, по бокових гранях проходять ребра. На центральній частині є накладна розетка. Верхів'я має вигляд сплющеної кулі, з одного боку прикрашеної розеткою.

На території Прикарпаття, Західної Волині та Середнього Подністров'я шабля і меч в XIII–XIV ст. використовувалися, очевидно, у різних ситуаціях, залежно від того, з яким ворогом – важкоозброєним чи легкоозброєним – мали справу. Проти важкоозброєних рицарів ефективнішим був меч, проти легкоозброєних кочівників – шабля.

Оскільки розвиток захисних обладунків і наступальної зброї є взаємозалежним, то типи мечів дають можливість зробити певні висновки і про захисне спорядження, адже вид обладунку, який переважає на певній території, залежить в основному від того, від якого типу наступальної зброї доводиться захищатися і в яких умовах воювати. Серед знахідок мечів значне місце посідають екземпляри, які призначені для завдавання колольних, рубальних та ріжучих ударів, тобто таку клинкову зброю ефективно можна було використовувати проти супротивників, захищених і кольчугою, і панцирем. Зокрема, меч типу XX був добре пристосований для колольного удару, однак цим мечем можна було ефективно завдати і рубаючі удари, отож використовувати проти різного типу обладунків.

Меч «у півтори руки», який став органічним продовженням попередніх форм, давав можливість завдати сильнішого удару, що було важливо у зв'язку з розвитком захисного обладунку, який ставав дедалі важчим і масивнішим.

У Західній Європі між 1275–1350 рр. найбільш поширеними були мечі колольно-рубальної дії у зв'язку зі змінами захисного спорядження, зокрема із поширенням пластинчастого обладунку. Такої явної тенденції на досліджуваній території не простежується, що пов'язане із застосуванням кольчуги поруч з новішими типами захисного обладунку. Це явище характерне для всієї Центральної Європи. Слід також зауважити, що разом з новими формами мечів співіснували старі, адже меч належав до зброї тривалого вжитку, передавався у спадок, до старого клинка часом допасовувався новий ефес. Як приклад до останнього твердження наведемо поясний меч, що зберігається у Львівському історичному музеї (інв. № З-1223). Дволезовий кли-

Рис. 4. *Меч 1350–1380 рр. ЛІМ, інв. № З-1234 (фото автора).*

нок типу XIV датується кінцем XIII – поч. XIV ст., є клиноподібний у перетині, з долом, позначений клеймом. У той саме час, очевидно, ефес був зроблений новий – датується II пол. XIV – I пол. XV ст. Верхів'я типу I10 дископодібне, зрізане у восьмигранну форму. Хрестовина з восьмигранними потовщеними кінцями.

Процес розвитку озброєння на теренах Галицько-Волинської держави був складним і багатоманітним, пов'язаним як зі східною, так і західною військовою традиціями, що і привело до витворення оригінального і неповторного за своїми властивостями й особливостями цілого комплексу бойових засобів. Озброєння у Галицько-Волинському князівстві знайшло розвиток пізніше у Великому Князівстві Литовському, військова справа в якому має виразні самобутні риси порівняно зі Східною Руссю (Московським князівством) [1].

Перед зброєзнавцями стоїть завдання здійснити атрибуцію всіх археологічних знахідок мечів з території історичних галицько-волинських земель, використовуючи типологію Е. Окшотта, виявити спільні і відмінні риси, що дасть можливість показати особливості використання цього виду клинкової зброї в Галицько-Волинській державі.

Разом з тим, необхідно обов'язково враховувати всі проблеми, пов'язані з аналізом та інтерпретацією знайденого археологічного матеріалу (зокрема, утруднене датування знахідок зброї без археологічного контексту, поганий стан збереження, проблематичне визначення належності певної зброї та захисних обладунків відповідним групам військ). Особливу цінність мають знахідки зброї в археологічному контексті, зокрема в закритих археологічних комплексах. Важливою з цього погляду є знахідка меча типу XX під час розкопок у Буську. Датуванням гончарних посудин з найнижчих шарів заповнення підвалу дає можливість підтвердити датування знахідки клинка останніми десятиліттями XIV – першими десятиліттями XV ст. [4, с. 170-175], що, в свою чергу, цілком узгоджується з висновками англійського дослидника Е. Окшотта про популярність цього типу мечів саме в цей період.

Отже, без серйозного комплексного аналізу археологічних матеріалів з теренів Галицько-Волинської держави та й суміжних територій із залученням інших джерел (іконографічних, писемних) не можна аргументовано довести, яка була система озброєння давньоукраїнських воїнів, з'ясувати, які види й типи зброї та захисних обладунків використовувалися в Галицько-Волинській державі, яке місце меча в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна.

Автор дякує науковому співробітнику ЛІМ Т. Раку за сприяння роботі над статтею

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. – Мінск, 2002. – 336 с.
2. Гуцул В. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 16. – К., 2009. – С. 78-93.
3. Його ж. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби / Автореф. дис. кандидата істор. наук: 07.00.02: Всесвітня історія. – К., 2011. – 22 с.
4. Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужська // Вісник Інституту археології. Вип. 5. – Львів, 2010. – С. 170-175.
5. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. – Л., 1976. – 104 с.
6. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / пер. с англ. – М., 2006. – 398 с.
7. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / пер. с англ. – М., 2007. – 176 с.
8. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів, 2006. – 252 с.
9. Glinianowicz M. Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce // Acta Militaria Mediaevalia. I. – Kraków–Sanok, 2005. – S. 143-164.
10. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. – Warszawa, 1984. – 186 s.
11. Głosek M., Nadolski A. Miecze średniowieczne z ziem polskich. – Łódź, 1970. – 84 s.
12. Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym średniowieczu // Acta Militaria Mediaevalia. II. – Kraków–Sanok, 2006. – S. 79-102.
13. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy. – Wroclaw, 2004. – 134 s.
14. Nadolski A. Polska broń. Broń biała. – Wrocław, 1984. – 186 s.
15. Oakeshott R. E. Records of the Medieval Sword. – Woodbridge, 2007. – 320 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЛІМ – Львівський історичний музей.

Відомості про автора. *Гринчишин Богдан Володимирович*, науковий співробітник історико-краєзнавчого музею (м. Винники), аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Author's data. *Bohdan Hrynchyshyn,* Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Гринчишин Богдан Владимирович,* научный сотрудник историко-краеведческого музея (г. Винники), аспирант кафедры истории Украины и этнокоммуникации Национального университета «Львовская политехника», г. Львов, Украина.

Володимир ГУЦУЛ

ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА ГУСАРСЬКОЇ КІННОТИ У ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI ст.

Анотація

УДК 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Автор використав широкий спектр іконографічних та писемних джерел з метою встановлення походження, озброєння й тактики легкої кінноти у складі європейських армій, зокрема на теренах Центрально-Східної Європи. Авторська аргументація підкріплена посиланнями на речові джерела. Дослідник доходить висновку, щодо видатного значення творів ренесансової баталістики, як історичних джерел. Він підкреслює, що процеси, які відбувалися у військовій справі Польщі та Литви у першій половині XVI ст., були цілком інтегровані у загальноєвропейські тренди.

Ключові слова: гусарська кіннота, військова справа у Польсько-Литовських землях, битва під Оршею, баталістика Ренесансу.

Вооружение и тактика гусарской конницы в изобразительных источниках первой трети XVI в.

Аннотация УДК 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Автор использовал широкий спектр иконографических и письменных источников с целью установить происхождение, вооружение и тактику легкой конницы в составе европейских армий, в частности на территории Центальной и Восточной Европы. Особое внимание уделено рассмотрению ренессансного памятника станковой живописи «Битва под Оршей» (1530-1560 гг.). Авторская аргументация подкреплена привлечением вещественных источников. Исследователь приходит к выводу, что в комплексном изучении исторических источников, произведения ренессансной баталистики играют выдающуюся роль. Он подчеркивает, что процессы, происходившие в военном деле Польского и Литовского государств первой половины XVI в., были полностью интегрированы в общеевропейские военные тренды.

Ключевые слова: гусарская конница, военное дело в Польско-Литовских землях, битва под Оршей, баталистика Ренессанса.

Weapons and Tactics of Hussar Cavalry in the Visual Sources of the First Third of the 16th Century

Abstract UDC 94(4)«15»; 7.044; 903.22; 357.11

Dr. Volodymyr Hutsul used a wide range of iconographic and written sources to investigate the depiction and description of light Balkan cavalry as formation of European troops, especially in Central and Eastern Europe. The author has also studied their arms and armor and related warfare. His research is also accompanied by material sources. Volodymyr Hutsul concluded that a comprehensive study of sources would raise the significance of Renaissance pictorial battle arts as historical sources. Further, he stressed that the development of the warfare of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including Polish and Lithuanian Rus in the first half of the 16th century was fully integrated into the pan-European trend and opposed the conceptual separation of the military history of Western Europe from the Central and Eastern European ones, such as those of Poland, Lithuania and Russia.

Keywords: hussar cavalry, Polish-Lithuanian warfare, light Balkan cavalry, The Battle of Orsha, Renaissance pictorial battle arts.

Рис. 1. *Гусари на переправі через Дніпро. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № MP 2575.*

Комплекс озброєння, котрий зображено на фрагменті пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею» (рис. 1) у 1530-1560 рр. став пануючим трендом в середовищі шляхетської кінноти Великого князівства Литовського. Цьому маємо чіткі документальні підтвердження. Згідно «Уставу королівського і сеймового о наряді земського войська» від 1 травня 1528 р. комбатант, котрого військовозобов'язана шляхта повинна була виставляти з восьми служб власних маєтків, мусив бути «на добром коні, во зброі, з древом с прапором; на котором би бил панцер, прилбиця, меч або корд, сукня цвітная, павеза і остроги дві» [4, с. 188].

Статут Вел. Кн. Литовського 1529 р. повторює цю норму майже дослівно. «Пахолка на добром кони, штобы конь стоял за чотыре копы грошей, а на нем бы панцер, прилбица, а корд, павезка, а древце с прапорцом». У Литовському Статуті 1566 р. – прописаний той самий стандарт з різницею в ціні коня – 8 коп грошей. І тільки в Статуті 1588 року припис було змінено на фразу «конно, збройно, яко се на сейме постановит». У Пописах війська литовського 1565 й 1567 років такий стиль озброєння позначається терміном «по-гусарськи» і зустрічається в статистичних кількостях, щонайменше кілька тисяч разів.

Схоже на те, що русько-литовська шляхта того часу все ще у централізований спосіб була зорієнтована саме на ближній бій і в цьому законодавчі положення Великого князівства Литовського були міцно вкорінені в серед-

Рис. 2. *Ніклас Штер. Турецький вершник. Дереворит, близько 1530 р.*

ньовічні рицарські традиції. І тільки для найбідніших бояр Уставою був зроблений виняток на користь вогнепальної зброї. «А который бы бояринъ або мѣщенинъ не мѣлъ въ своемъ имѣнью людей такъ много, яко устава будеть, тотъ самъ предсе маеть ѣхати и служити; такъ тежъ которій не маеть пѣшо ити зъ ручницою або зъ рогатиною». І в цьому прирівнював нобілітет до міщанин. Із зрозумілих причин закони не вимагали від рядової шляхти недешевого на першу третину XVI ст. латного обладунку, «зброї бляхової», «зброї зуполної». Натомість «хоружый, и гдѣ будеть хоруговъ держати, маеть на собѣ мѣти зброю добрую и гелмъ або прильбицу и бронь, а конь абы былъ подъ нимъ добрій».

Стиль озброєння, котрий Пописи війська литовського іменують гусарським, з'явився в країнах Центрально-Східної Європи разом з балканськими найманцями, наплив котрих значно зріс після ліквідації османським султаном сербської деспотії. Вершники на легких, але надзвичайно рухливих і витривалих конях, озброєні списами, тарчами та шаблями в 1460 роках з'явилися на венеційській службі. Їх набирали в Далмації, Албанії та Греції, й використовували проти турків. Вони походили із тамтешньої шляхти і мали звичай відрубувати голови у противників аби дістати за кожну по дукату у вигляді премії. До їх появи кінні війська християнських народів Центрально-Східній Європі складалися з копійників, які зазвичай виступали в суцільному металевому обладунку («зброї») та арбалетників. Польща, Литва та Русь в цьому не складали винятку, про що ми знаємо з реєстрів найманих рот та документів на земельні надання. При певних обставинах арбалетники могли бути замінені на татарських або волоських лучників. У першій половині XV ст. сербське кінне військо так само поділялося на надійно армованих вершників, які воювали списом та мечем, і кінних стрільців [9, с. 101]. Новий тип кінноти сформувався на християнсько-османському прикордонні як реакція на турецьку експансію. А що потреба у такій технологічній реакції стояла гостро, ми знаємо із записок учасника завоювання Константинополя, серба Константина Михайловича.

«…gdy się na Turki gotować macie, abyście się wiarowali zbroją obciążać, grubych drzew jezdeckich, samostrzałów, hewarow ciężkich abyście nie mieli, ale byście sobie wszytkie rzeczy ku wojnie a ku

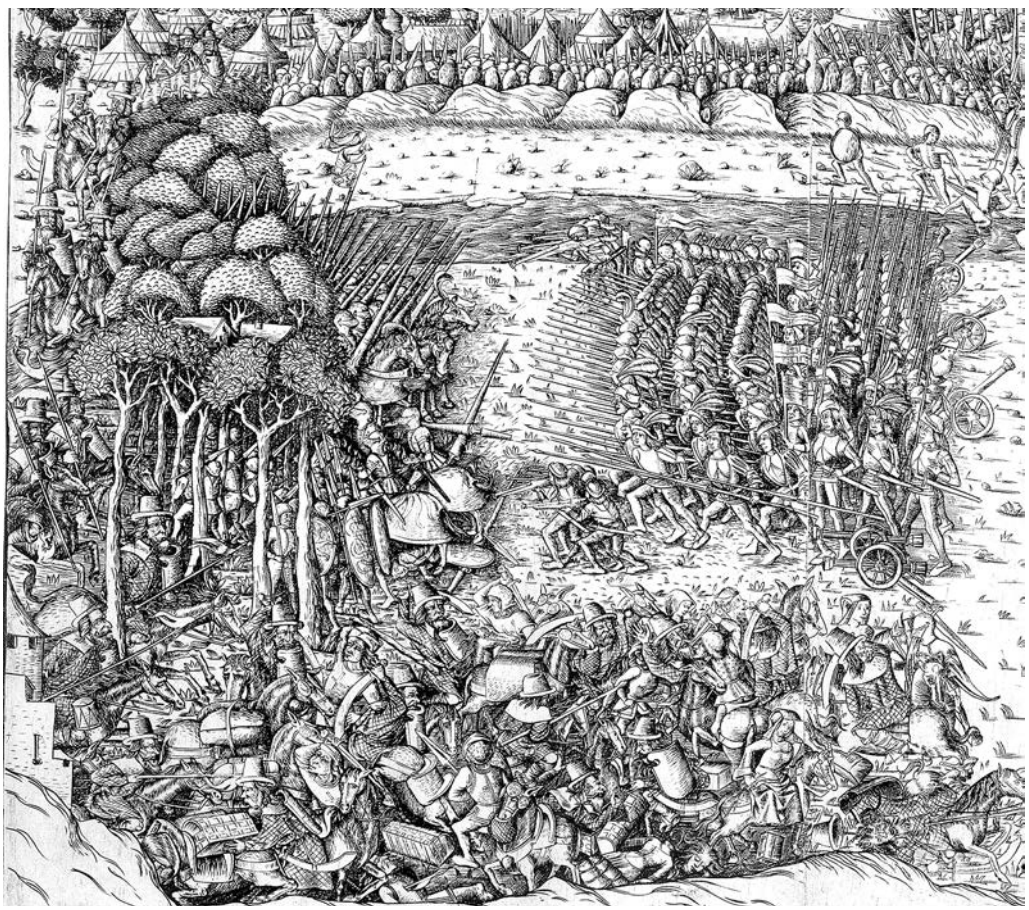

Рис. 3. *Битва під Форново, дереворит, після 1495 р. Фрагмент.*

Рис. 4. *Йорг Бреу-старший. Балканські вершники. Дереворит, 1530 р.*

walnej bitwie lekie stroili, czym byście mogli bez obciążenia władać. Abociem Turcy takiem rządem wiele naprzód mają. Jeśli ji gonisz, tedyć uciecze a jeśli cię on goni; tedy mu nie ujedziesz. Turcy i konie ich dla wielkiej lekkości zawżdy prędcy są, a my zawżdy prze ciężkie konie i obciążenie zbroje jestechmy leniwi abociem wiele na głowie mając, duch trudny masz, a k temu nie słyszysz i wszędy dobrze nie widzisz, rękoma też i sam sobą dla ciężkości zbroje nie władniesz. Abociem drudzy tako się przyprawują w ciężką zupełną zbroję, jakoby go kto miał dobywać, z deką na niem siedząc; gdyż dobry człowiek z czystem sercem a męzkiem ma bojować…». [7, c. 141-142].

«…A tako ktoby kolwiek z Turkiem chciał walkę począć, wszystek by obyczaj dzisiejszy miał opuścić, a tego się trzymać». Константин докладно описує різновиди турецької кінноти з котрих радить брати приклад християнам.

«Sarachory są jakoby u nas żołnierze albo służebni, a ci też są z gońcow dobrowolnych ...Zbroja ich jest szabla, szczyty, drzewce, niktorzy z nich miewają pancerze. Mortaliszy są Chrzecijanie, a zwłaszcza przy krainach bywają ... jem służba trwa, poki ktory chce. Zbroje też mają, jako i Sarachorowie.) Chce li kto wicej mieć, to w jego woli. Sąć też niektórzy Chrzecijanie swobodni nie dając żadnemu nic a żadnej służby nie biorą. Zowi je Wojennicy...» (рис. 2).

Ранньомодерна сербська епічна традиція корелюється з відомостями Константина Михайловича – Марко Кралевич, один із центральних її персонажів, користується ідентичним комплексом озброєння (спис – «копіє», шабля, пернач), час від часу вступає на службу до

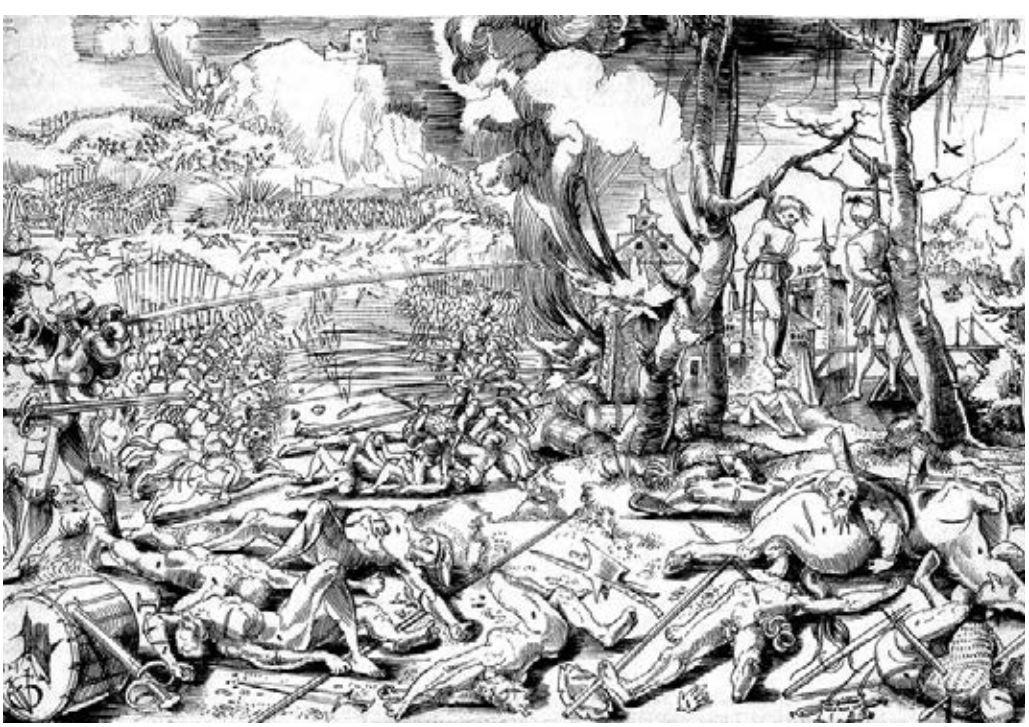

Рис. 5. *Урс Граф. Битва під Маріньяно (1515 р.), Малюнок, 1521 р.*

Рис. 6. *Атака гусарської хоругви. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею» 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № MP 2575.*

Рис. 7. *Молодий Максиміліан Габсбург полює в спорядженні кінного лучника. Дереворит до автобіографічного твору імператора Максиміліана «Weisskunig», близько 1517 р.*

султана, а разом з тим відкрито сповідує християнську віру.

Новий вид кінноти впав в око Філіпу де Комміну, котрий бачив їх на венеційському боці під час битви під Форново 1495 р. (рис. 3). Він описував її таким чином: «Стратіоти нагадують мусульманських вершників, одягнені і озброєні вони як турки, але не носять на голові тюрбанів, люди вони суворі і протягом усього року сплять на відкритому повітрі, як і їх коні. Всі вони греки з тих місць, котрими володіють венеційці… У них добрі турецькі коні… Люди вони хоробрі і битися з ними нелегко. Стратіоти гналися за нашими вершниками …убили трьох або чотирьох з них і захопили з собою їх голови, бо такий у них звичай. Коли венеціанці воювали з Мехметом Оттоманським… то він не бажав брати полонених і давав дукат за голову противника, і венеційці почали робити теж саме» [1, с. 326].

Ще один французький хроніст Жан д'Отон вважав їх «людьми здалека, котрі б'ються з французами заради приємності» [10, с. 86-87]. На гравюрі, що зображує битву під Форново, є сюжет про пограбування стратіотами французького табору – ми бачимо тарчі, циліндри, таранний удар спису у виконанні стратіота і навіть характерний замах шаблі, розтиражований на Оршанській пам'ятці. Бубни при сідлі одного з них мають точну аналогію на «Орші». У 1503 р. під збірною назвою албанці вони з'явилися і у французькій армії. Зауважимо, що ця дата є майже синхронною появі гусарів на польській та литовській службі. Французи винаймали греків та балканських слов'ян, але з плином часу між ними почали з'являтися і представники націй, в середовищі котрих вони воювали. У 1536-37 рр. під командою Клода д'Анбо поміж «албанцями» служили ідентично озброєні італійці та французи, дехто з власними збройними почтами. Мода на балканських найманців від початку XVI ст. стала загальноєвропейською, оскільки імператор Максиміліан Ґабсбург на сторінках своєї літературної автобіографії «Білий король» (близько 1516 р.) не соромився зізнатися у тому, що вчився бойовим наукам у своїх придворних гусарів (рис. 4).

Угорське королівство в другій половині XV – поч. XVI ст. було об'єктом систематичної османської агресії, тому немає нічого дивного у зацікавленні тамтешніх монархів новими військовими трендами, ефективними проти турків. Ухвала угорського сейму в Пешті від 1 лютого 1492 року сигналізує про їх впровадження: вона зобов'язувала

тамтешню шляхту виставляти з двадцяти селянських дворів одного вершника в панцері з коротким списом, тарчем, і луком. Декрет угорського короля Владислава від 1498 року оперує терміном «huszaronem»: шляхта з південних комітатів королівства, найбільш вразливих для турецької експансії, а до того ж густо заселених балканськими вигнанцями, повинна була спорядити з 24 дворів одного гусара в панцері та шоломі з тарчем і списом. В силу того, що Угорську і Польсько-Литовську державу в цей час очолювали Ягеллони, двори Кракова та Вільна підтримували тісні зв'язки з Будою, тому нічого дивного немає в тому, що на зламі XV та XVI ст. гусари з'явилися у Польщі та на Литві.

Рахунки видатків польських королів від 1500 року нотують наявність гусарських почтів у придворній гвардії польсько-литовських монархів. Їх позначали як рацiв, гусарів або в латинському варіанті – «levis armaturae». Мацей Стрийковський, описуючи антитатарську кампанію 1503 р. князя Михайла Слуцького і Яна Бучацького, зазначає, що тоді «рацiв немало за литовські гроші жовнірськи по гусарську служило» [6, с. 667]. У 1506 р. на східному кордоні Польського королівства діяла гусарська рота в 70 коней ротмістра Вацлава, зафіксована у реєстрах найманого війська [5, с. 19]. В хроніках Бихівця та Мацея Стрийковського в повідомленнях про участь найманців рацiв в антитатарської кампанії 1507 року, котра завершилася битвою під Клецьком, натрапляємо на згаданий Комміном стратіотський звичай забирати з собою голови ворогів.

«...Izbrawszy sia nekolko ludey iechali dowedatysia a widety ich, y u odnoy mili ot Lidy naszli na nich, y bożyiu miłostyiu pobili ich, nekolko żywych poymali, a innych hołowy otsekaiuczy w taystra kłali. Widiaczy że tatarowe, szto ne mohut protywitysia im, pobehli. Oni że wiaznew żywych do panow pryweli, a hołowy otseczennych w taystrach prynesli; syia widywsze panowe weselilisia y radosty napołnilisia...» [3, с.154-155].

«... Kniaż Michał Gliński, kilko Raczów swoich mężnych żołnierzów posłał, a by się pewniej wszytkiego wywiedzieli; ale i Raczowie nie daleko odjachawszy na ufiec Tatarów prawie wpadli, a stoczywszy z pogany śmiele bitwę, dziewięć ich zabili, inszych rozgromili, a zabitych głowy ścięte do pana swego na kopije wetknione przynieśli ...» [6, с. 332].

Вершники без захисного металевого обладунку в характерних циліндрах помітні на дереворіті швейцарського митця Урса Графа, що зображує битву під Маріньяно 1515 р. (рис. 5). Найімовірніше, це – наймана венеційська кавалерія, атака котрої на швейцарських пікінерів переломила хід битви на користь французьких військ. Візуальна нарація Урса Графа заслуговує на довіру, оскільки її автор мав власний військовий досвід. Як швейцарський найманець, він щонайменше двічі – у 1512 та 1521 рр. – брав участь у італійських кампаніях. Головними уборами та кушованими списами із характерними прапорцями аналогії не вичерпуються. Спосіб, в який венеційські найманці атакують – ідентичний оршанським зображенням: у таранний бій йде тільки перша шеренга, натомість друга з піднятими списами чекає своєї черги. Напрямок атаки має певний кут по відношенню до розташування швейцарців. Цьому є пояснення у «Книгах гетьманських» Станіслава Сарніцького.

«…levis armaturae, gdy poczynają bitwę, nie mają się wdawać in stratoriam pugnam, jeno mają poniekąd z boku nosa nieprzyjacielowi ugadzając w róg albo gdzie

Рис. 8. *Гусарський ротмістр попереду своєї хоругви. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № MP 2575.*

Рис. 9. *Поєдинок гусара та московіта. Фрагмент пам'ятки станкового живопису першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», 1525–1535 рр. Національний музей у Варшаві, № MP 2575.*

widzą słabiej, albo też objazd uczyniwszy z boku uderzyć...» [9, с. 284].

У західних нараціях албанців, стратіотів хвалять більше за вправність у рейдовій війні і спонтанних сутичках, за здатність блискавично навести страх на противника. Проте спеціалістів такого роду ніколи не бракувало і серед латинського збройного люду. У Європі їх цінували за інше. Автор «Битви під Оршею» наочно демонструє нам найсильніший бік цих вершників. Вони поєднували техніку таранного удару, так званий «mounted shock combat», котрий у попередні часи вважався монополією рицарської кінноти, із мобільністю азійських вершників. Таранну атаку підтримують лучники зі східними рефлексійними луками (рис. 6). Імператор Максиміліан наголошував у власній автобіографії, що серед його придворних гусарів так само були кінні лучники, котрі навчили його стрільбі із сідла (рис. 7). Згадана раніше робота Урса Графа демонструє і неабиякий бойовий дух цих бійців, котрі атакують швейцарську фалангу пікінерів без металевого захисного обладунку.

Шаблі оршанських гусарів (рис. 8) мають варіації у декорі, незначні розбіжності у конструкції руків'я та розмірі перехрестя, проте всі вони належать до так званого «угорського» типу. Ця зброя була призначена для потужних січних та проламуючих ударів, що завдавалися від плеча та ліктя – на оршанських шаблях виразно акцентовано «перо» або «єлмань». Разом з тим, будова клинка та вістря не виключала уколу, що здійснювався по дугоподібній траєкторії. Конструкція руків'я дозволяла удар кінцем перехрестя, особливо ефективний у тісняві битви. Усе це говорить про те, що оршанські шаблі функціонально були наближені до рицарського меча. З тим винятком, що викривлення клинка збільшувало точність та потужність січного удару, проте виключало «кушування» зброї на подобу списа для таранного удару. Таким прийомом з мечем, активно користувалися рицарі, він помітний, до прикладу, на батальній композиції Паоло Учелло «Битва під Сан Романо».

У Національному музеї в Будапешті збереглася надзвичайно близька аналогія оршанським шаблям, до того ж датована 1514 р. – зброя колись належала ерцгерцогу Фердінанду Тірольському (рис. 10).

Необхідно звернути вашу увагу на досить рідкій сюжет для польсько-литовської баталістики. Це – використання короткої клинкової зброї (рис. 9). В час написання пам'ятки коротку клинкову зброю в Польсько-Литовській державі ніби не помічає ані військово-фіскальна документація, ані іконографія, хоча безперечною видається її пильна необхідність як в бою, так і в поході.

Артикул 16 «О томъ, хто бы ножомъ або якимъ иным до бою незвыклым начиньемъ кого забил або ранил» Литовського статуту 1588 р. частково проливає світло на причини такого ігнорування.

«Кгды бы хто кого умысльне з гнѣву а запаметалости серца злого ножомъ, пуйналомъ, кгинчалом забилъ, таковый, естли будет шляхтичь, а то теж шляхтичу учинить, за доводомъ слушнымъ четвертованъ быти маеть. А естли простого стану ч[о]л[о]в[е]къ шляхтичу учинить, тот будеть каранъ четвертованьемъ. А где бы шляхтичь простого ч[о]л[о]в[е]ка тымъ способомъ забилъ, тотъ руку тратить, окромъ пойманья на горячомъ учынку, о чомъ есть в семъ статуте описано. А головщизна по каждомъ такомъ з маетности плачона быти маеть.

А естли хто не забъетъ, толко ранить, тотъ, будет ли шляхтичъ, за шляхтичово ображенье утятьемъ руки, а за чоловека простого заплатою пенежною такъ, яко за головщизну каран будет. Естли жъ пакъ то чоловекъ простого стану учынить, тотъ за ображенье шляхтичово – горло, а за простого чоловека – руку тратить».

Стаття дає підстави вважати, що коротка клинкова зброя попри свою безперечну летальну ефективність, а може саме завдяки їй, мала в шляхетському середовищі негативні конотації. Колоритність та неконвенційність сюжету наштовхує на думку, що майстер зобразив конкретний епізод з конкретним учасниками битви, певно, добре відомий замовнику, і тому змушений був відступити від зображальних стандартів та умовностей.

Комплексне застосування зображального матеріалу разом із текстовими джерелами та артефактами реабілітує пам'ятки ренесансової баталістики саме як візуальні документи. І, відповідно, дає досліднику ширше поле для маневру. Попри популярну тепер гіперкритику візуального матеріалу, навішування на ренесансову баталістику ярлика пропогандовості, ми переконуємося у автентичності створених художником персонажів.

Процеси, що відбувалися в першій половині XVI ст. у військовій справі Польсько-Литовської держави і на Русі в тому числі, були повністю інтегровані у загальноєвропейські тренди, тому не варто концептуально відділяти історію військової справи Західної Європи від Центрально-Східної, в тому числі від Польщі, Литви або Русі.

Рис. 10. *Шабля ерцгерцога Фердинанда II Тирольського (р. ж. 1529–1595). Національний музей Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3236.*

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Коммин, де Ф. Мемуары / пер. Ю. П. Малинина. – М., 1986. – 496 с. – (Памятники исторической мысли).
2. Статутъ Великого Князьства Литовського 1566 года // Временникъ Императорскаго Московскаго общества исторіи и древностей російскихъ. – Книга двадцать третья. – М.,1855. – С. 1-200.
3. Хроника Быховца. // Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М.: Наука, 1975. — 234 с.
4. Уставъ королевскій и сеймовый о нарядѣ земскаго войска // Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею – Том 1544-1506 .2. – СПб., 1848. – С. 187-188.
5. Górski K. Historya jazdy polskiej / Konstanty Górski. – Kraków: Nakładem księgarni spółki wydawniczej polskiej, 1894. – 364 s.
6. Kronika Macieja Stryjkowskiego niegdys w Królewcu drukowana / Maciej Stryjkowski. – Warszawa, 1766. – 782 s.
7. Pamiętniki janczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496-1501 / Konstanty z Ostrowicy [wydał Jan Łoś]. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 404 s. – (Biblioteka pisarzów polskich)
8. Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500-1574 – Siedlce: WSRP, 1995.
9. Plewczyński M. Wojny i wojskowość polska w XVI wieku. Tom I. Lata 1500-1548. – Zabrze, 2011. – 648 s.
10. Potter D. Renaissance France at War. Armies, Culture and Society, c.1480–1560. – Woodbridge, 2008. – 408 p.
11. Statut Ziemski od Zygmunta I roku 1529 nadany // Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563 / Poznań, 1841. – S. 141-394.

Відомості про автора. *Гуцул Володимир Миколайович,* доцент кафедри історії України Ужгородського Національного університету, кандидат історичних наук, м. Ужгород, Україна.

Author's data. *Dr. Volodymyr Hutsul,* Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine.

Сведения об авторе. *Гуцул Владимир Николаевич*, доцент кафедры истории Украины Ужгородского Национального университета, кандидат исторических наук, г. Ужгород, Украина.

Віктор КОБЕЦЬ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ АКВАТОРІЇ ДНІПРА, ПРОВЕДЕНІ СПІВРОБІТНИКАМИ ЦЕНТРУ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (2010–2013 рр.)

Анотація УДК 551.463.2; 902.034

Стаття присвячена проведенню підводних археологічних досліджень акваторії р. Дніпро співробітниками Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка з використанням приладів ехолокації і гідролокаторів бічного огляду впродовж 2010-2013 рр.

Ключові слова: підводна археологія, ехолокація, р. Дніпро.

Археологическая разведка акватории Днепра, проведенная сотрудниками Центра подводной археологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченка в 2010–2013 гг.

Аннотация УДК 551.463.2; 902.034

Статья посвящена проведению подводных археологических исследований акватории р. Днепр сотрудниками Центра подводной археологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко с использованием средств эхолокации и гидролокаторов бокового обзора на протяжении 2010-2013 гг.

Ключевые слова: подводная археология, эхолокация, р. Днепр.

Archaeological Investigations of the Dneper River Conducted by Researches from the Underwater Archaeology Centre of Kyiv National Taras Shevchenko University in 2010–2013

Abstract UDC 551.463.2; 902.034

Article of Mr. Victor Kobets is sanctified to submarine archaeological investigations of the water area of Dneper river by researches from Kyiv National Taras Shevchenko University in 2010-2013. Researchers used modern equipment to study the riverbed – echolocators and side-scan sonars. Author analyzes the scientific potencial of equipment.

Keywords: underwater archeology, Dneper river, echolocation, sonar.

Підводні археологічні дослідження акваторії Дніпра на Канівському, Кременчуцькому, Дніпродзержинському водосховищах, лівобережних та правобережних притоках Дніпра - Десні, Трубежі, Росі, Супою, Сулі понад десяти років проводяться співробітниками Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Починаючи з 2002 року археологічні розвідки почалися з обстеження берегів водосховищ, спостереженням за руйнуванням суходолу та підйомом артефактів з пам'яток, що інтенсивно знищувались дією хвиль та течії. Подальші пошуки перемістилися на урвища водосховищ, прибережні мілини та затоплені поселення, які існували донедавна в заплавах Дніпра. У цей період застосовувалось стандартне обладнання і спорядження, яке головним чином ,забезпечувало візуальні спостереження. Якщо поблизу берегів виявити і зафіксувати місця руйнування культурних шарів було відносно просто – затопле-

ні поселення в заплаві відшукати на значних просторах водосховищ виявилося складним завданням. Співставлення давніх карт та накладання їх на сучасні давали приблизні координати, що необхідно було уточнювати зануреннями. Практично орієнтування на місцевості полягало в попередньому внесенню значень координат у приймачі GPS, а більш точне розташування та границі поселень встановлювалися за допомогою ехолоту, який показував детальний рельєф дна, глибини з похибкою до 0,1 м та щільність грунту. Особливо чітко ехолот відображав залишки фундаментів, що на екрані приладу виглядали подвійним ущільненням. Недоліком такої методики розвідок була, насамперед, незначна продуктивність, оскільки промінь ехолоту окреслював профіль дна вузькою смугою безпосередньо під човном.

Починаючи з 2010 року, в своїх розвідках ми почали застосовувати гідролокатор бічного огляду (ГБО) американського виробництва Humminbird 997c SI Combo. В ньому застосовувалась технологія side scan з функцією полосового двохстороннього сканування дна смугою, що не перевищувала значень потрійної глибини водойми (наприклад, для глибини 9 м максимальна смуга захоплення приладом дорівнювала 27 м плюс 27 м мінус мертва зона вертикально під човном приблизно 9 м). На більших глибинах зона сканування збільшувалася (із закономірностей 3-х кратної глибини). Пройдені на акваторії маршрути записувалися на міні SD card разом із значеннями координат по всій

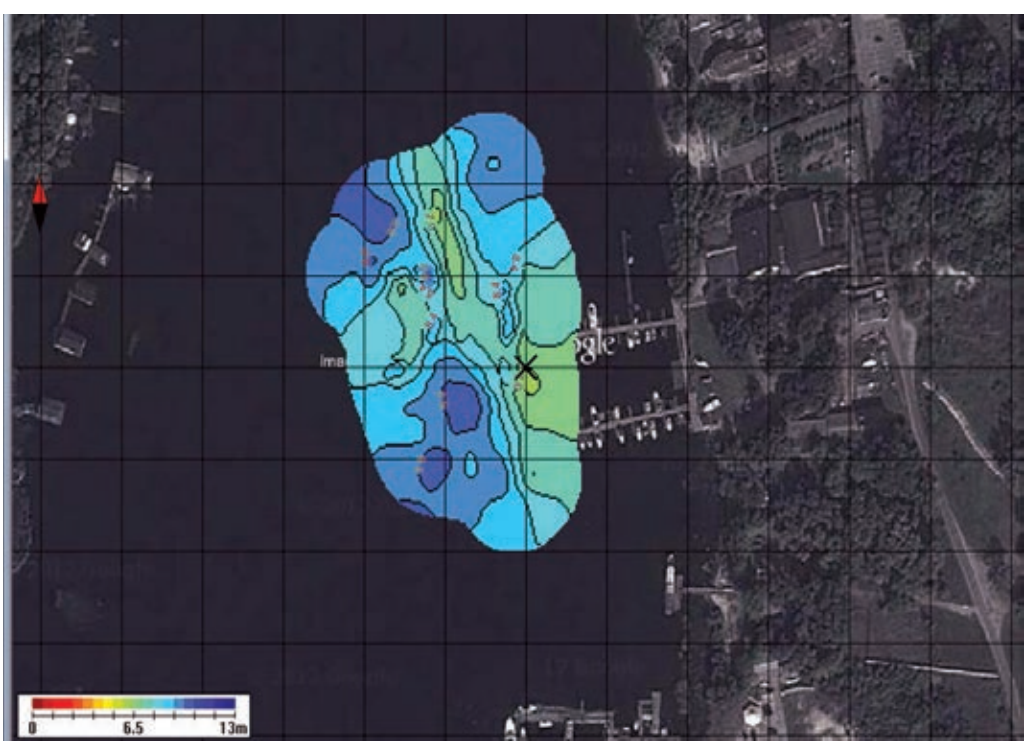

Рис. 1. *Русанівська протока. Сканування перекату біля причалу човнів.*

траєкторії руху та відображалися на моніторі приладу. Записи можна було проглянути на екрані гідролокатора та записати на компьютер для конвертації за допомогою програми HBSI Converter у файли, які відкривались та вивчалися у компьютерній програмі YellowFin. Смуговий пошук показав значну перевагу в порівнянні з ехолокацією, особливо для визначення нових ділянок. У процесі використання Humminbird виявилися деякі серйозні недоліки: по-перше, його розподільча здатність дозволяла чітко визначати тільки великі стратиграфічні структури (нерівності дна, лінійно протяжні предмети, пісчані пагорби), але зовсім не відображалися окремі дрібні предмети, навіть досить щільні (скупчення дерев, залізного брухту та ін.); по-друге, переконвертовані для роботи на компьютері з програмою YellowFin файли не відображали значну кількість зафіксованих на екрані гідролокатора об'єктів. Причина полягає, ймовірно, у недосконалості програми конвертації HBSI Converter.

На новий рівень застосування технології гідролокації наші дослідження вивела розробка сучасного приладу ГБО компанією Lowrance – світового лідера в сфері проектування і виробництва ехолотів. З жовтня 2012 р. почалося застосування структурсканера Lowrance HDS 5, в якому завдяки впровадженню новітніх технологій розробники змогли об'єднати функції бічного сканування (SideScan) та зондування об'єму води під човном DownScan Imaging™. Додатковий блок з підключенням ще одного трандьюсера (датчика) дозволив спостерігати детально об'єкти на дні безпосередньо під човном з високою роздільною здатністю. Налаштування частоти випромінювання датчика на 80 або 200 кгц дозволяло також налаштовувати прилад на різні умови роботи в залежності від глибини та складу донних нашарувань. Для отримання цілісної картини площадкової зйомки передбачалось суцільне полосове сканування спланованими по карті курсами з контролем на екрані гідролокатора руху човна. Слоти для карт пам'яти MMC/SD передбачали встановлення карт водойм та використовувалися для запису треків з координатами, зображеннями, скриншотами полосою до 150 м (в залежності від глибини), поверхні дна і зони під човном. Файли з розширенням sl2 копіювалися на компьютер для роботи з програмою SonarViewer. Сама програма створена з дружелюбним інтерфейсом і що найважливіше, високоякісно відображає усі виявлені деталі просканованих предметів в режимі трьох вікон одночасно (ехолот, боковий сонар, донний сонар), або в режимі одного зображення послідовно окремими прокрутками. Передбачена можливість виміряти розміри, обирати різноманітну кольорову гамму, контрасність та багато інших необхідних налаштувань. Ідеально відображаються об'ємні пропорції підводного середовища. Для застосування компьютеної програми DrDepth 4 записані на картки треки конвертувалися в формат drd. Завдяки високій ефективності методики за досить короткий проміжок часу опрацьовано понад десяти повномасштабних ділянок русла Дніпра: від Вишгороду до Південного мосту, заток Верблюжа, Наталка, Берковці, Видубицьке озеро, Русанівскої протоки, глибоководного котловану правобережного русла напроти заводу Ковальських, детального обстеження Південного мосту, фарватеру Дніпра від с. Вишенки до с. Конча Заспа, с. Балико-Щучинка – м. Ржищів – с. Стайки в акваторії Канівського водосховища; де-

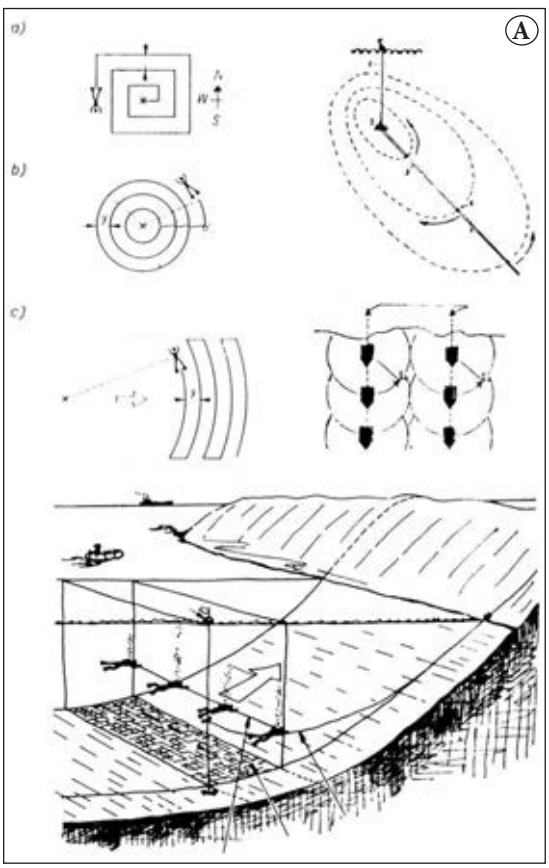

Рис. 2.
А. *Методика проведення розвідок.*
Б. *Гідролокатор бічного огляду Humminbird 997cx SI Combo.*
В. *Структурсканер Lowrance HDS 5.*
Г. *Видубецьке озеро – РОП 1. Карта глибин відсканована Lowranse HDS 5.*

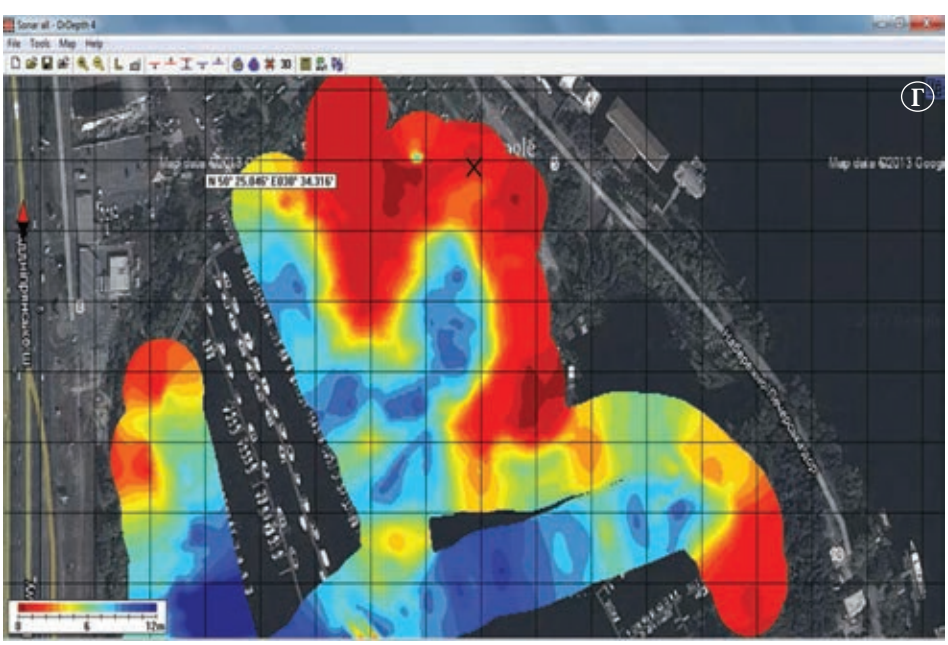

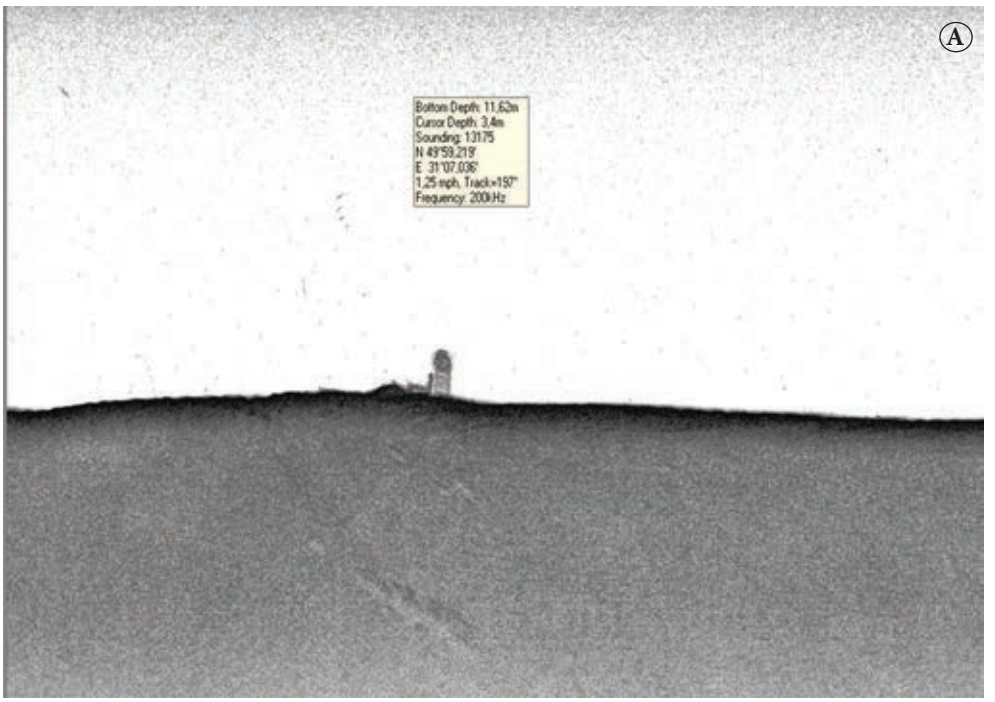

Рис. 3. А. *Виступаючий над поверхнею дна об'єкт. Режим гідролокатора «Downscan».* ***Б.*** *Об'єкт над дном в кольоровому зображенні. Різний колір показує різницю щільності матеріалу.*

яких ділянок Сульскої затоки, ріки Сули від с. Горошино до с. Тарасівки (паром) Кременчуцького водосховища; акваторії в межах м. Кременчука Дніпродзержинського водосховища.

Вагомі переваги картплотерів Lowrance HDS проявляються у цілісному підходу до створення гідрографічних карт водойм та реалізованому засобами компьютерного програмного забезпечення перетворення даних сканування у кінцеву графічну модель підводного середовища до трьохмірної графіки на основі карт та аерофотозйомки Google Earth. На протязі останніх двох років роботи виконувались за програмами виявлення і збереження культурної спадщини на підставі дозвілів від Міністерства культури України на проведення підводних розвідок технічними засобами фіксації на ділянках ріки Дніпро від м. Києва до м. Дніпропетровськ – виявлення історичних підводних памяток другої Світової війни. По результатам цих робіт складено різноманітні види карт, альбоми скриншотів та затоплених об'єктів, роздруковані плани великого формату, збережені первісні та переконвертовані компютерні файли, необхідні для подальшої інтерпретації та обробки іншими інструментами програм SonarViewer, DrDepth 4. Доцільність цього напрямку розвідок полягає у застосуванні неруйнівних методів

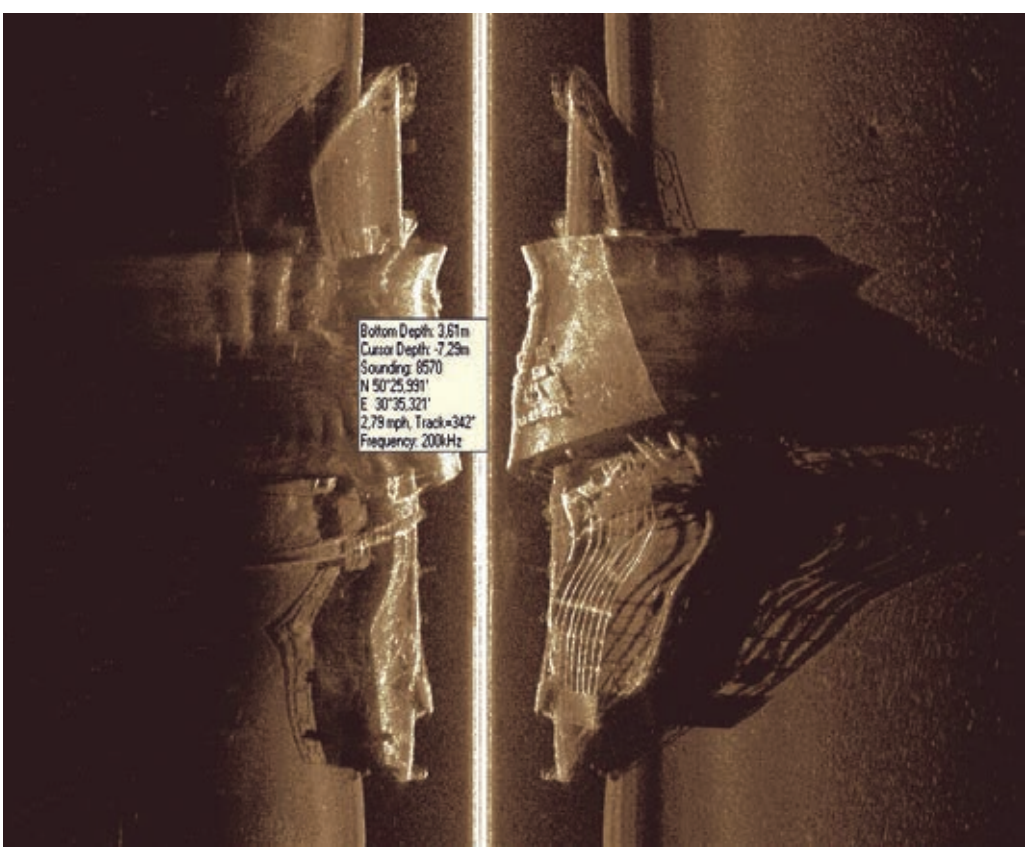

Рис. 4. *Затоплений дебаркадер. Русанівська протока.*

спостережень, високою продуктивністю інструментальних засобів обстеження значних площ водосховищ та неможливістю таких досліджень в минулому з причини відсутності технічних засобів, що стали доступні тільки в наш час.

Подальшими дослідженнями передбачаються занурення на визначені GPS координати об'єкти для візуального обстеження артефактів, умов їхнього розташування, вимірювання та фотографування.

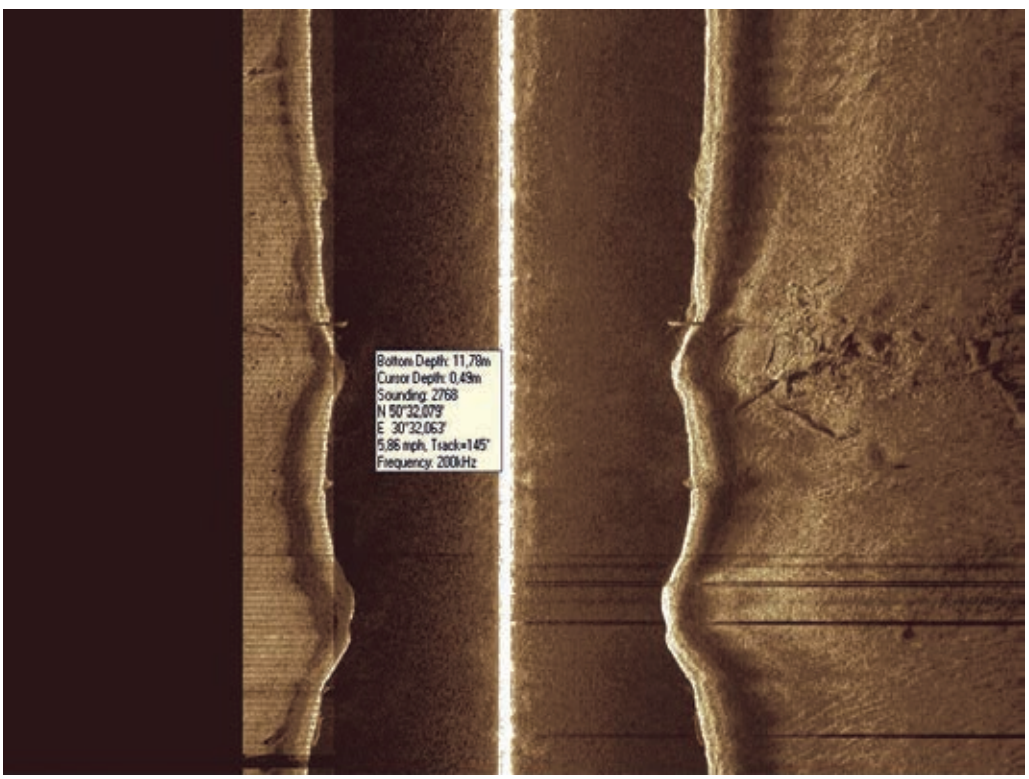

Рис. 5. *Залишки конструкцій давніх споруд у руслі Дніпра. Вид «Sidescan».*

Відомості про автора. *Кобець Віктор Данилович,* провідний історик науково-дослідної частини Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра археології та музеєзнавства, м. Київ, Україна.

Author's data. *Victor Kobets*, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Кобец Виктор Данилович*, ведущий историк научно-исследовательской части Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, исторический факультет, кафедра археологии и музееведения, г. Киев, Украина.

Олег МАЛЬЧЕНКО

НИДЕРЛАНДСКАЯ КОВАНАЯ ПУШКА XVв. ИЗ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ ТАВРИДЫ

Аннотация УДК 930.2:623.421.2(492)069(477.75)«14»

Статья посвящена атрибуции кованой пушки XV в. из Центрального музея Тавриды (г. Симферополь). Автор характеризует морфологию орудий этого типа, исследует основные, наиболее важные признаки, по аналогии с хорошо известными пушками в европейских музеях. Уделено внимание единственному декоративному элементу – армирующему кольцу, исполненому в виде кованой спирали. Реконструкция маркировки на стволе позволила получить изображение марки (или части марки), совпадающее с традиционными нидерландскими знаками производственного ареала Нижних Земель. Показатели физических параметров ствола и его вес дают основание причислить орудие к типу североевропейских фуглеров (1470–80-х гг., Нидерланды). В статье подчеркивается значение подводной археологии в изучении средневековой артиллерии.

Ключевые слова: историческая артиллерия, бургундская артиллерия, Крым, Черное море, кованные пушки, производственная маркировка, типология, музейная коллекция.

Нідерландська кована гармата XV ст. з Центрального музею Тавриди

Анотація УДК 930.2:623.421.2(492)069(477.75)«14»

Стаття присвячена атрибуції кованої гармати XV ст. з Центрального музею Тавриди (м. Симферополь). Автор характеризує морфологію цього типу гармат, досліджує основні, найбільш важливі ознаки за аналогією з добре відомими гарматами у європейських музеях. Приділено увагу єдиному декоративному елементу – армуючому кільцю, виконаному у вигляді відкованої спіралі. Реконструкція маркування на стволі дозволила отримати зображення марки, що збігається з традиційним нідерландським маркуванням виробничого ареалу Нижніх Земель. Показники фізичних параметрів ствола та його вага дозволяють віднести гармату до типів європейських фуглеров (1470–80-х рр., Нідерланди). У статті також підкреслюється значення підводної археології у дослідженні середньовічної артилерії.

Ключові слова: історична артилерія, бургундська артилерія, Крим, Чорне море, ковані гармати, виробниче маркування, музейна колекція.

Dutch Forged Cannon of the 15th century from the Central Museum of Tavrida

Abstract UDO 930.2:623.421.2(492)069(477.75)«14»

Dr. Oleh Malchenko devoted his article to the identification of forged cannon of the 15th century from Tavrida Central Museum (Simferopol, Crimea, Ukraine). Author describes the morphological characteristics of this type of cannons, examines several fundamental characteristics that are similar on the many cannons from European museums. Attention is drawn to the only decorative element – «sugarstick». Author restored production marks on the cannon barrel that confirms it Burgundian origin. Typological analysis and mass type parameters also prove that cannon belongs to the Netherlands artillery since 1445. Author defines the cannon as a model «veuglair», manufactured in the Low Countries in 1470–1480.

Development of underwater archaeology is an important factor in the study of medieval artillery.

Keywords: Historical Artillery, Burgundian artillery, Crimea, Black Sea, forged cannon, production marks, museum's collection.

Провинциализм общего течения научной исторической мысли, поглощенной политической историей стал причиной того, что изыскания по истории технологии оттеснены на бережок гигантского «политического водопада» из-за своей мнимой неактуальности, а сами исследователи превратились в инсайдеров научного сообщества. Совершенно не акцентированная историография конца XX в., представляющая собой смесь из плохих и хороших исследований о происхождении и развитии ранней огнестрельной артиллерии, – наглядный тому пример.

Находясь под влиянием научной методологии и осторожности суждений первых поколений исследователей исторической артиллерии, некоторым современным ученым удалось достичь в своих работах основательности и уверенности классиков. Среди них H. L. Blackmore, M. G. A. Vale, Ph. Contamine, J. F. Guilmartin, B. S. Hall, которые работали с первоисточниками, но делали выводы, часто замешанные на романтике технологического детерминизма.

Иные, однако, продолжали построение теоретических конструкций на старых ошибках, повторяя историографические мифы и предположения без критического осмысления оригинальных источников и понимания их ограниченности. Особенно, в этом смысле, «удалась» очень популярная работа A. B. Caruana [3], усеянная ошибками перевода, транскрипции и передачи фактов.

Неспособность противостоять политической конъюнктуре, замаскированной в проблемах раннего периода огнестрельной артиллерии, втягивала исследователей в бессмысленное «перетягивание одеяла». К примеру, манипулируя термином «военная революция», авторы (T. Arnold, G. Parker, Clifford J. Rogers, D. Eltis) устанавливали «право собственности» тех или иных народов и регионов на первичное использование артиллерии и ее модернизацию, что, по их замыслу, привело к росту современных государств и господству Европы на протяжении всего раннемодерного периода.

В результате, историки, используя работы по средневековой артиллерии как часть собственных синтетических исследований истории в целом и военной истории или истории техники в частности, вынуждены опираться на «обедненные» современные работы, некритично обрабатывая их материал, консервируя мифы относительно происхождения, производства, использования и эффективности орудий XIV–XV вв.

Интереснейшие новаторские работы последних десятилетий (R. Balasubramaniam, K. DeVries, A. Saxena, T. R. Anantharaman, K. Roessler) ставят под сомнение многие устоявшиеся идеи и предположения. Однако, тематические исследования, как правило, либо сосредоточивались на конкретном периоде или событии, либо были частью крупных работ, где история ранней артиллерии, – только часть более широкой картины. Кроме того, эти работы, традиционно основанные на повествовательных или документальных источниках, мало касались или вообще не производили попыток исследования артефактов, что ослабляло их исследовательский эффект.

Пристальное внимание к отдельным образцам кованой артиллерии нашло выход в комплексе специальных исследований (J. F. Guilmartin, R. Roth, C. Beltrame, M. Morin, R. Ridella, R. Scordato), во многом изменивших историографическую картину предмета изучения. Отдельного упоминания

достоин R. D. Smith – общепризнанный эксперт в области кованой артиллерии.

В наше время мы сталкиваемся с интересным явлением, которое неуклонно и положительно изменяет ситуацию с изучением артефактов. Благодаря техническим возможностям современной подводной археологии, за несколько последних десятилетий массив доступных к изучению кованых артиллерийских стволов XV–XVI вв. значительно увеличился. Это, в свою очередь, повысило эффективность исследований: расширились возможности для аналогий и сравнений, использования количественного и морфологического методов, а также активного применения металлографического анализа. Средневековые пушечные стволы, при условии продуманной методологической атаки, начали проявлять интересную информационную структуру, не только собственную, но и типологическую.

Попробуем проанализировать железно-кованое орудие XV в. из экспозиции Центрального музея Тавриды (г. Симферополь) [1], поднятое со дна Каламитского залива в 1964 г., при неизвестных, к сожалению, обстоятельствах (рис. 1). Исследователь средневековой артилле-

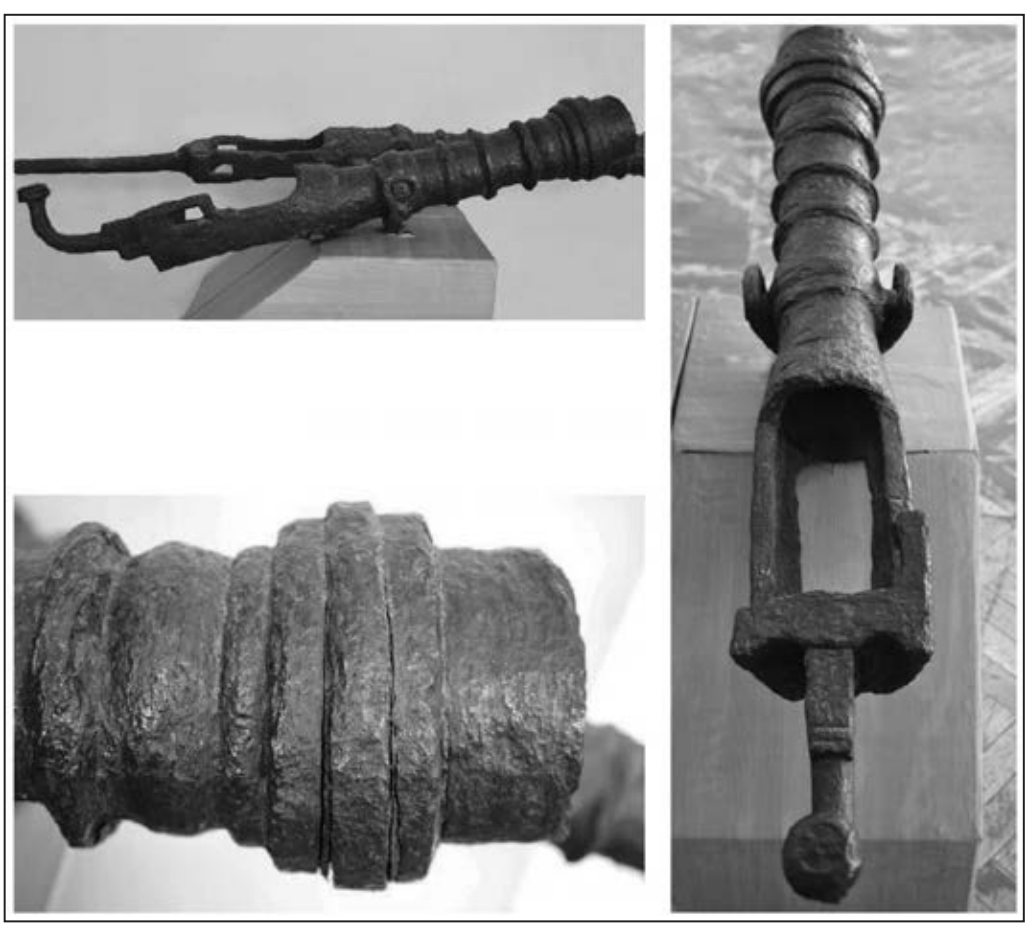

Рис. 1. *Ствол XV в. Центральный музей Тавриды, г. Симферополь, Украина.*

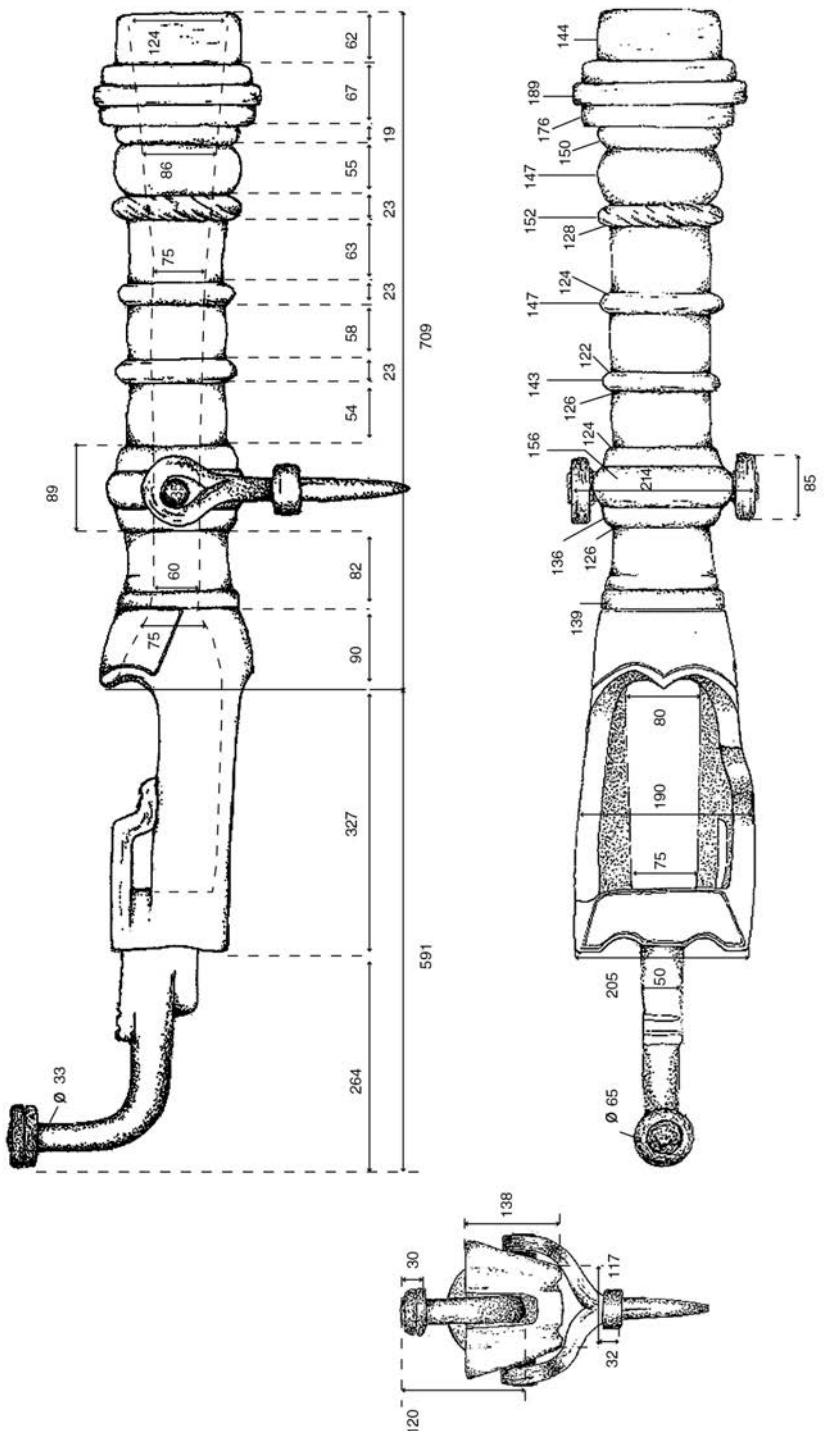

Рис. 2. Рисунок-схема ствола XV в. из Центрального музея Тавриды.

рии Г. И. Шаповалов подчеркивал исключительность находки ствола такого морфологического типа на территории Украины. Нужно согласиться с автором в том, что подобные пушки, в качестве турецких трофеев могли использовать на своих судах запорожские казаки. К туркам же, в свою очередь, орудия попадали с бортов захваченных итальянских кораблей. Поэтому вполне логичным кажется предположение об итальянском происхождении пушки [2].

Широкие обобщения, конечно, помогают строить удобные типологические схемы, но часто обедняют нашу историю. В данном случае мы, очевидно, имеем дело с некой специфической морфологией кованой морской пушки не средиземноморского типа, даже если сравнить «крымский» образец с имеющимися в украинских музеях орудиями, которые огульно принято считать «итальянскими». Стволы кованой артиллерии, найденные в Северном Причерноморье, находятся в Днепропетровском историческом музее им. Д. Яворницкого, Запорожском краеведческом музее, Музее истории оружия (г. Запорожье), Очаковском военно-историческом музее им. А. В. Суворова, Центральном музее Тавриды (г. Симферополь), Одесском историко-краеведческом музее.

«Крымский» ствол изготовлен в традиционной для XV в. манере и составлен из четырех секций (хомутов), что сразу же предполагает более раннюю датировку из-за архаичности морфологии (рис. 2). Ближе к дульному срезу ствол армирован тройным кольцом, образующим своеобразное дульное утолщение. К нему примыкают следующее кольцо и первая секция выраженно выпуклой конфигурации. Еще одно тройное кольцо положено в основу крепления цапф. Между цапфами и дульным утолщением ствол перехвачен тремя обручами. Первый из них, исполненный в виде «каната» (металлическая заготовка была скручена в раскаленном состоянии), является не только конструктивным, но и декоративным элементом. Донная часть ствола «колокольного» типа. Держатель зарядной камеры под клиновой затвор, конструктивно представляет переходный вариант между простой «рамой» и полностью закрытым ложем: стенки держателя сужены к низу, образуя своеобразные боковые полки. Левое «ухо» держателя отсутствует. Правило с прямоугольным утолщением у основания, имеет изогнутую форму с насадкой в виде «гайки».

Внутренний слой многослойного «пирога» стенок орудия, формирующий канал ствола, выполнен не из продольных пластин, а из поперечного листа (листов?), свернутого в трубу и раскованную в раструб у дульной части. Канал ствола конической формы, изготовленный под стрельбу дробовым зарядом.

Съемная пороховая камера отсутствует, но, исходя из формы донной части ствола, ее конструкция предполагала конический тип примыкания.

Орудия, конструктивно подобные образцу из Центрального музея Тавриды, находятся в коллекциях Deutches Historisches Museum (Берлин), Royal Armouries Tower of London, Heeresgeschihtliches Museum (Вена), Musée Royal de l'Armée et d'Historire Militaire (Брюссель), Leger Museum (Делфт, Нидерланды), Museu Militar (Лиссабон), H. L. Visser Collection (Нидерланды). Большинство из уцелевших стволов (в европейских музеях насчитывается около тридцати образцов) сильно повреждены коррозией, а отсутствие разных частей (обычно дульной), не позволяет определить их точную первоначальную длину.

a. Heeresgeschihtliches Museum (Вена)

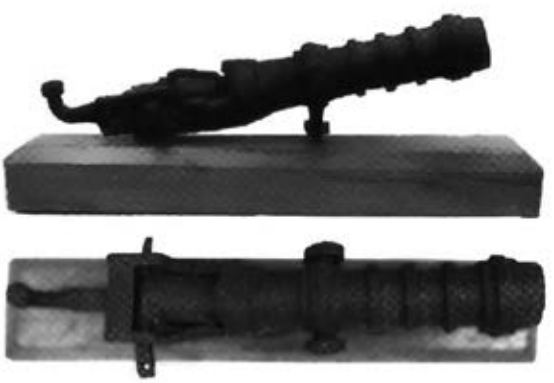

b. H. L. Visser Collection (Голландия)

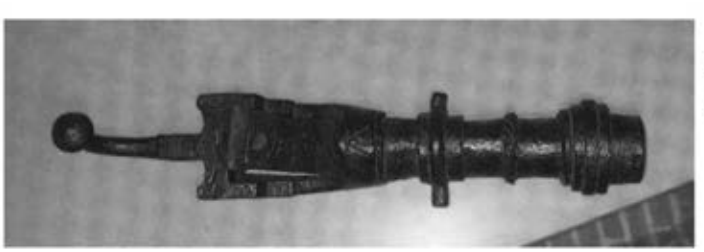

c. Leger Museum (Делфт)

Рис. 3. *Стволы орудий, подобные «крымскому» образцу.*

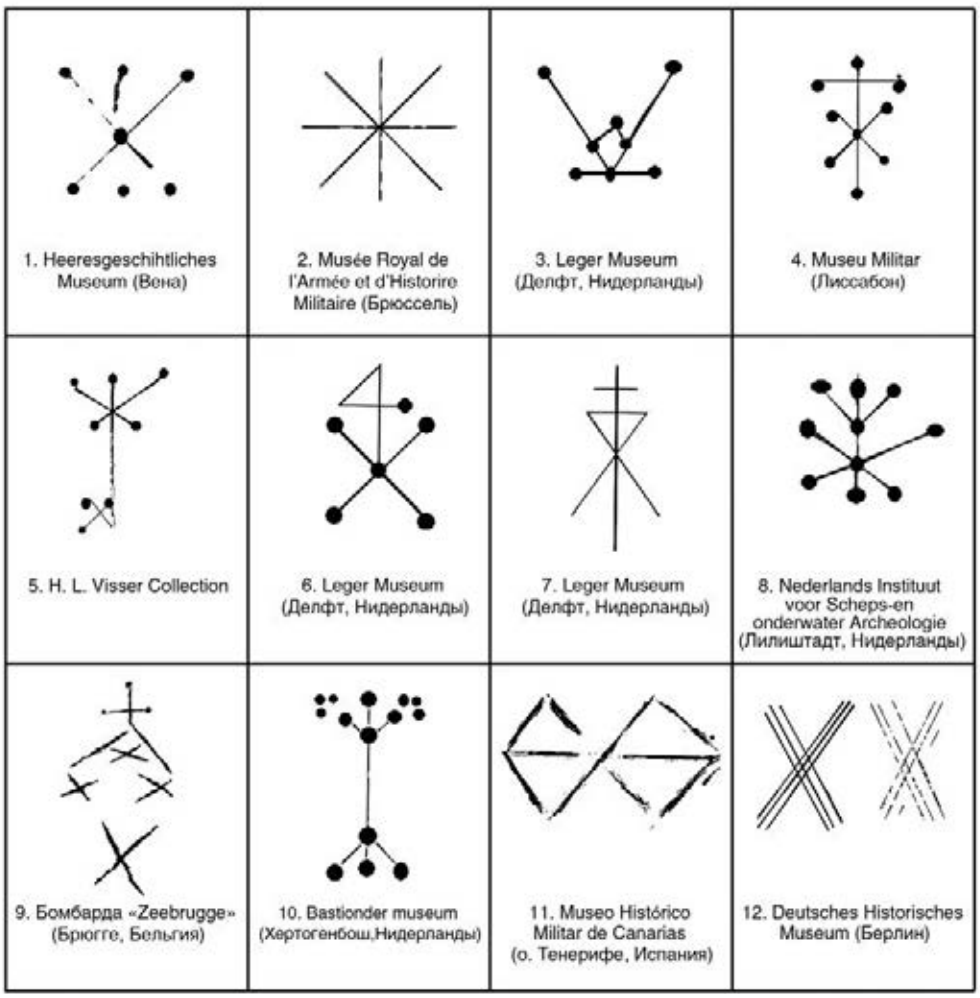

Рис. 4. *Нидерландские маркировки стволов.*

Но уникальность ситуации в том, что этот тип поворотных пушек из кованого железа, распространенный, в основном, в Северной и Центральной Европе, демонстрирует сходные типологические элементы независимо от общей длины ствола. В отдельную группу такие стволы выделял и английский исследователь кованой европейской артиллерии R. D. Smith [9, с. 8]

Главные морфологические признаки типа:

— тройное кольцо, которое формирует первый армирующий пояс от дульного среза;

— второе армирующее кольцо спиральной формы (в английской терминологии – «sugarstick»);

— правило (хвостовик) имеет загнутую вверх форму;

— в районе донного утолщения располагается маркировка в виде различных наборов точек и пересекающихся линий.

Существуют и более «тонкие» конструктивные признаки, позволяющие надежно подтвердить единство ареала происхождения этого типа стволов. Касаются они формы донной части ствола, а также его декоративных элементов, которые обычно не пользуются особым вниманием среди исследователей из-за их «индивидуальности» и «переменности»:

— форма дорсальной поверхности донной части ствола в виде мыса;

— две симметричные вертикальные борозды на задней стенке держателя зарядной камеры (по сторонам хвостовика);

— полукруглая форма боковых стенок держателя, фиксирующая зарядную камеру без дополнительной донной планки;

— прорезанный декор: а) две борозды на поверхности основания хвостовика; б) линия, повторяющая абрис дорсальной поверхности донной части ствола («колокола»); в) линия, повторяющая абрис поверхности задней стенки держателя; г) борозда в месте соединения «ушей» для расклинивания с боковыми стенками держателя.

Учитывая весь комплект морфологических признаков, следует признать почти идеальное совпадение «крымского» ствола с образцами из Heeresgeschihtliches Museum (Вена), H. L. Visser Collection и Leger Museum (Делфт, Нидерланды) (рис. 3).

Описанная выше конструкция кованых поворотных пушек могла появиться в артиллерийских мастерских в границах производственного ареала Нижних Земель. Многие из упомянутых музейных образцов идентифицируются именно с Нидерландами или же находились на вооружении голландских кораблей.

Помогает идентификации «крымского» ствола и взаимная обусловленность пары «морфология-маркировка». Морфологию стволов с вырезанной на них маркировкой на широком западноевропейском музейном материале сопоставил Martin J. Lopez, сгруппировав образцы в несколько рабочих категорий в соответствии «конструкция-знак» [5]. Орудия, морфологически близкие «крымскому» образцу (Heeresgeschihtliches Museum (Вена), H. L. Visser Collection и Leger Museum (Делфт, Нидерланды), также снабжены собственной маркировкой (рис. 4). Кроме того, существуют более двух десятков идентифицированных северо-европейских кованых стволов XV в., отличающихся конструктивно, но снабженных аналогичными маркировками [5, с. 78].

К примеру, в коллекции Артиллерийского музея Санкт-Петербурга находится замечательный для нашего исследования ствол кованой дульнозарядной бомбарды (найден во время археологи-

Рис. 5. *Кованая бомбарда из коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи МО РФ, г. Санкт-Петербург, РФ.*

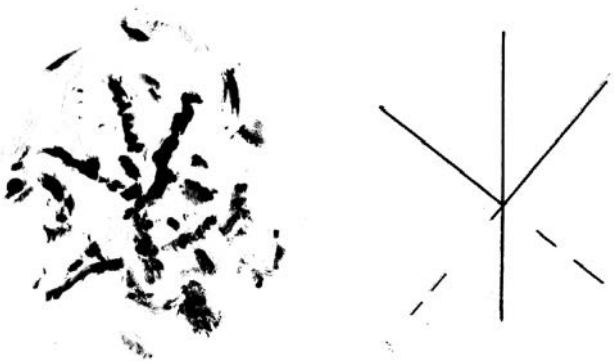

Рис. 6. *Маркировка на «крымском» стволе.*

ческих раскопок под Гданьском), с маркировкой идентичной изображенной на голландской поворотной пушке из H. L. Visser Collection (рис. 5). Более того, данная бомбарда («дробовик»), принадлежащая к совсем иному типу орудий, сохраняет некоторые признаки, присущие описанным выше казнозарядным стволам: тройное кольцо дульного утолщения (на бомбарде оно повторяется дважды); загнутая вверх форма правила (хвостовика), расширяющийся канал ствола. Так, с большой долей вероятности можно утверждать, что эти два орудия изготовлены на одном производстве, а пушка из Центрального Музея Тавриды является их очень близким «сородичем».

В другом случае, на огромной поворотной бомбарде «STUERGHEWALT» («Boze Griet»)[Злобная Грета], которую изготовил в городе Хертогенбош (Нидерланды) немецкий мастер Jan Fyck van Zeghen (1511), мы находим трижды проставленную одинаковую маркировку (рис. 4). Уникальный ствол теперь экспонируется в Bastionder museum (Хертогенбош, Нидерланды.)

Наконец, широко известная железная бомбарда XV в. «ZEERBRUGGE», поднятая у бельгийского берега в 1990-х гг., также маркирована подобным образом.

Другие образцы орудий с типичными маркировками находятся в музеях: Musée Royal de l'Armée et d'Historire Militaire (Брюссель), Leger Museum (Делфт, Нидерланды), Nederlands Instituut voor Scheps-en onderwater Archeologie (Лилиштадт, Нидерланды), Museu Militar (Лиссабон), Museo Histórico Militar de Canarias (о. Тенериф, Испания). Эти маркировки могли принадлежать как литейным мастерским, так и отдельным мастерам или владельцам (рис. 4). Было бы слишком неправдоподобно предполагать, что настолько однотипные знаки использовались в разных странах Европы, и при этом проставлялись в одном и том же месте на поверхности ствола. К примеру, ни одна из известных кованых итальянских пушек предположительно того же периода, не отмечена подобной маркировкой.

Производство кованых стволов в Нижних Землях во второй половине XV в. достигло крупных масштабов, особенно в Льеже, где, возможно, и сформировался особый тип морских поворотных орудий. В подтверждение «северо-европейской» версии происхождения «крымского» орудия косвенно свидетельствует и тот факт, что практически весь комплекс уцелевших стволов этого типа сосредоточен в музеях Северной Европы. Все стволы были обнаружены либо без исторического контекста, либо относились к Нидерландам.

Принадлежность маркировок подобного типа к производственному ареалу Нижних Земель подтверждают и данные из финансовых документов о закупке артиллерии герцогами Бургундскими в 1445-1468 гг. Иногда подробное описание ствола снабжалось рисунком маркировки: в основном, это кресты, геометрические фигуры, пересекающиеся прямые и кривые линии, три зеленые и красные стрелки на торце задней части и на базовом кольце, крест Святого Андрея посередине донной части ствола [10, с. 243].

Очевидная связь между морфологией пушки из Центрального музея Тавриды и производственными марками Нидерландов, заставила нас произвести дополнительный тщательный осмотр поверхности ствола.

При том, что образец находился на дне Каламитского залива несколько столетий, степень его сохранности можно считать «хорошей» (в сравнении с подобными стволами). Уцелевшие декоративные резные линии на стволе и на задней стенке держателя зарядной камеры, вселяли надежду о возможности реконструкции маркировки в традиционном месте, – на «колоколе» донной части ствола. Довольно контрастное изображение было получено с помощью моделирования оттиска и прорисовки знака, почти уничтоженного коррозией. Для оттиска использовался силиконовый компаунд «Copy Pasta» (Axson, Франция). В результате совмещения оттиска и прорисовки получилось схематическое изображение марки (или части марки), совпадающее с традиционными нидерландскими знаками (рис. 6). Заметим, что все наши методологические ухищрения, так или иначе, предоставляют только косвенные доказательства существования подобной маркировки на данном стволе.

Спиральное кольцо («sugarstick») является акцентирующим декором «крымской» поворотной пушки (рис. 1). Этот традиционный для готической артиллерии элемент, символизирующий веревку (канат) и узел в широком смысле, был широко распространен именно в Северной Европе. Разнообразные трактовки символа основываются на древней магии узлов, на атрибуте Немезиды из античной мифологии, на символике казни, наконец, на христианском сказании об апостоле Андрее, привязанном веревками к диагональному кресту. Уже к середине XVI в. грубо моделированные витые кольца начали превращаться в изящные шнуровки и перевязи, опутывающие артиллерийские стволы в бесчисленных вариациях, рассматривать которые в данной статье, нет необходимости.

Итак, морфология, маркировка и декор «крымского» ствола, при не вполне ясной датировке, указывают на его родство с производственным артиллерийским ареалом Нижних Земель. Такая география автоматически ставит вопрос о морфологической связи образца с бургундской артиллерией XV в., более того, – с её довольно туманной военно-морской составляющей. Не владея ни одним средиземноморским портом, герцоги Бургундские постоянно отправляли свои корабли в этот регион с целью конвоирования левантийских торговых судов, следовавших в/из Бургундии, Северной Франции или Нижних Земель [6].

Бортовой арсенал бургундской галеры зафиксирован в инвентаре 1445 г., который иллюстрирует морские орудия как образцы, конструктивно отличные от полевых пушек. Среди прочего вооружения этот документ регистрирует артиллерию в количестве двух пово-

ротных верховых «coulovrines» и пяти «veuglaires» [10, с. 343-344].

Бургундские coulovrines [кулеврины], которые появляются в регистрах между 1420 и 1465 гг., как и большинство других видов артиллерии этого периода, не были фиксированного размера, и представляются короткоствольными (550-1100 мм), легкими (10-30 кг) и стреляющими свинцовой дробью орудиями. Физические параметры кулеврин постепенно увеличивались к последней четверти XV в. [10, с. 217]. Стволы ковались обычно казнозарядными в комплекте с 1-3 съемными пороховыми камерами, и, не зависимо от размеров, всегда наводились вручную, с помощью или без помощи станка или «костыля». Иногда отмечается наличие упорных крюков, многие же кулеврины фиксировались на деревянных ложах [4]. Но инвентарь 1445 г. недвусмысленно сообщает о поворотном станке (вертлюге): «…deux coulovrines pour tirer sur chevalez, chacun à trois chambres, chacun chambre servant autant à ung qu'à l'autre» […две кулеврины поворотных на станках (кобылах), каждая с тремя камерами, каждая камера, может обслуживать, как один, так и другой ствол] [10, с. 344].

В данном случае, если речь идет о стрельбе с борта галеры, очевидно, подразумевается ручное прицеливание и удержание ствола в направлении цели. Сам же ствол при этом находился на подставке или вертлюге. Поворотные пушки со сменными камерами требовали уже подвесной конструкции держателя, куда бы вставлялась зарядная камера. Кроме того, удержание довольно тяжелого ствола, в свою очередь, подразумевало наличие некоего правила, упоминание о котором просто упускается, поскольку этот конструктивный элемент не являлся, собственно, ни частью ствола, ни частью держателя пороховых камер, а потому не включался в инвентарную длину орудия.

Из всех типов бургундской артиллерии XV в., «veuglaires» [фуглеры] имеют самую обширную информацию о своих размерах, весе и калибрах, но источники не подтверждают стандартных параметров орудий. Однако некоторое морфологическое единство и конструктивная системность производства фуглеров, все-таки наблюдается.

Анализ инвентаризации фуглеров 1417-1467 гг. [10, с. 333-339], позволяет выявить определенное единообразие: малый (petit) фуглер весил 100-300 ливров (1 livre = 490 гр); обычный (средний) – 400-800 ливров; большой (gros) – 1000 ливров. При этом длина ствола варьируется от 3 до 5 piez (1 piez = 276 мм), а диаметр канала – от 2 до 8,5 polz (1 polz = 23 мм). Еще одна последовательность отражается в соотношении длина/диаметр канала ствола, довольно низком для большинства образцов (8-16 калибров). То есть, мы имеем дело с короткоствольным орудием, но уже не бомбардой. При этом следует отметить, что разные размеры фуглеров имеют разную величину соотношения: малый – 13-16, обычный – 8-13 и большой – 5-8 калибров. Очевидно, существовал даже некий шаблон, что нивелирует миф о глобальной конструктивной хаотичности кованой артиллерии XV в. Так, у фуглеров, которые поставлял из Нижних Земель герцогу Бургундскому J. Cambier (1446), соотношение длина ствола/диаметр канала было константой (!) – 12 калибров для стволов разной величины [10, с. 213].

Почти все фуглеры были казнозарядными и поставлялись в комплекте с двумя пороховыми камерами. В качестве снарядов использовались каменные ядра и дробь [10, с. 234].

Сохранилось интересное документальное указание 1443 г. на то, что некоторые фуглеры загружаются снарядом сзади «по новой моде»: «…trois autres veuglaires de fer pour tirer trois polz et demi de grosseur, à touz chacun six piez de long voulée et chambre ensemble et sont de trois sortes, chacun fourny de deux chambres pour tirer deux polz et demi et trois polz de pierre en plomb, et tout de la nouvelle façon a bouter la pierre par derrière» […другие 3 железных фуглера калибром 3,5 polz и все длиной 6 piez, вместе со стволом и камерой, и трех сортов, каждый снабжен двумя камерами калибром 2,5 polz и 3 polz каменного ядра, облитого свинцом, и все по новой моде загружаются снарядом с тыльной части] [10, с. 235].

Это сообщение интригующе поддерживается упоминанием о вооружении бургундских галер: «…cinq veuglaires portant pierre de quatre poulces en croixière chacun à 3 chambres servans aussi bien à l'ung des veuglaires que l'autre. Et aura chacun veuglaire quatre piez de long, volée et chambre et se boutera la pierre par derrière» […5 фуглеров несут каменные ядра по 4 poulces в диаметре, каждый с тремя зарядными камерами, хорошо подходящими к любому стволу. И каждый фуглер был длиной 4 piez, вместе со стволом и камерой, и каменный снаряд загружается с тыльной части] [10, с. 344].

Акцентирование внимания на новом способе загрузки снаряда в ствол, указывает на то, что приблизительно в середине 1440-х гг. в северо-европейском артиллерийском производстве начала меняться конструкция сочленения съемной пороховой камеры и донной части ствола. Традиционная форма позволяла заряжать ствол только с дульной стороны, что было неудобно в условиях палубы корабля и снижало скорострельность орудия. Возможно «новая мода» была инициирована именно производителями короткоствольной морской артиллерии, фактор скорострельности которой был определяющим в ближнем бою.

Столь пространный, в рамках небольшой статьи, анализ корабельной артиллерии, поставляемой герцогам Бургундским из Нижних земель (мастерские в Дижоне, Лилле, Люксембурге, Сант-Омере, Слюсе, Шалоне, Брюгге, Аррасе и др.) необходим был для понимания путей формирования того типа кованых корабельных орудий, к которому принадлежит образец из Центрального музея Тавриды. Основываясь на выше сказанном, мы осмелимся предположить, что диффузия морфологических и конструктивных элементов в нидерландской типологической паре «кулеврина-фуглер» привела к появлению в 1470-80-х гг. модернизированной корабельной пушки, морфологию которой мы рассматриваем в этой статье.

Основные параметры формообразования нового типа:

— казнозарядность, короткий ствол (фуглер, кулеврина);

— конусная форма канала, рассчитанная под дробовой заряд (кулеврина);

— донная часть стола «колокольного» типа (новый элемент);

— возможность досыла снаряда с тыльной стороны ствола (фуглер);

— использование крепления в виде вертлюга (кулеврина);

— подвесная приваренная конструкция держателя пороховой камеры (новый элемент);

— изогнутая форма железного правила (новый элемент);

— соотношение длина/диаметр канала (фуглер).

Последний параметр мы можем проверить по известным нам образцам (за основу взят средний диаметр канала). Для ствола из музея Тавриды соотношение длина/диаметр канала составляет 11,45 калибров, для ствола из H. L. Visser Collection – 11,50 калибров, т. е. показатель приближается к упоминавшейся ранее константе в 12 калибров. Кроме того, расчет физических параметров этих двух стволов произведен пропорционально бургундским единицам измерения: оба ствола длиной в 4 piez; диаметр канала ствола составляет 2,6-3,7 polz (музей Тавриды) и 2,4-3,7 polz (H. L. Visser Collection) в современном состоянии. Все эти показатели (с весом в придачу) соответствуют конструктивным параметрам среднего (обычного) фуглера. Это дает основание причислять исследуемый нами образец к типу северо-европейских фуглеров. Под таким именем железные кованые пушки со сменной пороховой камерой (но с вариативной морфологией и не обязательно поворотные) фиксируются в замковых арсеналах Северной, Центральной и Восточной Европы, вплоть до середины XVI в.

Иберийская и Средиземноморская традиция изготовления кованой поворотной артиллерии последней четверти XV в. имела в основе совершенно иную морфологию и терминологию [5, с. 78; 7, с. 40].

Главной функциональной особенностью новых бортовых фуглеров было то, что орудия являлись «дробовиками». Снаряд («plommées» – в нидерландской терминологии), представлял собой, вероятно, мешочек, наполненный мелкими свинцовыми объектами. При выстреле он разрывался, зажатый в узком канале ствола, и его элементы разгонялись индивидуально, покрывая пространство, приблизительно 5 метров диаметре уже на расстоянии около 20 метров [8, с. 92]. Орудие было в состоянии сделать до 4 выстрелов в минуту и производило останавливающее воздействие во время абордажного боя или против атакующей пехоты на коротких дистанциях. Вряд ли мы сможем сказать что-то большее о тактико-технических данных этого орудия. Основная проблема для такого рода расследования в том, что существует огромное множество артиллерийских орудий всех исторических эпох при полном отсутствии проб различных порохов, используемых в прошлом.

Родом из Средневековья, стволы фуглеров, конечно же, изменялись конструктивно, особенно когда пришло время более мощного гранулированного пороха. Однако, относительно низкий уровень заряда, который был использован в этом противопехотном орудии малой дальности, по-прежнему позволял его использовать по назначению. Дробовой характер снаряда также делал приемлемым всяческие конструктивные допуски. Поэтому подобные кованные поворотные стволы, имевшие большую эксплуатационную гибкость, применялись на кораблях еще в XVIII в., что говорит об их удовлетворительной эффективности в качестве морской противопехотной артиллерии ближнего боя.

И последнее. Как попала нидерландская морская пушка последней четверти XV в. в акваторию Черного моря? Можно предполагать разные варианты, не сдерживая фантазию. Но очевидно, что вразумительный ответ на этот вопрос мы вряд ли когда-нибудь получим, в первую очередь, из-за утерянного контекста этой уникальной находки, который навсегда остался на дне Каламитского залива.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Фонды Центрального музея Тавриды // КП-9151 осн / О-1.
2. Шаповалов Г. І. Корабельні гармати XV-XVI ст. з Каламітської затоки Чорного моря // Старожитності степового Причорномор`я та Криму. – Запоріжжя, 2002. – Т. Х. – С. 259-260.
3. Caruana A. B. The History of English Sea Ordnance, I: The Age of Evolution, 1523-1715. – Rotherfield, 1994. – 256 p.
4. De Vries K. A 1445 Reference to Shipboard Artillery // Technology and Culture. – 1990. – № 31. – P. 818-829.
5. Martin J. L. Did Naval Artillery Really Exist During the Modern Period? A Brief Note on Cannon Design // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century / Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010. – P. 73-84.
6. Paviot J. La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384-1482. – Lille, 1995. – 388 p.
7. Ridella R. G. The 16th-century Genoese ordnance aboard galleys and merchant-men // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century / Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010. – P. 39-56.
8. Roth R. The Visser collection, arms of The Netherlands in the collection of H. L. Visser, Vol. 2: Ordnance, cannon, mortars, swivel-guns, muzzle- and breech-loaders. – Zwolle, 1996. – 248 p.
9. Smith R. D. Towards a new typology for wrought iron ordnance // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. – London, 1988. – V. 17. – I. 1. – P. 5-16.
10. Smith R. D., De Vries K. The artillery of the Dukes of Burgundy, 1363-1477. – Woodbridge, 2005. – 377 p.

Відомості про автора. *Мальченко Олег Євгенович,* старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Oleh Malchenko,* M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Мальченко Олег Евгеньевич*, старший научный сотрудник Института украинской археографии им. М. С. Грушевского, кандидат исторических наук, специалист по истории артиллерии, г. Киев, Украина.

Андрій ПАНІВ

ШАБЛЯ З КЛИНКОМ ТИПУ «ШЕМШИР» З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Анотація УДК 903.22.069; 929.624.8

У статті подається загальна характеристика шабель типу шемшир, та історія їх формування. Основну увагу автор приділяє дослідженню зразка, що зберігається у колекції Львівського історичного музею. Окрім високоякісного булатного клинка, шабля має цікаву особливість – у голівці руків'я розміщена інталія з вирізьбленим польським родинним гербом «Побуг».

Ключові слова: шемшир, Побуг, шабля, інталія, Львівський історичний музей.

Сабля с клинком типа «Шемшир» из коллекции Львовского исторического музея

Аннотация УДК 903.22.069; 929.624.8

В статье приводится общая характеристика сабель типа «шемшир», рассмотрена история их возникновения. Основное внимание автор уделяет изучению образца, который хранится в коллекции Львовского исторического музея. Кроме высококачественного булатного клинка, сабля имеет интересную особенность – в головке рукояти размещена инталия с резным польским родовым гербом «Побуг».

Ключевые слова: шемшир, Побуг, сабля, инталия, Львовський исторический музей.

Saber with Blade of the «Shamshir» Type in Collection of the Lviv Historical Museum

Abstract UDC 903.22.069; 929.624.8

In his article Mr. Andrii Paniv studies the sabers of shamshir type and history of their appearance. The main attention is paid to the research of the sample stored in the collection of the Lviv Historical Museum. In addition to high quality bulat blade, saber has another interesting feature – the pommel cup, made much later than blade itself, is decorated with carnelian Intaglio with carved Polish family crest «Pobug».

Keywords: Shamshir, Pobug, saber, Intaglio, Lviv Historical Museum.

Історія такого виду холодної зброї як шабля, її поява, розвиток, особливості (чи то територіальні, чи технічні), а згодом – її зникнення з арсеналу військ, заміна її на наступний вид завжди викликала і продовжує викликати жвавий інтерес як з боку дослідників, так і читачів.

В історії України ця зброя займає особливе місце, як символ козацтва, товариства, що виборює і відстоює кращу долю, символ сильної духом і тілом людини.

Неодноразово висвітлювалися частини цієї теми і в спеціальній науковій літературі, і на сторінках науково-популярних видань. І знову, вкотре, і не в останнє ми звертаємо увагу на шаблю, точніше на той її тип, який називається «шемшир»

Шемшир, шамшир, шамшер, самшир – все це варіанти написання слова, що так поетично і «по-східному» звучить для нашого вуха, і на думку одразу приходять інші східні екзотичні словеса, щось на зразок «емір» чи «візир» , «кашемір» чи «рахат-лукум»...

В іранській (перській) мові слово «шемшир» означає «шабля», в широ-

Рис. 1. *Шабля «шемшир» у колекції ЛІМ, інв. № З-341.*

кому розумінні цього зброярського терміну.

У зброєзнавчій же дисципліні «шемшир» – це один з найбільш відомих, характерних і самобутніх типів східної шаблі , батьківщиною якої є Іран (або Персія – давня назва цієї країни).

Якщо власне шабля, як холодна, колюче-ріжуче-рубаюча зброя з вигнутим клинком і одним лезом на вигнутій його стороні, з'являється приблизно в сьомому столітті, то шемшир в основній «уставній» своїй формі з'являється через майже десять століть, і стає на свій час основним типом шаблі індо-іранського регіону, поширеним від Марокко до Пакистану. В Азії , зокрема в Туркменістані, шаблі шемшир використовувалися на протязі цілого XIX століття Туркменським кінним дивізіоном, в якому він був прийнятий на озброєння офіційно, тільки під назвою шашка.

Значна частина клинків шемширів виготовлялась з легендарної булатної сталі різного гатунку, або з не менш відомої дамасської сталі. Їх довжина могла коливатись від 67 см – і до одного метру (інколи – до 120 см). Але, як правило, середня довжина становить близько 80 см.

Вага шемширів коливається від 500 грам і в деяких екземплярах може сягати одного кілограму і більше. Та все ж вага близько 500 грам є середньою і найбільш поширеною.

Іранські (перські) шабельні клинки (зокрема шемширів) у переважній своїй більшості не мають ані долів, ані ребер, і тому характерні своїми простими і дещо «плоскими» поверхнями. Якщо порівнювати клинки шемширів з іншими типами шабель (кілідж, карабеля) то, як правило, вони відносно вузькі і в той же час достатньо грубі. Написи на них

можуть бути як арабською, так і фарсі, і, здебільшого, містять релігійні вислови, ім'я майстра, власника чи правителя і дату. Разом з тим, потрібно відмітити, що оздоблення самого клинка шемширу є досить лаконічним, інколи воно відсутнє зовсім, відтак часто зустрічаються варіанти з «чистим» клинком.

Однією з основних і найбільш характерною ознакою клинка шемширу є його кривизна. Вона розпочинається плавно, майже від п'яти клинка, і дуже різко зростає на відстані 1/3 довжини від вістря. Таку характерну для цієї шаблі форму клинка часто називають «лев'ячий хвіст». Задля справедливості треба відмітити, що зустрічаються клинки і з незначною кривизною. Діапазон кривизни може починатись від 4 см, інколи сягаючи аж 30 см. При таких параметрах клинка можна стверджувати, що ця зброя є більше пристосована під чисто рубальні відтяжні удари, для яких така значна кривизна підходить, очевидно, якнайкраще.

Вістря клинка шемширу використовувалось для нанесення колючого удару значно рідше, а в деяких екземплярах, на перший погляд, використання вістря взагалі видається неможливим, завдяки все тій саме значній кривизні. Так, зрозумілим стає той факт, що шемшир значно ефективніше було використовувати, сидячи верхи на коні. Зворотня частина вістря не загострювалася.

Друга характерна риса шемширу – поряд з його індивідуальним клинком – є ефес, який також має певну «канонічну» форму і параметри.

Ефес шемширу простий, легкий, з хрестоподібною гардою так званого відкритого типу. Деталі ефесу інколи декоровані різьбленням чи таушуванням, але здебільшого вони прості, без при-

Рис. 2. *Верхня частина шаблі у піхвах. ЛІМ, інв. № З-341.*

Рис. 3. *Кільйон збільшеним планом. Добре видно техніку виконання насічки.*

Рис. 4. *Голівка верхів'я з вмонтованим каменем з різьбленим гербом «Побуг».*

крас. Кільйони мають кулькоподібні або приплюснуті закінчення.

Саме руків'я складається з рогових чи кістяних щічок, накладених на хвостовик і скріплених заклепками.

Особливістю ефесу власне шемширу є його верхів'я (голівка). Зазвичай металева, оливкоподібної форми, голівка нахилена практично під прямим кутом до руків'я.

Піхви шемширу часто дерев'яні, обтягнені чорною шкірою. Прибор складають дві металеві обоймиці і наконечник, прикрашені в тому ж стилі, що і хрестовина.

Всі перераховані вище ознаки шаблі «шемшир» є дуже характерними, вираженими і самобутніми, а, отже, зплутати з іншими їх досить важко. І тим не менш в зброєзнавстві поширеною є практика, коли шаблі ідентифікують як «шемшир» тільки за характерним типом іранського клинка, в той час, коли їх руків'я, гарда і голівка часто відносяться до турецького, а не перського типу.

Саме така шабля з фондів Львівського історичного музею, що має «збірний» характер, досліджена нами у цій статті (рис. 1).

Шабля, за інвентарним номером З-341, що надійшла до Львівського історичного музею в 1940-х рр., має широке датування щодо часу виготовлення. Клинок іранської роботи кінця XVII – поч. XVIII ст.; руків'я турецького походження др. пол. XVIII ст.; камінь у голівку вмонтовано приблизно на початку XIX ст., в Польщі, для чого голівку було обрізано. Тоді ж було доповнено і змонтовано ефес (рис. 2).

Матеріал, використаний для цієї шаблі – сталь, залізо, золото, сердолік, де-

Рис. 5. *Задня частина руків'я з каптурцем.*

Рис. 6. *Гарда та частина руків'я.*

Рис. 7. *Однолезовий бойовий кінець (зверху) та фактура клинка булатної сталі.*

рево, шкіра; техніка обробки – куття, насічка, таушування, різьблення.

Загальна довжина шаблі – 96 см, довжина клинка – 80,9 см, ширина клинка – 3,1 см, кривизна клинка – 10,6/37 см.

Клинок односічний, без долів і ребер, без написів та малюнків, має характерний візерунок, що свідчить про високоякісний сорт булату (рис. 7): геометрія рисунку більш колінчаста, аніж струйна. Уважний огляд клинка свідчить, що попередніми власниками шаблі клинок був грубо зачищений до блиску, внаслідок чого його унікальна булатна структура була помічена лише недавно, при детальному повторному вивченні*. Ще одна «конструктивна» деталь, це нанесений в минулому старий інвентарний номер безпосередньо на клинок шляхом його вибивання.

Арматура ефесу залізна. Хрестовина чотирьохгранна, з двома парами шипів і ромбічним розширенням посередині, прикрашена рослинним орнаментом, із золотою насічкою (рис. 6). Кільйони розширені на кінцях, фігурно обрізані, мають по чотири круглі отвори (рис. 3). Хрестовина пригвинчена до руків'я (очевидно вже при перемонтажі в XIX ст.). Щічки руків'я з білої кістки, на двох загвіздках. Голівка, традиційно для турецьких руків'їв краплеподібна, відігнута під прямим кутом, але із зрізаним під прямим кутом торцем. До нього пригвинчена овальна залізна рамка,прикрашена рослинним орнаментом, таушованим золотом. У рамку вставлено оранжево-червоний сердолік, на якому вирізьблено польський герб «Побуг» (рис. 4).

---

* Булатний візерунок хоча і не зникає внаслідок шліфування, оскільки він пронизує всю структуру металу, але по глянцевій поверхні його розгледіти і справді дуже важко.

Даним родинним гербом, відомим ще від XIV ст., користувалися понад 160 шляхетських родів на території сучасної Польщі, Литви, України та Білорусії: Конецпольські, Грабовські, Станішевські, Довнар-Запольські та інші. Цим же гербом послуговувались і Сагайдачні. На лазуровому полі герба розташована срібна підкова кінцями донизу, на якій розміщено золотий кавалерійський хрест. У клейноді над короною – мисливський собака, розвернутий в правий геральдичний бік. Цікаво, що деякі родини, в тому числі і родина Сагайдачних, користувалася варіантом «Побуга» з червоним кольором щита. На думку укладачів каталогу «1000 років української печатки...» особливості розташування і монтування інталії дозволяють використовувати її як особову печатку [1, с. 311]. Мода ж на встановлення такого роду інталій в Польщі припадає вже на початок XIX ст. Саме тоді було перемонтовано і видозмінено руків'я.

Піхви шаблі дерев'яні, обтягнуті чорною шкірою. Прибор залізний, оздоблений рельєфним золоченим рослинним орнаментом, складається з двох обоймиць з кільцями під пасові ремені (шемшир носили лезом донизу, з лівого боку на двох ременях), і оформлений в тому ж стилі, що і гарда.

Досліджену шаблю справедливо ідентифікувати не як «шемшир», а саме як «шаблю з клинком «шемшир», оскільки, як би там не було, головним при характеристиці шаблі, на нашу думку, є усе ж таки клинок, (що в нашому випадку старіший за ефес). Утім, не враховувати турецькі й польські «модифікації» було б необ'єктивним. Адже саме такі модифікації ефесу, чим віддаленіші вони від дати виготовлення клинка (в даному випадку різниця може сягати цілих двох століть), підтверджують високу цінність булатного клинка з, по-східному мелодичною назвою – «шемшир», що ще іноді за крутий вигин називають «лев'ячий хвіст».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. 1000 років української печатки: Каталог виставки 24 травня – 15 листопада 2013 р. / Упор. Ю. К. Савчук. – К., 2013. – 504 с.
2. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. – СПб., 2002. – 336 с.
3. Носов К. С. Традиционное оружие Индии. – М., 2011. – 384 с.
4. Попенко В. Н. Холодное оружие. Энциклопедический словарь. – М., 1996. – 430 с.
5. Стоун Дж. К. Оружие и доспехи всех времен и народов. – М., 2008. – 714 с.
6. Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Большая энциклопедия. – М., 2011. – 256 с.

Відомості про автора. *Панів Андрій,* науковий співробітник відділу зброї Львівського історичного музею, м. Львів, Україна.

Author's data. *Mr. Andrii Paniv,* Lviv Historical Museum, Lviv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Панив Андрей*, научный сотрудник отдела оружия Львовского исторического музея, г. Львов, Украина.

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ДАЛЬНЬОГО БОЮ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.)

Анотація УДК 94(47).03; 904(477); 903.222

Стаття присвячена аналізу предметів озброєння дальнього бою, а саме наконечників стріл, виявлених під час дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012 р. Автори здійснили їх типологізацію та класифікацію. Виявлені матеріали дозволяють отримати важливі дані з військово-політичної історії Буковини цього періоду та історії зброї взагалі.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, стріли, наконечники стріл, типологія.

Предметы вооружения дальнего боя из Черновского городища первой пол. XIII в. (археологические исследования 2012 г.)

Аннотация УДК 94(47).03; 904(477); 903.222

Статья посвящена анализу наконечников стрел, обнаруженных при исследовании Черновского городища первой половины XIII в. Проведена их типологизация и классификация. Обнаруженные материалы содержат важные сведения о военно-политической истории Буковины этого периода и истории оружия в целом.

Ключевые слова: Буковина, Черновское городище, стрелы, наконечники стрел, типология.

Items of the Ranged Arms from Chornivka Hillfort of the First Half of 13th century (archeological research of 2012)

Abstract UDC 94(47).03; 904(477); 903.222

In article Mr. Vitalii Kalinichenko and Dr. Serhii Pivovarov analyze arrowheads excavated during the investigation of Chornivka hillfort of first half of the XIII century. Authors established typologization and classification of every item. Identified materials provide important data on military and political history of Bukovina during this period and armament in general.

Keywords: Bukovina, Chornivka hillfort, arrows, arrowheads, weapons, typology.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра однією з найкраще досліджених давньоруських пам'яток є Чорнівське городище, що відоме також в історіографії під назвою «Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.» [29, с. 180].

Городище виявлене відомим буковинським археологом Б. О. Тимощуком і досліджувалося ним у 1977–1978 рр. Загалом було закладено п'ять розкопів, в яких досліджені декілька оборонних зрубів і три житлово-господарські клі-ті, з'ясоване їхнє планування, охарактеризований та датований комплекс знахідок. Виявлений науковцем матеріал дозволив визначити тривалість існування городища періодом «близько одного століття», а саме XII – першою половиною XIII ст. Б. О. Тимощук відніс пам'ятку до категорії феодальних замків і визначив її місце в структурі Чорнівського гнізда поселень [34, с. 105-119]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук, який розкопав ще два оборонних зруби та декілька пізньосередньовічних поховань [36].

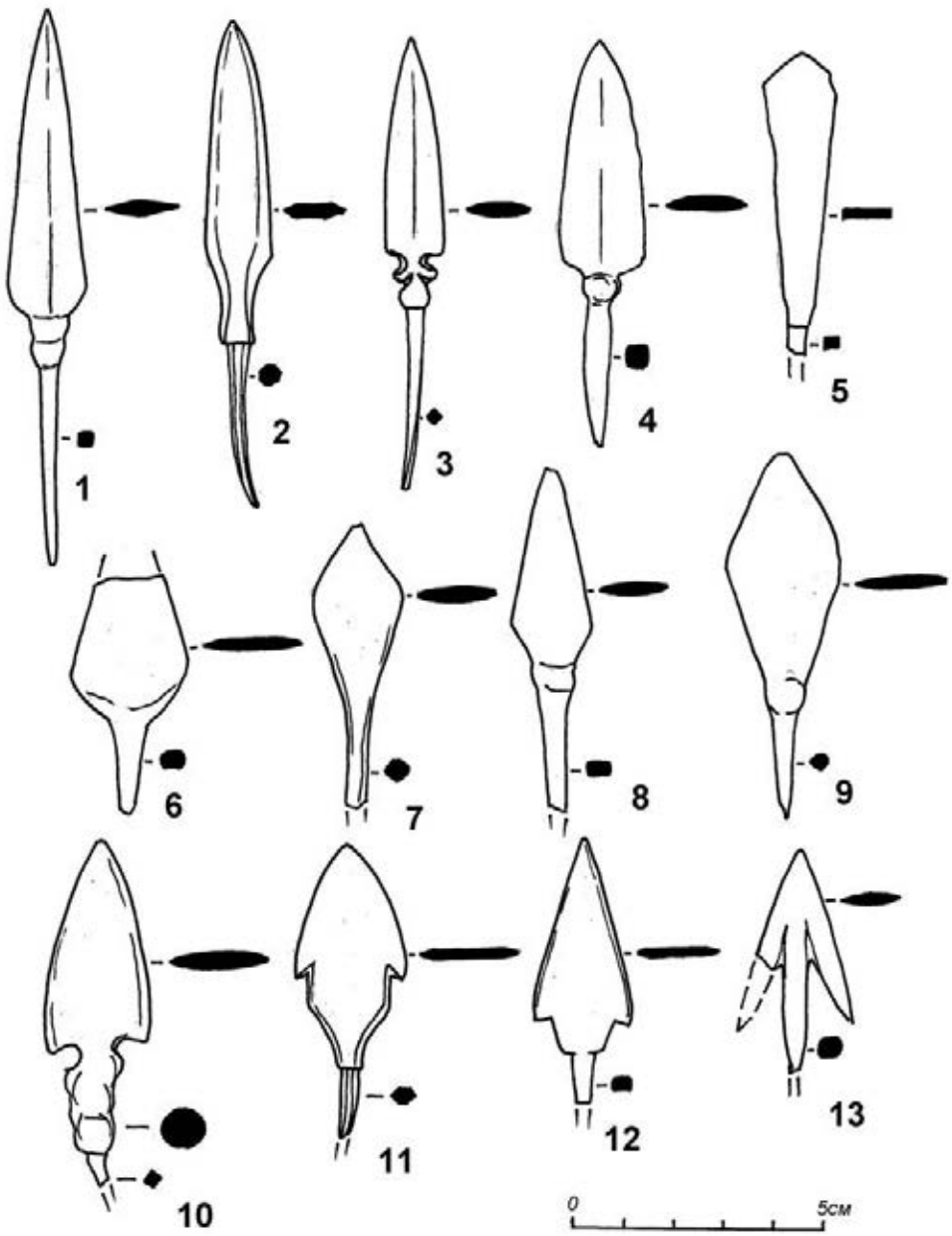

Рис. 1. *Типи наконечників стріл з Чорнівського городища XIII ст.*

Протягом 1985–1986 рр. археологічні роботи на пам'ятці здійснювала експедиція ЧДУ під керівництвом Л. П. Михайлини. У південній частині городища був закладений розкоп, який перерізав вал і дозволив виявити рештки оборонного зрубу та житлово-господарської кліті, що до нього прилягала. У північ-

Рис. 2. *Наконечники стріл, віднайдені на Чорнівському городищі XIII ст.*

ній частині розкопу зафіксовані рештки кам'яного фундаменту від дерев'яної будівлі і розчищена його південно-західна частина. Тоді ж були вивчені три ямних безінвентарних християнських поховання із західною орієнтацією, які перерізали культурні нашарування давньоруського городища. Знайдений матеріал, серед якого і предмети озброєння був датований кінцем XII – першою половиною XIII ст. [23, с. 24-44].

Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, який заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі [3, с. 233-282; 4, с. 92-101]. З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С. В. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища, а також виявлення досить значної кількості рухомого матеріалу [29, с. 180-199]. Впродовж досліджень 1999–2012 рр. з'ясувалося, що значна кількість оборонних клітей-зрубів розкопана лише частково, а багато з них не докопані до долівки. Як наслідок, було констатовано наявність на городищі нерозкопаних ділянок. Зі стінок не засипаних розкопів, під валами і між клітями виглядали великі фрагменти давньоруської та імпортованої кераміки. Зачистка стінок розкопів показала, що разом із фрагментами кераміки тут знаходяться скляні браслети, залізні ножі, наконечники стріл та двоциліндрові замки, а також інші предмети матеріальної та духовної культури. Отже, власне, стає зрозумілим, що городище І. П. Возним було розкопане поспіхом і приховує ще багато цінної інформації [29, с. 181].

Уважне обстеження пам'ятки щодо наявності культурного шару показа-

ло, що на городищі є не розкопані проміжки між клітями. Вони були засипані відвалами, під якими розташовувалися недоторкані шари, окремі з яких мали площу до 6-8 км^2. У багатьох місцях оборонні зруби були розкопані тільки в центрі, а по боках взагалі не копалися [28, с. 243-255].

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури місцевого населення, має вузький період функціонування, було вирішено продовжувати його вивчення (фактично докопування) під час лабораторних занять із археології студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Ці дослідження спорадично проводилися на городищі з 1999 по 2007 рр., 2011 та 2012 рр. [29, с. 182].

Протягом нового періоду розкопок пам'ятки було суттєво уточнене її планування, з'ясована функціональна приналежність окремих споруд, визначене їх датування, виявлені понад 1,5 тисячі індивідуальних знахідок (серед них 3 скарби) і 3 тисячі фрагментів давньоруського посуду (реставровані кілька форм горщиків), уламки візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду, а також, що найбільш важливо, досить значна кількість предметів озброєння дальнього і ближнього бою, фрагментів захисного озброєння, кінського спорядження. Результати досліджень городища у 1999–2007 рр. опубліковані С. Пивоваровим у монографії, низці статей і розвідок [28, с. 243-255; 29, с. 180; 30, с. 131-143; 31, с. 9-18].

Знайдений на Чорнівському городищі останніми роками матеріал є настільки вагомим, що потребує в найближчому майбутньому видання спеціального монографічного дослідження, що суттєво доповнить попередню роботу І. П. Возного і дозволить представити весь комплекс знахідок у повному обсязі.

Археологічні дослідження на Чорнівському городищі проводилися і у 2012 р. Вивчалися недокопані оборонні зруби-кліті та житлово-господарські зруби № 2, 4-5, 7-8, 12-14, 16, 18-21, 23-26, 28-32 (за нумерацією І. Возного), периферія пам'ятки, територія за основними оборонними спорудами. Загалом, під час дослідження городища у 2012 р. були виявлені численні предмети матеріальної культури, керамічний матеріал, предмети побуту, а також духовної культури. Та найбільшу нашу увагу привернули предмети озброєння, а саме наконечники стріл, виявлені на території городища, та за його межами. Тому метою публікації є загальна характеристика та введення до наукового обігу предметів озброєння дальнього бою, виявлених під час досліджень городища у 2012 р., а також здійснення їх типологізації, класифікації та аналізу.

Загалом, на Чорнівському городищі за весь період його вивчення було виявлено близько 200 наконечників стріл різних типів (71 – з розкопок І. Возного та близько 130 – з досліджень С. Пивоварова) [3, с. 233-250; 29, с. 185-187]. У 2012 р. виявлено 13 наконечників стріл (рис. 1). Усі вони є черешковими.

Перший наконечник стріли (рис. 1, 1) віднайдений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27-28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтованийвін вістрям на південний захід. За типологією А. Мєдвєдєва, його слід віднести до типу 61, а саме гостролистих [21, с. 51-52]. Довжина – 10,8 см, довжина пера до упору – 6,2 см, до черешка – 7 см, найбільша ширина пера – 1,7 см,

довжина черешка – 3,8 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, діаметр черешка – 5 мм, товщина пера – 4 мм, пропорції пера – 1:5. Маса –11 г. Наконечник деформований. А. Мєдвєдєв вважає, що наконечники даного типу з подібними пропорціями характерні для X–XVI ст. Якщо для північних територій Русі були типовими наконечники без упору, то для південних земель Русі, до котрих належала і територія Пруто-Дністровського межиріччя, характерні наконечники з упором. Загалом, у Східній Європі залізні гостролисті наконечники з'явилися ще наприкінці I тисячоліття до н.е. і отримали значне поширення у I тисячолітті н.е. у Прикам'ї. У цей період вони мали майже завжди плоский черешок, а від X ст. – круглий і квадратний. Тобто, фактично даний тип був запозичений, модифікований та еволюціонував вже на землях Південної Русі. Спостерігаємо також взаємовпливи півночі та півдня Русі. Фактично, до XIII ст. перо наконечника ставало довшим, а ширина його зменшувалася, що збільшувало його ефективність у пробиванні захисного обладунку [21, с. 52]. Найближчі аналогії даному наконечнику походять зі Старої Рязані [24, с. 147], Княжої Гори [22, с. 71-72], Вишгорода, Новгорода [20, с. 121-191], Старої Ладоги, Новогрудка, Колодяжина [37, с. 117].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 2) також був виявлений на пагорбі у східній частині городища. Орієнтований вістрям на південний захід. За А. Мєдвєдєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 9,9 см, довжина пера до упору – 5 см, довжина між нижньою частиною пера і черешком – 1,8 см, найбільша ширина – 1,3 см, довжина черешка – 3,9 см. Перо наконечника має форму шестикутника і деформоване, як і черешок. Упор – восьмигранний, діаметром – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, товщина пера – 4 мм, пропорції пера – 1:6, маса – 13 г. Наконечник добре зберігся завдяки окалині, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. А. Мєдвєдєв вважає, що даний тип наконечників відноситься до періоду після монгольського нашестя – середина XIII–XIV ст. Не виключено, що цей варіант був занесений на Русь монголами [21, с. 46]. Аналогічні стріли виявлені у Каракорумі – столиці Монголії в XIII–XV ст. [25, с. 217]. Такі наконечники типові для давньоруських городищ, що були знищені монголами. Наконечник з восьмигранним упором є досить рідкісним і прямих аналогій йому не виявлено. Найближчі аналоги наконечнику з Чорнівського городища виявлені у Києві [14, с. 380], Княжій Горі, Дівич-Горі, Райковецькому городищі [6, с. 65], Колодяжині, на городищі Слобідка [27, с. 90], в Городці в шарі першої половини XIII ст., в Ізяславлі.

Третій наконечник стріли (рис. 1, 3) виявлений у оборонній кліті № 27 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. Наконечник стріли знайдено поруч з бусиною «мінського» типу та скляним браслетом. За типологією А. Мєдвєдєва, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 9,1 см, довжина пера до «перевитої шийки» пера – 5 см, до упору – 5,5 см, довжина лівого кінця пера до приупорної зони – 4 мм, ширина – 1,3 см. Черешок деформований, довжиною 3,7 см, діаметр упору – 4,5 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4. Наконеч-

ник є чудовим зброярським виробом. Особливо цінним є збереження двох симетричних завитків, які підтримують упор. Довжина однієї – 3 мм. Загальна маса наконечника становить 7 г. А. Мєдвєдєв вважає, що подібні наконечники були поширені у XIII–XIV ст. Наконечники подібного типу виявлені на давньоруських городищах, знищених монголо-татарами, а також в курганах XIII–XIV ст. на Кубані. Найближчий аналог даному наконечнику виявлений у Городці на Волзі [33, с. 87-94].

Інший наконечник (рис. 1, 4) виявлений у оборонній кліті № 13 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. За А. Мєдвєдєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника: довжина – 8,2 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера – 4,7 см; довжина до упору – 4,9 см, від лівого кінця пера до приупорної зони – 5 мм, довжина черешка – 3,1 см, найбільший діаметр упору – 4 мм, товщина пера – 4 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм. Черешок має гостре закінчення, діаметром – 2 мм. Пропорції пера – 1:5. Маса наконечника – 8 г. Як було зазначено вище, даний тип наконечників відноситься до середини XIII–XIV ст. Найближчий аналог наконечнику з Чорнівського городища походить з Києва [8, с. 21].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 5) знайдений за територією городища, у північно-західній рівнинній місцевості, що плавно піднімається на південь, на відстані близько 10 м від валу, по лінії оборонної кліті № 4 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Мєдвєдєва, даний наконечник відноситься до типу 67, а саме – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки [21, с. 53-54]. Параметри наконечника: довжина – 6,1 см, найбільша ширина – 1,4 см, довжина пера до упору – 5,1 см, перо дещо пошкоджене, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр пошкодженого черешка – 5 мм, пропорції пера – 1:5. Загальна маса – 5 г. А. Мєдвєдєв вважає, що наконечники подібного типу з'явилися разом з ордами Батия у першій половині XIII ст. [15, с. 51]. У великій кількості вони виявлені на усіх давньоруських пам'ятках південних земель Русі, зруйнованих монголами і взагалі поширені у XIII–XIV ст. по всій території Східної Європи. Це типові монголо-татарські наконечники [25, с. 217]. На північних землях Русі вони зустрічаються рідко. Загалом, наконечник з Чорнівського городища відноситься до різновиду з тупокутним вістрям. Найближчі аналогії даному наконечнику виявлені у Княжій Горі [12, с. 137], Ізяславлі, Старій Рязані тощо. Слід зауважити, що наконечники стріл подібного типу досить часто знаходять на Чорнівському городищі [3, с. 233-251].

Шостий наконечник стріли (рис. 1, 6) виявлений у оборонній кліті № 20 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. Наконечник пошкоджений та деформований. За типологією А. Мєдвєдєва, він відноситься до типу 61, а саме гостролисті [21, с. 51-52]. Параметри наконечника: збережена довжина – 4,7 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пошкодженого пера – 3,1 см, довжина черешка – 1,8 см, ширина пера на лінії зламу – 1,5 см, довжина від черешка до лівої сторони – 1,2 см, довжина плечика – 2,1 см, довжина нижньої сторони – 1,5 см. Наконечник асиметричний, упор – відсутній, товщина пера – 2 мм, най-

більший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4. Загальна маса – 5 г. Як вже відзначено, пропорції пера даного типу наконечників стріл характерні для X–XVI ст. Але досить цікавим є відсутність упору на черешку аналізованого наконечника стріли з Чорнівського городища. А. Мєдвєдєв вважає, що наконечники подібного типу без упору для древка були поширені у північних землях Русі, тоді, як вже зазначалося, на південних територіях були поширені з упором [21, с. 51-52]. На нашу думку, наконечник з Чорнівського городища є модифікацією наконечників типу 61, позаяк бічні грані у більшості з них одразу ж переходять у плечики. У наконечника з Чорнівського городища наявний з одного боку – плавний, з іншого – грубий перехід, тим більше, що нижні бічні грані наконечника асиметричні. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ярополча Заліського [33, с. 87-94] та Княжої Гори.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 7) знайдений за територією городища, у північно-західній рівнинній місцевості, що плавно піднімається на південь, на відстані близько 15 м від валу, по лінії оборонної кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Мєдвєдєва, наконечник з Чорнівського городища відноситься до типу 52 – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера, підтип 3, з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка ввігнутими плечиками [21, с. 50-51]. Наконечник деформований. Параметри: довжина – 5,7 см, найбільша ширина – 1,9 см, довжина пера – 4,8 см, довжина лівого плечика – 2,3 см, лівої сторони – 1,7 см, правого плечика – 2,2 см, правої сторони – 1,7 см, довжина черешка – 2,3 см, перо – асиметричне, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, пропорції пера – 1:3, загальна маса – 5 г. А. Мєдвєдєв вважає, що наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по всій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині, Чехії та Словаччині. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ізяславля, Колодяжина та Новгорода [20, с. 121-191].

Восьмий наконечник стріли (рис. 1, 8) виявлений в оборонній кліті № 26 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. Наконечник деформований. За типологією А. Мєдвєдєва, наконечники даного типу відносяться до типу 46, а саме – ромбоподібні новгородського типу [21, с. 49]. Параметри наконечника наступні: довжина – 6,8 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера до упору – 4,2 см, до черешка – 5,7 см, ліве плечико – 1,2 см, ліва бічна сторона – 3,1 см, праве плечико – 1 см, права бічна сторона – 3,2 см. Довжина черешка – 2,3 см, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 6 мм, пропорції пера – 1:3, загальна маса – 6 г. Характерною особливістю наконечників даного типу є відсутність упору для древка стріли. Не є винятком і наконечник з Чорнівського городища, де упор також відсутній. Як вважає А. Мєдвєдєв, наконечники подібного типу з'явилися у Прикам'ї на рубежі нашої ери і широко застосовувалися у північних територіях Північної Європи та Русі до кінця XIII ст. На південних землях Русі трапляються лише поодинокі знахідки, у кочівників – відсутні. Дослідник виділяє кілька підтипів даного типу. Наконечник з Чорнівського городища відноситься до

підтипу з прямими сторонами та розширенням у нижній третині довжини пера [21, с. 49]. Найближчим аналогом наконечнику з Чорнівського городища є екземпляр з Княжої Гори. Інші близькі аналоги даному наконечнику виявлені у Новгороді в шарах X–XIII ст., Пскові, Старій Ладозі, вятських городищах Ярополчі Заліському, Сарському городищі, Старій Рязані, Дівич-Горі, Плісненську [9, с. 298-364] тощо.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 1, 9) виявлений у оборонній кліті № 18 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Мєдвєдєва, він відноситься до типу 52, а саме – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера [21, с. 50-51]. Параметри наконечника: довжина – 7,5 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до упору – 4,8 см, до черешка – 5,5 см, ліве плечико – 2,8 см, ліва сторона – 2.3 см, праве плечико – 2,9 см, права сторона – 2,2 см, довжина черешка – 2 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1:4, загальна маса – 6 г. Наконечник стріли з Чорнівського городища відноситься до підтипу 3, а саме – з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка увігнутими плечиками. Як було зазначено раніше, наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по всій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині, Чехії та Словаччині. Найбільш прямий аналог наконечнику з Чорнівського городища відомий з Мінська, де аналогічний наконечник стріли виявлений в шарі першої половини XIII ст. [10, с. 218-220] Схожі аналогії відомі також з Новгорода, Ізяславля тощо.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 10) виявлений у оборонній кліті № 19 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Мєдвєдєва, наконечники даного типу відносяться до типу 31, а саме – двошипні з короткими шипами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 7 см, найбільша ширина – 2,1 см, довжина пера – 4,1 см, довжина лівої сторони – 4,3 см, правої сторони – 4,2 см, довжина від лівого кінця шипа до черешка – 1,7 см, правого – 1,6 см, довжина черешка – 2,9 см, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 7 мм, пропорції пера – 1:4, загальна маса – 12 г. Як вважає А. Мєдвєдєв, наконечники даного типу були поширені на Русі лише у другій половині XII – першій половині XIII ст. Знайдені вони переважно на городищах, знищених монголо–татарами. Але цікавим є те, що при розкопках столиці монголів Каракорума С. Кісельовим у 1948-1949 рр. такі стріли не виявлені. Найближчим аналогом наконечнику з Чорнівського городища можемо вважати наконечник, виявлений на Хуторі Половецькому. Відомі близькі аналоги з Плісненська [19, с. 2-56], Княжої Гори, Вишгорода, Райковецького городища, Ізяславля та ін.

Одинадцятий наконечник стріли (рис. 1, 11) знайдений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27–28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. За типологією А. Мєдвєдєва, він відноситься до типу 32, а саме – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 5,9 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до шипів – 2,7 см, до приупорної зони – 3,2 см, до

упору – 4,8 см, до черешка – 5 см, довжина черешка – 0,9 см, сторони пера симетричні: довжина від лівого шипа до сторони – 4 мм, від правого – 4 мм, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 3 мм. Наконечник деформований. Пропорції пера – 1:4. Загальна маса – 7 г. Наконечник добре зберігся завдяки окалині, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Слід також відзначити майстерність роботи майстра-зброяра. Як вважає А. Мєдвєдєв, наконечники даного типу дуже близькі до наконечників типу 31 за формою пера. Вони були поширені в той самий час – від середини XII ст. до монгольського нашестя. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, які були знищені монголами, а саме з Райковецького гродища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII–XIII ст. [7, с. 34].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 12) був також виявлений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні кліті № 28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Мєдвєдєва, він також відноситься до типу 32 – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища: довжина – 5,3 см, найбільша ширина – 2 см, довжина пера до кінця шипів – 3,6 см, до черешка – 4,2 см, черешок пошкоджений, довжиною 1 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм. Наконечник деформований. Пропорції пера – 1 : 4. загальна маса – 3,8 г. Наконечник добре зберігся завдяки окалині, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Значну роль відіграла професійна робота майстра-зброяра при виготовленні бокових плечиків. Безпосередні аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, знищених монголами, а саме – з Райковецького городища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII–XIII ст. [7, с. 34].

Останній з виявлених наконечників (рис. 1, 13) був знайдений у оборонній кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. Наконечник дещо пошкоджений. За типологією А. Мєдвєдєва, наконечники даного типу відносяться до типу 30, а саме – двошипні з шийкою та упором [21, с. 45]. Параметри наконечника: довжина – 4,5 см, найбільша ширина – 2 см, довжина кінця головки вістря до черешка – 2 см. Черешок пошкоджений, довжиною – 2,5 см. Відламаний один шип, довжина збереженого шипа – 4 мм, цілого шипа – 1,4 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина вістря – 3 мм. Загальна маса – 3 г. Як вважає А. Мєдвєдєв, наконечники даного типу застосовувалися головним чином на західних землях Русі, особливо у XII – першій половині XIII ст. Найближчі аналогії наконечнику з Чорнівського городища виявлені на городищах: Хотомель, Райковецькому, Колодяжині, Новогрудку, Ізяславлі та Прикам'ї. Даний тип наконечників стріл є досить рідкісним. У зв'язку з цим варто відзначити схожі знахідки з Мінська, де їх виявлено 4 екземпляри [10, с. 313], аналогічні наконечнику з Чорнівського городища. Ще один подібний наконечник знайдено в Новгороді.

За хронологією наконечників стріл з Чорнівського городища, виявлених у

2012 р., більшість визначаються межами побутування та використання XII – першою половиною XIII ст. Отже, у військовій справі землі Прутсько-Дністровського межиріччя йшли тими ж шляхами, що й інші землі Русі. Так, наконечники з городища типів 61, 38 (підтип 3,4), тип 67 відносяться безпосередньо до XIII ст., а тип 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки – виникає у першій половині XIII ст. Кінцевий період побутування даного типу – кінець XIV ст. Більшість стріл, виявлених на Чорнівському городищі, знаходять свої аналогії на багатьох городищах, знищених монголо-татарами [21, с. 53-54]. Наконечники стріл типів 52 (підтип 3), тип 46, 61 були поширені в X–XIII ст., і, як свідчать аналогії з інших пам'яток Русі, виходять з вжитку взагалі якраз саме у XIII ст. Скоріше за все, це пов'язано з удосконалення захисного обладунку воїна, який вони вже не могли пробити. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 30, 31 та 32. Період їх побутування досить вузький, а саме – друга половина XII – перша половина XIII ст. Слід відзначити, що двошипні черешкові наконечники стріл є досить рідкісними і трапляються в поодиноких випадках. Декілька екземплярів виявлено в Мінську – прямі аналоги наконечнику з Чорнівського городища – тип 30 [10, с. 218-220]. Відомі вони також і в Новгороді [20, с. 121-191]. Але загалом більшість наконечників стріл хронологічно відносяться до другої половини XII–XIII ст. (табл. 1)

Щодо етнічної приналежності та походження наконечників стріл, то хотілося б зауважити на досить важливу тенденцію. Як відомо, Чорнівське городище було знищене під час одного з набігів монголо-татар. Виявлені наконечники стріл типів 38 (4), 67 – типові для монгольських воїнів. Стріли типів 31, 32, як вважає А. Мєдвєдєв, слід відносити також до монголо-татарських, хоча дане твердження потребує ще детальної перевірки. Вони могли також відноситися і до озброєння місцевого контингенту і бути виробами давньоруського майстра-зброяра. Наконечники стріл типу 52 (підтип 3) були поширені по усій території Східної Європи. Наконечник стріли типу 30 зустрічається тільки на західних територіях Русі, доходячи до північно–західних кордонів. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 61 та 46. Географічно вони поширюються насамперед на території північних земель Русі. Як вважає А. Мєдвєдєв, для південних територій Русі вони взагалі не характерні й зустрічаються одиницями [21, с. 51-52]. Відтак, Чорнівське городище є досить цікавою пам'яткою військової історії та хронологічним індикатором предметів озброєння дальнього бою для інших територій. Проте знахідки подібного типу на городищі не є поодинокими. Раніше також знаходилися стріли вищезгаданих типів. Але з чим пов'язана досить значна кількість наконечників стріл північного походження, виявлених на території городища? Як було раніше доведено С. Пивоваровим, на городищі, вірогідно, проживала сім'я Андрія Ярославовича, молодшого брата Олександра Невського [29, с. 192]. Саме князя Андрія Ярославовича вважають родоначальником суздальсько – нижньогородських князів. Князь проводив активну політику. У 1240–1241 рр. він був новгородським князем, брав участь у Льодовому побоїщі (1242 р.), від Великого хана він отримав ярлик на Володимир, але на вимогу брата Олександра, який заручився підтримкою хана, в 1252 р. змушений був покинути ве-

ликокнязівський стіл. Організувавши військо, князь «...здума…с своїми бояри бегати, нежели цесарем служити», хоробро бився з татарами Неврюя Картага «за землю Суждальскую», але був розбитий [18, с. 258]. Князь спочатку перебрався до Переяслава-Заліського, а пізніше з'явився у Новгороді. Проте утриматися в місті не зміг (цьому протидіяв його брат Олександр), тому змушений був йти у вигнання і, як повідомляють джерела, опинився у Швеції (Свейська земля). Тільки 1256 р. повернувся на Русь. Згодом Олександр Невський помирився з ним і дав йому Суздальське князівство [17, с. 160-163].

Невідомо, де перебувала сім'я під час перебігу названих вище подій. Тобто, ми не знаємо, де вона знаходилася чотири роки, а саме з 1252 по 1256 рр. Можна припустити, що на певний час сім'я князя – дружина і двоє синів Юрій та Михайло – могла знайти порятунок у батька його дружини «Данилівни» – Данила Галицького. Виходячи з тогочасної практики феодального господарювання, їй могла бути надана земля і маєток або декілька подібних володінь на території Галицько–Волинського князівства для «кормления». Очевидно, до одного з таких маєтків належала й Чорнівська феодальна укріплена садиба. У такому випадку знаходить пояснення «багатство» знахідок на городищі, а саме велика кількість жіночих прикрас, предметів із християнською символікою, візантійських та угорських монет, металевих застібок і накладок від палітурок книг і невеликий термін існування самого городища [29, с. 192]. На нашу думку, до вищеназваного слід також додати досить значну кількість предметів озброєння, серед яких виділяються наконечники стріл північноруського походження. Очевидно, на городищі перебував невеликий контингент воїнів північного походження, котрі прийшли із Андрієм Ярославовичем у 1252 р. Саме це підтверджують досить рідкісні знахідки наконечників стріл, що зустрічаються тільки у північних територіях Русі. Подальші дослідження Чорнівської укріпленої садиби дозволять більш повно вивчити та дослідити військову справу мешканців даного городища, тому дослідження на ній будуть продовжені.

Таблиця 1. **ДАТУВАННЯ НАКОНЕЧНИКІВ СТРІЛ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА**

датування / наконечник		I тис.до н.е. – кін. I тис.н.е	VI ст.	VIII ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.
Тип 61	№ 1				■	■	■	■	■	■	■
Тип 38 (4)	№ 2								■		
Тип 38 (3)	№ 3							■	■		
Тип 38 (4)	№ 4								■		
Тип 67	№ 5							■	■		
Тип 61	№ 6				■	■	■	■	■	■	■
Тип 52 (3)	№ 7			■	■	■	■	■			
Тип 46	№ 8	■	■	■	■	■	■	■			
Тип 52 (3)	№ 9			■	■	■	■	■			
Тип 31	№ 10							■			
Тип 32	№ 11							■			
Тип 32	№ 12							■			
Тип 30	№13						■	■			

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. – М., 1980. – 258 с.
2. Артемьев А. Р. Проблемы виделения монголо – татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII вв. // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 143-152.
3. Возний І. П. Історико–культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Част. 2. – Чернівці, 2009. – С. 233-282.
4. Його ж. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – 153 с.
5. Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. – 1954. – № 41. – Т. 3. – 233 с.
6. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950. – 149 с.
7. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. – Л., 1981. – 162 с.
8. Довженок В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – 146 с.
9. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – 425 с.
10. Загорульский Э. М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – 358 с.
11. Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. – Минск, 1985. – 139 с.
12. Іванченко Л. І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 137.
13. Калініченко В. А., Пивоваров С. В. Озброєння слов'яно–руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 583-584. – С. 7-11.
14. Каргер М. К. Древний Киев. Т. 1. – М.–Л., 1958. – 615 с.
15. Карпини Дж. дель Плано. История монголов. – М., 1957. – 336 с.
16. Коробейников А. В., Митюков Н. В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область. – Ижевск, 2007. – 133 с.
17. Котляр М. Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – 186 с.
18. Кривошеев Ю. В. Русь и монголы. – Спб., 2003. – 465 с.
19. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. –Т. XII. – С. 2-56.
20. Медведев А. Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 12-191.
21. Его же. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып.Е1-36. – М., 1966. – 180 с.
22. Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К., 1968. – 183 с.
23. Михайлина Л. П., Возний І. П. Археологічні дані про військову справу слов'яно–руського населення Буковини VIII–XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. : Історія. – 1996. – Вип 6-7. – С. 24-44.
24. Монгайт А. Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49. – 225 с.
25. Немеров В. Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольського воина XIII–XIV ст. // СА. – 1987. – № 2. – С. 217.
26. Никольская Т. Н. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 23-29.
27. Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М., 1981. – 296 с.
28. Пивоваров С. В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці, 2001. – Т.1. – С. 243-255.

29. Пивоваров С. В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ–Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 180-199.
30. Його ж. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – Т. 2. – С. 133-141.
31. Пивоваров С. В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці, 2008. – Т.1 (25). – С. 9-18.
32. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.
33. Седова М. В. Предметы вооружения из Ярополч – Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87-94.
34. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.
35. Федорук А. В., Возний І. П. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Держава та армія. – 2004. – № 670. – С. 30-39.
36. Філіпчук М. А. Замок біля Чорнівки // Молодий буковинець. – 1983. – 27 лютого.
37. Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 117. – Табл. 1, 5.
38. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 143 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии.
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної археології історії й етнології.
СА – Советская археология.
САИ – Археология СССР. Свод археологических источников.
ЧНУ (ЧДУ) – Чернівецький національний (державний) університет ім. Ю. Федьковича.

Відомості про авторів

Пивоваров Сергій Володимирович, помічник генерального директора Національного заповідника «Києво-Печерська Лавра», доктор історичних наук, професор, м. Київ, Україна.

Калініченко Віталій Андрійович, магістр кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету, м. Чернівці, Україна.

Authors' data

Dr. Serhii Pivovarov, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine.

Vitalii Kalinichenko, Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.

Сведения об авторах

Пивоваров Сергей Владимирович, помощник генерального директора Национального заповедника «Киево-Печерская Лавра», доктор исторических наук, профессор, г. Киев, Украина.

Калиниченко Виталий Андреевич, магистр кафедры этнологии, античной и средневековой истории Черновицкого национального университета, г. Черновцы, Украина.

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

МЕЧІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XV ст. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація УДК 930(477)«13-14»

Публікація присвячена характеристиці дев'яти мечів другої половини XIII – XV ст. із зібрання Національного музею історії України, що є археологічними знахідками, випадково виявленими у різних регіонах України у першій половині XX ст.

Ключові слова: Національний музей історії України, меч, класифікація, великий меч, меч бастард.

Мечи второй половины XIII–XV вв. в собрании Национального музея истории Украины

Аннотация УДК 930(477)«13-14»

Публикация посвящена характеристике девяти мечей второй половины XIII–XV ст. из собрания Национального музея истории Украины, являющихся археологическимим находками, случайно обнаруженными в разных регионах Украины в первой половине XX в.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины, меч, клинок, классификация, большой меч, меч бастард.

Swords of the Second Half of 13–15th centuries from Collection of the National Museum of History of Ukraine

Abstract UDC 930(477)«13-14»

Dr. Olena Popelnytska devoted her article to characterization of nine swords second half of XIII – XV centuries from the collection of the National Museum of History of Ukraine, which is the archaeological finds in the first half of the twentieth century accidentally discovered in different regions of Ukraine.

Keywords: National Museum of history of Ukraine sword, blade, great sword, bastard-sword.

У Національному музеї історії України зберігаються дев'ять мечів другої половини XIII–XV ст., що є випадковими знахідками з Вінницької, Київської, Львівської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей.

Точні обставини виявлення відомі для трьох мечів, що надійшли до музею у 1946, 1954 та 1957 рр. Місця знахідок решти мечів були встановлені за зазначеними на них старими інвентарним номерам та відповідними записами у музейних книгах вступу за 1899–1924 рр.

До наукового обігу досі були введені два меча з дев'яти (В–1405 та В–1410), опубліковані у монографії «Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв.» (1966) відомим російським археологом А. М. Кирпичніковим (рис. 3).

Датування мечів виконано за класифікаційними схемами британського зброєзнавця Еварда Окшотта, викладеними у монографіях «Меч у добу лицарства. Класифікація, типологія, опис» («The sword in the age of chivalry», 1964) та «Меч у часи середньовіччя» («Records of the Medieval Sword», 1991). За типологією Е. Окшотта, вищеозначені ме-

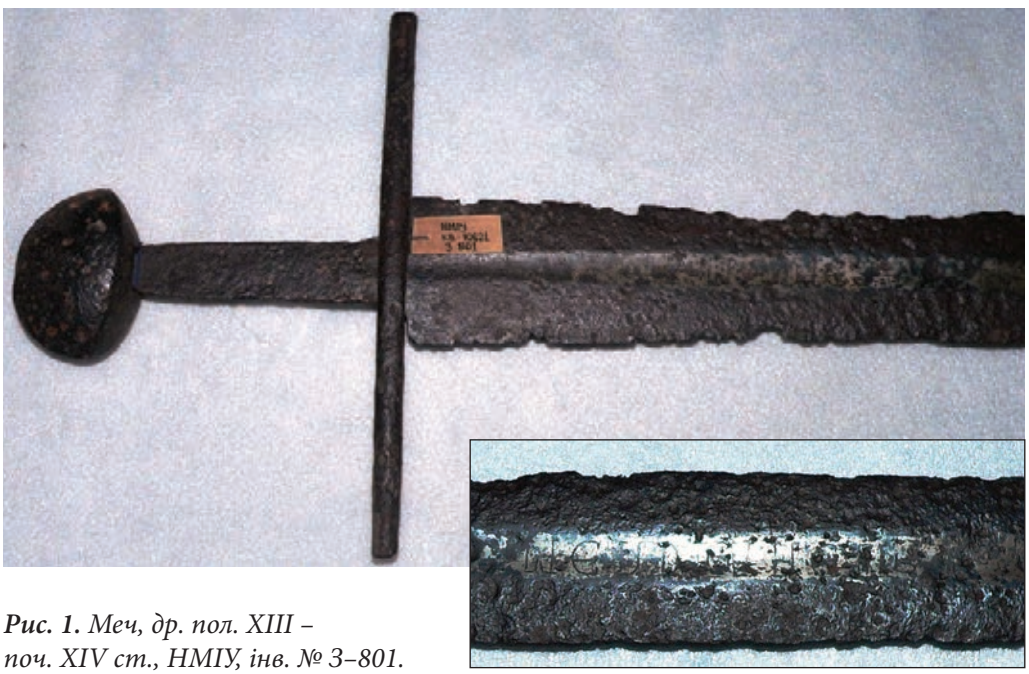

Рис. 1. *Меч, др. пол. XIII – поч. XIV ст., НМІУ, інв. № 3–801.*

чі датуються другою половиною XIII – першою половиною XV ст., при чому чотири з них є «романськими» і датуються другою половиною XIII – першою половиною XIV ст., решта п'ять – «готичними» мечами другої половини XIV–XV ст. [7, с. 48].

Дослідники вважають, що появу «готичних» мечів обумовило поширення нового виду захисного обладунку – суцільного панцира. Нова модифікація меча була пристосована саме для пробивання та розрубування латного доспіху, з чим не могли впоратись більш ранні «романські» мечі, розраховані на ураження ворога у легкій кольчузі.

У порівнянні з «романськими», «готичні» мечі були більшої довжини – до 1,2 м. Їх трикутні загострені клинки посилювались ребром жорсткості або кількома паралельними поздовжніми долами. Наявність виступаючого ребра надавало «готичним» клинкам ромбічного перерізу, в той час як переріз клинка мечів попередніх століть був лінзовидним.

Чимала вага «готичних» мечів (1,8 – 2,5 кг) дозволяла збільшувати силу удару, як і подовжене руків'я, пристосоване для утримування меча обома руками.

Археологічні знахідки «готичних» мечів зі Східної Європи свідчать про їх використання на цій території; можливо, частина мечів надходили внаслідок торгівлі, проте не варто відкидати і припущення про їх місцеве виготовлення як реплік європейських прототипів.

Мечі з підбірки, що розглядається, належать до загальних типів, поширених у Західній та Центральній Європі. На деяких з них є клейма у вигляді кіл, хрестів тощо.

Найбільш раннім за часом створення є меч [7, с. 48] XII-го типу (за класифікацією Е. Окшотта), поширеного у 1250–1400 рр.

Рис. 2. *«Великий» меч, др. пол. XIII – перша пол. XIV ст., НМІУ, інв. № З–817.*

1. Меч, др. пол. XIII – поч. XIV ст., інв. № З–801 [аналогії див.: 10, Tabl. XXII, № 4; м/зн невід.] (рис 1).

Знайдений 1954 р. у с. Тарасівщина Димерського (зараз – Вишгородського) р-ну Київської обл. [2, арк. 223, акт № 798 від 25 жовтня про закупку у громадянина П. В. Приймаченка].

Довжина 91 см. Руків'я одноручне. Однодольний клинок довгий, широкий, з майже паралельними лезами, що плавно звужуються до вістря, з максимальним розширенням під хрестовиною. Хвостовик сплощений. Перехрестя довге, рівне, круглого перерізу [7, с. 51]. «Яблуко» (голівка-противіс), за класифікацією Е. Окшотта, належить до типу «бразильський горіх».

На широких долах клинка по позолоті з одного боку гравіровано напис («WEDIE IVI?I? WE DIVHEID»)*, з іншої – зображення двох кругів зі вписаними хрестами та поперечних і горизонтальних насічок.

А. М. Кирпичніков зазначає, що написи на деяких середньовічних європейських мечах є суто декоративним і не читаються, в той час як інші є рядками з молитов, фразами-побажаннями успіху власнику зброї і т. п. Абстрактні зображення на мечах XII–XIII ст. (кола, «костильні» хрести тощо) А. М. Кирпичніков визначає як клейма майстрів або ж захисні магічні знаки та зазначає, що, на відміну від написів на мечах X–XI ст. (виконаних інкрустацією дротом), тексти і клейма другої половини XII–XIII ст. гравіровані (як у випадку з мечем з зібрання НМІУ. – *Авт.*). А. М. Кирпичніков також зазначає, що мечі з подібними геометричними знаками виявлені як на території колишньої Давньоруської держави, так і у Естонії, Латвії, Скандинавії, Великобританії та Німеччині [7, с. 39, 52]. Отже, «романський» меч з НМІУ, певно, є роботою західноєвропейського майстра або досить вдалим місцевим наслідуванням.

«Великі» мечі

Одна із загальноєвропейських груп мечів – «великі» або «бойові» мечі («Great Sword», «War Sword» та «Espees de Guerre» писемних джерел) – у зібранні НМІУ репрезентована чотирма екземплярами. Цей тип (XIIIa за класифікацією Е. Окшотта), датований другою половиною XIII – початком XV ст., вирізняється подовженим клинком та ру-

* Не виключено, що його виконано пізніше, аніж виготовлено меч.

Рис. 3.1. *Меч, др. пол. XIII – першої пол. XIV ст. НМІУ, інв. № В–1405.*

Рис. 3.2. *меч, др. пол. XIII – першої пол. XIV ст. НМІУ, інв. № В–1410.*

ків'ям, проте, не такими довгим, як у дворучних мечів («Espees a deux mains» або «Twahandswerds» середньовічних писемних джерел). У залежності від перебігу бою, крім «великого меча», європейські лицарі використували також «короткий» («Espee courte») та «малий» («Parvus envis»)* мечі.

2. «Великий» меч, др. пол. XIII – перша пол. XIV ст., інв. № 3–817 (рис. 2).

Знайдений у с. Кичинці Канівського пов. Київської губ.**, в 1914 р. надійшов до Київського художньо-промислового і наукового музею [4]; під час Другої світової війни вивезений до Німеччини і повернений в Україну в 1948 р.

Загальна довжина 60 см. Руків'я розраховане на хват «у півтори руки». Клинок (34 см) зберігся приблизно на 1/3 первісної довжини: широкий, з майже паралельними лезами, двома широкими і довгими долами з кожного боку. Хвостовик у формі плоского бруска, звужується під «яблуком», що має форму диска із скошеним краєм. Перехрестя довжиною 18 см сплощене, його кінці розширені і опущені донизу [аналогії див.: 10, Tabl. XXXVIII (3); Tabl. XXXIX (1, 2); м/зн. невід.].

---

* Кинджал(?).

** Зараз – Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл.

За визначенням Е. Окшотта, мечі з подібним руків'ям, перехрестям і «яблуком» є південно-європейськими за походженням. Такі мечі – трофеї, захоплені у 1365 р. під час невдалого походу на Каїр короля Кіпру Пітера I де Лузіньяна, представлені у арсеналах єгипетської Александрії та Стамбула.

Село Кичинці, де було знайдено меч, розташоване у Пороссі – історичному регіоні, яке з давньоруських часів було «буферною зоною» між осілим населенням Середнього Подніпров'я і кочівниками Дикого поля. Неподалік села знаходяться Корсунь-Шевченківський (давньоруський Корсунь) та Таганча – колишнє прикордонне місто, що з XV ст. перебувало у складі Великого князівства Литовського.

3. До «великих» мечів можна зараховувати і ***меч, др. пол. XIII – першої пол. XIV ст., інв. № B–1405*** [аналогії див.: 10, Tabl. XXII (3); знахідка з м. Пачков] (рис. 3.1).

Знайдений у 1915 р. [5, с. 72, запис 1915 р. про передачу меча С. С. Погоновським] у с. Конти Красненського пов.*, розташованому поблизу Олеського замку XIV–XVII ст.

Довжина 104 см, кінець вістря втрачено. Руків'я розраховане на хват у «півтори руки». Довжина широкого однодольного клинка 86 см, ширина 2,5–5 см. Хвостовик плаский, трикутної форми, звужується до «яблука» типу «бразильський горіх»**. Перехрестя рівне, прямокутного перерізу, довжиною 19 см.

А. М. Кирпичніков зарахував цей меч до V-го типу (за класифікацією Я. Петерсона – Р. Вілера) та зазначив, що його західноєвропейські аналогії датуються 1230 – 1250 рр. Він також вказав на наявність орнаментального клейма на клинку [7, с. 54; с. 86, табл. «Мечи второй половины XI – XIII вв.», № 27]. Знахідку цього меча можна пов'язувати з переправою через річку у с. Кути (колишні Конти), яка зараз має назву Покрова.

4. Ще одним «великим мечем» у зібранні НМІУ є ***меч, др. пол. XIII – першої пол. XIV ст., інв. № B–1410*** (рис. 3.2).

Знайдений 1903 р. у м. Острог Волинської губ. (зараз – Рівненської обл.) [4, с. 20, запис 1903 р. про передачу меча Імператорською археологічною комісією], де у XIV–XV ст. існувала велика фортеця.

Загальна довжина меча 110 см, клинка – 89 см. Руків'я одноручне. Перехрестя втрачене. Хвостовик плоский, звужується у напрямі до «яблука» у формі диска зі скошеним краєм. Клинок однодольний, не широкий, плавно звужується у напрямі до вістря [аналогії див.: 10, Tabl. XXII (1); знахідка з м. Щецин].

А. М. Кирпичніков зарахував цей меч до VI-го типу XII–XIII ст. (за Я. Петерсоном – Р. Вілером) та зазначив наявність клейма у вигляді хреста в колі [7, с. 88, табл. «Мечи второй половины XI–XIII вв.», № 35].

5. До категорії «великих мечів» з певними застереженнями можна зарахувати ***меч, XIV–XV ст., інв. № 3–1195*** (тип XVIIIв за Е. Окшоттом; рис. 4).

---

* Зараз – с. Кути Буського р-ну Львівської обл. Вперше с. Конти (як Брахівку) писемні джерела згадують у 1348 р. До серпня 1914 р. воно перебувало у складі Австро-Угорщини, потім – російського військового генерал-губернаторства Галичини. У 1918–1939 рр. с. Конти-Брахівка належало Польщі. На тогочасних топографічних картах і у документах зазначене як «Konty (Brachówka), gmina Ożydów, powiat Złoczowski, województwo Tarnopolskie, Galicja».

** За визначенням. Е. Окшотта, такий тип «яблука» був найбільш поширеним у 1225–1275 рр.

Рис. 4. *Меч, XIV–XV ст., НМІУ, інв. № 3–1195.*

Знайдений у 1918 чи 1919 р. поблизу с. Паланка* на Вінничині [3, арк. 147, акт вступу № 1218 від 9 травня; 17].

Загальна довжина 110 см, втрати клинка складають приблизно 1/3 довжини. Руків'я дворучне. Клинок майже плоский, масивний, ромбічного перерізу, з паралельними лезами та ребром жорсткості. Перехрестя S-подібне. Хвостовик плоский, звужується у напрямі до «яблука», що має форму гранчастого циліндра.

Село Паланка, звідки походить меч, знаходиться на Поділлі – історичному регіоні, що у першій половині XIV ст. перебував у складі Золотої Орди, потім – Великого князівства Литовського, з 1432 р. – Польського королівства. Знахідку вищеозначеного меча можна пов'язувати як з переправою через річку Томашпільку, так і з функціонуванням фортеці, невідомої за писемними джерелами. Топонім «Паланка», на думку дослідників, є тюркським і означає невелику фортецю, захищену гостроколом. Зокрема, таку назву мають кілька населених пунктів у Сербії, Боснії, Македонії – країнах, що свого часу перебували у складі Османської імперії. Можливо, назва українського села Паланка та розташованого неподалік однойменного урочища пов'язані з фортецею часів турецької окупації Поділля 1672 – 1699 рр. або навіть й золотоординського часу. Зокрема, відомий дослідник подільських старожитностей Ю. Сіцінський вказував на старовинні вали,розташовані неподалік с. Паланки, в урочищі Замчисько [9].

6. Останніми представниками групи «бойових мечів» є мечі XX типу (за класифікацією Е. Окшотта). До них належить ***меч, др. пол. XIV – першої пол. XV ст., інв. № 3–514*** (рис. 5). Знайдений у 1946 р. на 65-му км траси Київ-Чернігів** на поверхні ґрунту [1, арк. 143, акт

* Зараз – у Томашпільському р-ні Вінницької обл.; інформація про обставини знахідки записана зі слів Й. Г. Ольшанського, що продав меч музею.

** Приблизно район с. Калитянське Козелецького р-ну, поблизу якого протікала зараз пересохла річка Гніздна. Напрям автотраси М-01 Київ-Чернігів майже співпадає з дорогою, зазначеною на російських картах XIX ст., що, можливо, існувала і у більш давні часи. Найближчими до місця знахідки меча фортецями, що існували наприкінці XIV – у XV ст., були розташовані у Козельці, Острі та Чернігові. У тогочасні обов'язки чернігівського князя, зокрема, входило спостереження за просуванням татар, які кочували на чернігівському прикордонні, а також за військовими маневрами московських, тверських та рязанських князів. Наприкінці XV ст. Чернігів опинився на кордоні між Великим князівством Литовським та Московською державою.

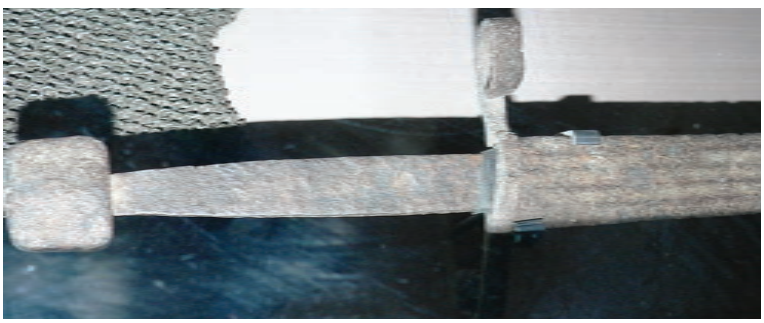

Рис. 5. *Меч, др. пол. XIV – першої пол. XV ст. НМІУ, інв. № 3–514.*

№ 44 від 22 липня про передачу меча начальником 1-го відділу НКВС у м. Києві т. Кривошеєю].

Довжина 88 см. Масивне руків'я розраховане на хват у «півтори руки». Клинок широкий, з п'ятьма долами і майже паралельними лезами, що плавно сходяться до заокругленого вістря, кінець якого втрачено. Хвостовик сплющений. Перехрестя S-подібне, «яблуко» має форму сплющеної прямокутної пластини. Такі ознаки, на думку Е. Окшотта, властиві південноєвропейським мечам «скьявона»* [аналогії див.: 10, Tabl. XXXVI (1), знайдений у Дунаї поблизу Братіслави].

Місце знахідки меча можна пов'язати зі старовинним шляхом, що сполучав Київ та Чернігів, можливо – з однією з річкових переправ.

7. До типу XX може бути зарахований і ***меч, др. пол. XIV – першої пол. XV ст., інв. № 3–805*** (рис. 6). За інформацією уніфікованого музейного паспорта (складеного 26 червня 1948 р.), цей меч знайдено у 1923 р., місце знахідки невідоме.

Руків'я меча розраховане на хват у «півтори руки». Хвостовик відносно короткий. Перехрестя рівне, круглого перетину. Клинок довжиною 62,5 см, восьмидольний, широкий, леза майже паралельні, звужуються до вістря. Довжина перехрестя 12,5 см. «Яблуко» коркоподібне [аналогії див.: 10, Tabl. XXXV (4), м/зн. невід.].

---

* З італ. «schiavona» – «слов'янський». Славонсько-далматська гвардія венеційських дожів XV ст. «gyli schiavoni» озброювалася мечами з характерними прямими клинками шириною близько 4 см та довжиною 90 см, горизонтально вигнутими у формі літери «S» дужками перехрестя та прямокутною голівкою. Мечі з подібним перехрестям і сплощеним прямокутним «яблуком» виявлені також в Угорщині.

Рис. 6. *Меч, др. пол. XIV–першої пол. XV ст. НМІУ, інв. № З–805.*

Мечі-«бастарди»

Два меча з зібрання НМІУ, за класифікацією Е. Окшотта, відносяться до типу XVII, у 1360–1420 рр. поширеного у Західній і Центральній Європі та Британії [10, Tabl. XXX (3 ; 5), із Словацького народного музею у Братіславі та з Музею у Тарнові]. Такі мечі могли використовувати як вершники, так і піші воїни. Середньовічні писемні джерела називали подібні мечі «бастардами»*. Щодо походження цієї назви у дослідників нема єдиної думки, проте вони вважають «бастарди» (які іноді називають «шпагою у півтори руки») проміжною ланкою між «великими»** та дворучними мечами. Конструкція «бастардів» має ряд особливостей, що вирізняє цей тип меча. По-перше, це – клиновидна форма міцного клинка, що дозволяла наносити потужні удари, спрямовані на проколювання пластинчастої броні. На хвостовиках клинків «бастардів» присутня особлива циліндрична ділянка, що на середині довжини набуває конічної форми. Така форма руків'я дозволяє утримувати меч як однією, так і обома руками, збільшуючи силу удару***.

8. Меч «бастард», др. пол. XIV–XV ст., інв. № З–517 (рис. 7).

Знайдений у 1946 р. гр. Г. Р. Музою поряд з людськими кістками на глибині 2,5 м на березі правої притоки Південного Буга – ріки Вовк, у IV кар'єрі торфовища біля селища Торфорозробка****. Переданий до Київського історичного музею науковими співробітниками Інституту археології [1, с. 127, акт № 55 від 30 липня].

Довжина меча 110 см. Однодольний клинок вузький, трикутної форми, з гострим вістрям. Руків'я розраховане на хват

---

* Bastard-sword (англ.), batard (фр.); іноді перекладається як «батарний меч». Е. Окшотт називає його «земпахівським»: два подібні мечі виявлені у похованнях австрійських лицарів Фредерікса фон Таранта та Фрідріха фон Гріффенштайна, які загинули у битві 1386 р. при озері Земпах під Цюріхом і поховані у абатстві Кьонігсфельд у Аараі (Швейцарія).

** Підтип XIII а за Е. Окшоттом: «War Sword», «Great Sword» або «Long Sword».

*** «Яблуко» такої форми вперше з'явилось в Італії на початку XIV ст., його активне використання тривало з 1360 р. до кінця XVI ст.

**** З 1949 р. – смт. Лозове Деражнянського р-ну Хмельницької обл., розташоване у 2 км від залізничної станції Коржівці на лінії Гречани–Жмеринка-Подільська, у 7 км від м. Деражне. Неподалік у XV–XVI ст. розташовувалось кілька оборонних замків, що контролювали татарський «Кучманський шлях», який проходив приблизно за лінією залізниці Жмеринка–Одеса.

у «півтори руки». Широкий діл складає приблизно ½ довжини клинка, перехрестя S-подібне (його кінці вигнуті у горизонтальній площині). Хвостовик довгий, сплощений. «Яблуко», за класифікацією Е. Окшотта, належить до «земпахівського» типу.

Пошуки в Науковому архіві Інституту археології НАНУ документів, які б «пролили світло» на обставини знахідки цього меча, не дали результатів. Певно, меч був випадково виявлений під час промислового видобутку торфу (яке ведеться поблизу с. Лозове з 1929 р.) і переданий працівникам однієї з експедицій Інституту археології, яка в той час працювала на Хмельниччині. Присутність поряд меча людських решток наводить на думку, що це – поховання чоловіка, який загинув на річковій переправі, можливо, воїна гарнізону однієї з найближчих фортець. Ю. Сіцінський припускав існування середньовічних фортець у с. Деражня Гатна (зараз – с. Гатне, розташоване на протилежному від с. Лозове березі р. Вовк) та у м. Деражні [9]. Великі фортеці, що контролювали Кучманський і Чорний шляхи (якими татари просувались на Волинь та Поділля), у XV–XVI ст. існували у Летичеві, Ярмолинцях та Меджибожі [8; 9]. Після битви на Синіх водах 1362 р. Меджибіж, разом з довколишньою територією, ввійшов до складу Великого князівства Литовського, а у 1385 р. отримав статус державного замку через визнання його важливого значення у захисті південних кордонів. З 1432 р. Меджибізька фортеця належала Польській короні.

У XII–XIII ст. Меджибіж був одним з найбільших міст літописної Болохівської землі, розташованої між Київським, Галицьким та Волинським князівствами. З болохівськими містами Божеськом та Городцем дослідники пов'язують городища у селах Божиківці та Городище Деражнянського р-ну.

Отже, місцевість, де було виявлено вищеозначений меч-бастард, з давньоруських часів перебувала на степовому прикордонні і була забудована великими і малими фортецями, що за часів перебування Поділля у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства перешкоджали просуванню кочівників зі степу на землі «королівщини».

9. До типу «бастард» належить і ***меч, XIV ст., інв. № З–789*** (рис. 8).

Надійшов до музею у 1921 р., місце знахідки невідоме [4, запис № 4215 від 1921 (?) р.]. Аналогії цього меча представлені у польських музейних зібраннях [10, Tabl. XXXIV (1)].

Довжина 50 см. Однодольний клинок зберігся приблизно на ¾ довжини. Руків'я розраховане на хват у «півтори руки». Хвостовик має форму бруска. «Яблуко» коркоподібної форми. Перехрестя рівне, круглого перерізу.

Рис. 7. *Меч «бастард», др. пол. XIV–XV ст. НМІУ, інв. № З–517.*

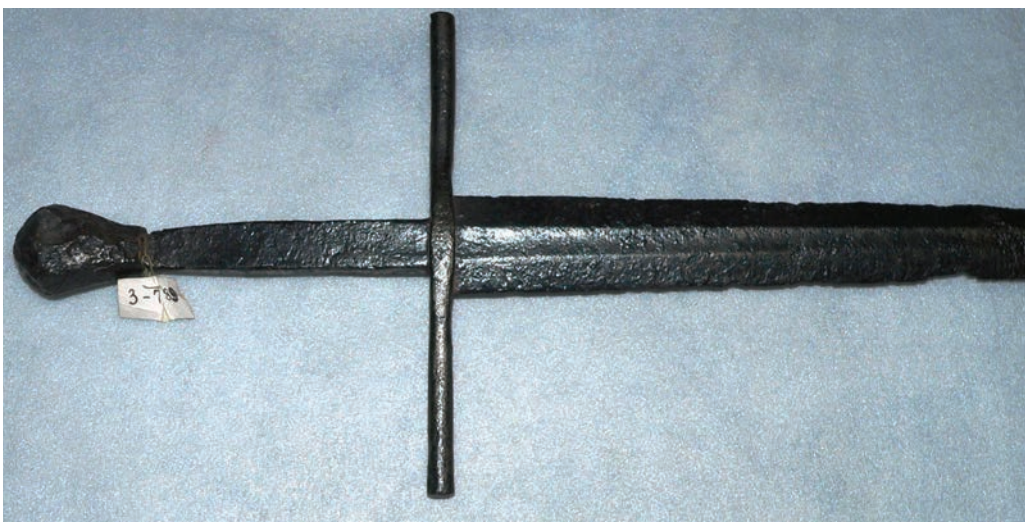

Рис. 8. *Меч, XIV ст., НМІУ, інв. № 3–789.*

* * *

Підсумовуючи вище викладене, ми дійшли наступних висновки.

Найбільш раннім мечем «пост-вікінгського часу» у підбірці, що розглядається, є меч другої половини XIII – початку XIV ст. (тип XII за Е. Окшоттом) західноєвропейського походження (?) з латинським написом на клинку.

Три з чотирьох мечів, зарахованих до загальноєвропейського типу «великих мечів» (XIIа та XVIIIв за Е. Окшоттом), можна датувати другою половиною XIII–XIV ст., один – XIV–XV ст.

Клинки двох найбільш пізніх представників групи «великих мечів» (тип XX за Е. Окшоттом) оснащені відповідно п'ятьма та вісьмома паралельними долами. У підбірці також представлені два мечі XIV–XV ст. типу «бастард» (тип XVII за Е. Окшоттом) – типологічна ланка, що сполучає «великі» та дворучні мечі.

Усі ці мечі, за словами відомого російського археолога А. М. Кирпичнікова, «…загублені на дорогах війни, полях битв, річкових переправах» [7, с. 48], а, отже, – позбавлені історичного контексту, який би дозволив їх точно атрибутувати.

Дійсно, з річковими переправами можна пов'язати місця знахідок п'ятьох мечів, зокрема, знайденого на березі р. Вовк поблизу с. Лозове. Мечі з сіл Кичинці Корсунь-Шевченківського р-ну, Паланка Томашпільського р-ну, Кути Буського р-ну та Калитянське Козелецького р-ну (65-й км траси Київ-Чернігів) можна вважати загубленими на переправах через річки Нехворощ, Томашпільку, Покрову та Гнізну.

Географія місць виявлення п'яти мечів (Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл., Деражнянський р-н Хмельницької обл., Томашпільський р-н Вінницької обл., Буський р-н Львівської обл., м. Острог Рівненської обл.) репрезентує історичні регіони України, що з другої половини XIII ст. або безпосередньо межували зі степом, або зазнавали кочівницьких набігів – Поросся, Поділля, Галичина, Волинь. Зна-

хідки щонайменше трьох мечів можна пов'язати з діяльністю гарнізонів державних та приватновласницьких замків XIV–XV ст. у Острозі, Олеську, Летичеві, Меджибожі чи Ярмолинцях. Виявлення загубленої «на дорогах війни і на полях битв» зброї у таких «гарячих точках» не викликає подиву.

Особливо «неспокійним» регіоном XIV–XV ст., безперечно, було Поділля, що на той час перебувало у складі однієї з територіально-адміністративних одиниць Золотої Орди – улуса Джучі [6]. У 1252 р. внаслідок карального походу галицько-волинського князя Данила були знищені найбільші міста Болохівської землі. Приводом до цієї військової «операції» стала «співпраця» місцевого населення з монголо-татарською адміністрацією, яка підтримувала болохівців у протистоянні поборам руських князів та бояр. Можливо, що у галицькому війську вже тоді перебували якісь загони західноєвропейських найманців, озброєних європейськими мечами, що у незначних кількостях губились під час військових сутичок.

У битві на Синіх водах 1362 р. великий литовський князь Ольгерд відвоював Поділля у Золотої Орди і передав його князям Коріатовичам, які з метою захисту державних кордонів від кочівницької експансії, відновили розташовані там фортеці давньоруського часу та спорудили нові замки у Барі, Меджибожі, Хмільнику, Брацлаві, Кам'янці. Можливо, у складі гарнізонів цих фортець також перебувала певна кількість західноєвропейських воїнів, озброєних відповідною зброєю.

У останній чверті XIV ст. Поділля стало ареною військового конфлікту між Великим князівством Литовським, Польщею та Угорщиною. У 1377 р., зазнавши поразки від Людовіка I Угорського, князь Олександр Коріатович визнав себе його васалом. Відвоювавши у 1394 р. Поділля, великий литовський князь Вітовт у 1399 р. передав його Болеславу-Свидригайлу Ольгердовичу. Той почав з Польщею війну, що закінчилась у 1431 р. приєднанням до Польщі спочатку Західного Поділля (як Подільського воєводства), а у 1460-х рр. – Східного (Брацлавське воєводство), до складу яких ввійшли землі сучасної Хмельниччини, Тернопільщини, Вінниччини та Середнє Побужжя – частина Черкаської, Одеської та Кіровоградської областей.

Отже, Великому князівству Литовському з XIV ст. на Поділлі, у Середньому Побужжі та Пороссі доводилось протистояти як європейським арміям, так і кочівницькій кінноті: спершу – золотоординській, потім – татарській. І якщо проти легкої кавалерії степовиків дієвою холодною зброєю були шаблі, то проти панцирної важкої кінноти, як і проти польських та угорських піхотинців, могли застосовуватися винятково мечі.

Вивчення середньовічної зброї з музейних зібрань важливе для реконструкції певних аспектів розвитку військової справи в Україні, що на той час перебувала у сфері культурних і економічних інтересів країн Західної Європи. Зважаючи на те, що історичні процеси на українських землях XIV та XV ст. недостатньо висвітлені у писемних пам'ятках, пріоритетну роль у дослідженні цих процесів грають речові (зокрема, археологічні) джерела, представлені у музейних та приватних колекціях, фондових зібраннях археологічних експедицій і яким дослідники приділяють ще не настільки достатню увагу, на яку ці джерела заслуговують.

Таблиця 1. **МЕЧІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII –XV ст. У ЗІБРАННІ НМІУ**

	Назва	Сучасні та старі інвентарні №№	Аналогії	Розміри (см)	Поперечний переріз	Тип перехрестя	Тип «яблука»	Тип та датування	Публікація
1	Др. пол. XIV – XVст. Фонди НМІУ. Тип «бастард» / «земпахівський». Знахідка 1921 р.(?), м/зн. невідоме. Джерело: Уніфікований паспорт З – 789 Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1914 – 1924 гг. Т. II. Рукописна копія // НМІУ: документально-речові фонди. – Арк. 185: «Меч X ст. Вузька пласка полоска, загострена з обох боків, кінець відламаний. Ручка з поперечиною і голівкою у формі яйця. Довжина 70 см (уламок)».	З – 789 № 4215 (за УП) (за КВ 1921 р.) С. 58210 (за УП) З – 1098 (за УП)	Glosek M. Miezce srodkowoeuropejskie z X – XV w. – Warszawa, 1984. – Tabl. XXXIV (1). Знахідка з м. Черновір	L 50 (1/3 клинка втрачена)	Лінзовидне	Втрачене	Т3 поч. XV ст. пробковидний	XVII 1360 – 1420	—
2	Др. пол. XIV – перша пол. XV ст. Фонди НМІУ. Знахідка 1923 р.(?). Джерело: Уніфікований паспорт З – 805 Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1914 – 1924 гг. Т. II. Рукописна копія // НМІУ: документально-речові фонди. – Арк. 311: «Меч залізний. Перехрестя довге рівне. 82 см. Поржавілий, ніби викопаний з землі».	З – 805 В – 1407 (за УП) № 6060 (за УП) (за КВ 1923 р.?)	Ibid. – Tabl. XXXV (4). М/зн. невідоме	L 81, лезо 62,5; перехрестя 12,5	8-дольний	5-й стиль «краватка-метелик» XIII – XIV ст.	Т3 поч. XV ст.	XX 1350 – 1450	—
3	Др. пол. XIII – перша пол. XIV ст. Фонди НМІУ. Тип «великий» меч (Great, War Sword). Знайдений у березні 1914 р.(?) у с. Кичинці Канівського пов. Київської губ. (Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл.). У 1948 р. повернений з Німеччини. Джерело: Уніфікований паспорт З – 817; Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1914 – 1924 гг. Т. II. Рукописна копія // НМІУ: документально-речові фонди. – Арк. 12: «Меч (часть) XV в. двуручный. Навершье овальное, перекрестье прямое. Клинка сохранилась только верхняя часть. 60,5 см, с. Кичинцы».	З – 817 В – 1408 (з УП) № 2640 (з УП) (запис у КВ за 1914 р.) З – 1099 (з УП)	Ibid. – Tabl. XXXVIII (3); Tabl. XXXIX (1, 2). М/зн. невідомі	L 60 (втрати), лезо 34, перехрестя 18	два доли з кожної сторони	Втрачене	Н X – XV ст.	XIIIa 1240 – 1350	—

4	Др. пол. XIII – поч. XIV ст. Фонди НМІУ. Знахідка 1954 р. з с. Тарасівщина Вишгородського р-ну Київської обл. Джерело: Паспорт від 25.10.1954 р. Акт № 798 від 25.10.1954 р. Куплений у гр. П.В. Приймаченко. Уніфікований паспорт З – 801 Напис: «WEDIE IVI?I? WE DIVHEID», зображення двох кіл зі вписаними хрестами та з'єднані горизонтальними рисками паралельні поперечні насічки.	З – 801 КВ 10621	Ibid. – Tabl. XXII (4) М/зн. і місце перебування невідомі.	L 91	лінзовидний	Втрачене		XII 1250 – 1400	—
5	Меч, др. пол. XIV – XV ст. Експозиція: зал 9, вітр. 17. Тип «земпахівський» або «бастард». Знахідка 1946 р. Джерело: Паспорт від 30.07.1946 р. Акт № 55 від 30.07.1946 р. Передав Інститут археології Знайдений гр. Музою Г.Р. на глибині 2,5 м у IV-го кар'єрі поблизу селища Торфорозробка (зараз – смт. Лозове) Деражнянського р-ну Хмельницької обл. Поряд виявлені людські рештки.	З – 517 КВ – 2793	Ibid. – Tabl. XXX (3) (м/зн. невід., Словацький народ. музей, Братіслава); Tabl. XXX (5) (м/зн. невід., Музей у Тарнові).	L 110	одно-дольний	Втрачене	T3 поч. XV ст.	XVII 1360-1420	—
6	Др. пол. XIV – перша пол. XV ст. Експозиція: зал 9, вітр. 17. Знахідка 1946 р. з 65-го км траси Київ-Чернігів (с. Калитянське(?) Козелецького р-ну), виявлений на поверхні ґрунту. Джерело: Паспорт від 22.07.1946 р. Акт 22.07.1946 р. Зі слабо вираженим ребром, кінець втрачено, масивний	З – 514 КВ 2589	Ibid. – Tabl. XXXVI (1) (знахідка з Дунаю поблизу Братіслави).	L 110 (кінець втрачений)	ромбічний	12 стиль, XV – XVI ст.	S (куб зі зрізаними кутами)	XX 1350 – 1450	—
7	XIV – XV ст. Експозиція: зал 9, вітр. 20 Знайдений у 1918 чи 1919 р. у с. Паланка Томашпільського р-ну Вінницької обл. Джерело: Паспорт від 10.05.1957 р. Акт № 1218 від 09.05.1954 р. Куплений у гр. Й.Г. Ольшанського. Подібний до типу «скьявона».	З – 1195 КВ 13112		L 88	5-дольний	12 стиль, XV – XVI ст.	H1 1350 р. – поч. XV ст.	XVIIIв (?) XIV – XV ст.	—

	Назва	Сучасні та старі інвентарні №№	Аналогії	Розміри (см)	Поперечний переріз	Тип перехрестя	Тип «яблука»	Тип та датування	Публікація
8	Др. пол. XIII – перша пол. XIVст. Експозиція: зал 8, вітр. 16 Тип «великий» або «бойовий» меч (Great, War Sword) Знахідка 1915 р.(?) з с. Конти, Красненського пов. на Галичині (зараз – с. Кути Бузького р-ну Львівської обл.), розташованого у 3 км північніше Олеського замку. Орнаментальне клеймо (за А.Н. Кірпічніковим). Джерело: Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1914 – 1924 гг. Т. II. Рукописна копія // НМІУ: документально-речові фонди. – Арк. 72: «Меч железный XIV – XV вв., обоюдоострый, с желобком, перекладина выгнута книзу, рукоятка заканчивается массивной шишкой, внизу полукруглой, вверху сходящейся углом. Конец меча немного отломан. Длина 102,5 см, ширина 5 – 2,5 см, ширина перекладины – 18,9 см».	В – 1405 № 3269 (КВ за 1915 р.)	Ibid. – Tabl. XXII (3) Знахідка з м. Пачков.	Загальна довжина106, клинка 88, руків'я 18, перехрестя 19, ширина на верша 7, ширина леза біля перехрестя 5, ширина леза біля вістря 2,5	лінзовидне	12 стиль, XV – XVI ст.	E «бразильський горіх»	XIIIa 1240 – 1350	Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – М.-Л.: Наука, 1966. – с. 86, табл. «Мечи второй половины XI – XIII вв.», № 27 (з приміткою «На клинке орнаментальное клеймо»).
9	Др. пол. XIII – перша пол. XIV ст. Експонується у залі 8, вітр. 16. Знахідка 1903 р. з м. Острог Волинської губ. (зараз – Рівненської обл.). Переданий імператорською археологічною комісією. Клеймо: хрест, вписаний у коло (за А.Н. Кірпічніковим). Джерело: Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1899 – 1914 гг. Т. I. Рукописна копія // НМІУ: документально-речові фонди. – Арк. 20: «Меч железный XV века, широкий, обоюдоострый. Рукоять обложена деревом и кожей, заканчивается шариком и отделена от лезвия утолщенной к середине четрехгранной перекладиной. Длина 116 см, ширина 5 см, перекладин – 26 см».	В – 1410 № 81 (КВ 1903 р.)	Ibid. – Tabl. XXII (1) м. Щецин.	Загальна довжина 110, клинка 89, руків'я 20, ширина леза біля перехрестя 4,8, ширина леза біля вістря 2,3, ширина наверша 4,8, висота на верша 4,8	лінзовидний	Втрачене	J поширене у XIII–XV ст.	XIIIa 1240 – 1350	Там само. – С. 88, табл. «Мечи второй половины XI – XIII вв.», № 35 (з приміткою «Перекрестья нет, на лезвии крест в круге»).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акти прийому та закупки експонатів за 1946 р. // НА НМІУ. – Ф. Р - 1260. – Оп. 1-доп. – Спр. 53-а.
2. Акты поступления экспонатов в фонды музея. 1954 г. Кн. I // НМІУ: науково-дослідний відділ обліку та зберігання музейних колекцій.
3. Акти вступу експонатів до музею за 1957 р. // НМІУ: науково-дослідний відділ обліку та зберігання музейних колекцій.
4. Инвентарная книга исторического отдела Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1899 – 1914 гг. Т. I. Рукопис. копія. // НМІУ: документально-речові фонди.
5. То же, за 1914 – 1924 гг. Т. II. Рукопис. копия. // НМІУ: документально-речові фонди.
6. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / Академия Наук СССР, Институт истории СССР [Отв. ред. В.И. Буганов]. – М., 1985. – 245 с.
7. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. / Академия Наук СССР, Институт археологии СССР [Отв. ред. М.К. Каргер] – М.–Л., 1966. – 144 с. – (Свод археологических источников под общей редакцией Б. М. Рыбакова. Е1 – 36).
8. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання / Упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 135 с.
9. Сіцінський Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси). / Упоряд. С. В. Трубчанінов; передмова І. С. Винокур, С. В. Трубчанінов; примітки І. В. Данілов, О. В. Карбовський, С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 96 с.
10. Glosek M. Miezce srodkowoeuropejskie z X – XV w. – Warszawa, 1984. – 185 p.
11. Окшотт Э. Меч в эпоху рыцарства. Классификация, типология, описание = Oakeshott E. The sword in the age of chivalry / Пер. с англ. Л. М. Игоревского. – М., 2007. – 174 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

НА НМІУ — Науковий архів Національного музею історії України

НМІУ — Національний музей історії України

Відомості про автора. *Попельницька Олена Олексіївна,* провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Olena Popelnytska,* National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Попельницкая Елена Алексеевна,* ведущий научный сотрудник Национального музея истории Украины, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

ШПАГА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст. РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА БАЛАШОВА В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація УДК 930(477)«18»

Стаття присвячена вивченню музейного предмета з зібрання Національного музею історії України – російської офіцерської шпаги, виготовленої у першій третині XIX ст., власником якої був російський державний діяч О. Д. Балашов (1770–1837). У статті аналізуються топонімічні написи на клинку, що мають відношення до видатних подій у біографії О. Д. Балашова та робиться спроба ідентифікувати напис «Swalling», виконаний на обуху клинка, як тавро одного з представників шведської ковальської династії Сваллінгів.

Ключові слова: Національний музей історії України, шпага, XIX ст., Російська імперія, О. Д. Балашов, Вітчизняна війна 1812 р.

Шпага первой трети XIX в. русского государственного деятеля Александра Дмитриевича Балашова в коллекции Национального музея истории Украины

Аннотация УДК 930(477)«18»

Статья посвящена изучению музейного предмета из коллекции Национального музея истории Украины – русской пехотной офицерской шпаги образца 1798 г., изготовленной в первой трети XIX в., владельцем которой был русский государственный деятель А. Д. Балашов (1770–1837). В статье проанализированы топонимические надписи на клинке, имеющие отношение к памятным событиям биографии А. Д. Балашова. Автором идентифицирована надпись «Swalling», выполненная по обуху клинка, как клеймо одного из представителей шведской кузнечной династии Сваллингов. Шпага А. Д. Балашова представляет интерес не только как произведение оружейного искусства, но и как историческая реликвия, отразившая события эпохи в судьбе одного человека – офицера и дипломата.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины, шпага, XIX в., Российская империя, А. Д. Балашов, Отечественная война 1812 г.

Sword of the First Third of 19th century of Russian Statesman Alexander D. Balashov in the Collection of the National Museum of History of Ukraine

Abstract UDC 930(477)«18»

Dr. Olena Popelnytska devoted her article to the the study of museum objects from the collection of the National museum of history of Ukraine. The sample in question is the Russian Pattern 1798 Infantry sword. Author analysed the toponymic inscriptions on the blade with respect to the outstanding events in the biography of Alexander Balashov. Dr. Popelnytska identified the inscription «Svalling» engraved on the forte of the blade, connecting it with the dynasty of Svalling – the royal armourers from Sweden. The sword of Alexander Balashov is of high interest not only as a crafted masterpiece, but also as a historical relic. Through the fate of one man, one can study the era of Alexander I, the War of the Russian Empire with Napoleonic France, where Alexander Balashov participated as an officer and as a diplomat.

Keywords: National museum of history of Ukraine, sword, 19th century, Russian Empire, Alexander Balashov, Russian Patriotic War of 1812.

У Національному музеї історії України зберігається шпага, 21 грудня 1962 р. передана до Державного історичного музею гвардії генерал-майором Іваном Антоновичем Вовченком [12] – у роки Великої Вітчизняної війни командуючим гвардійським танковим корпусом [9]. Влітку 1944 р. цей корпус брав участь у розгромі в Білорусі німецької групи армій «Центр» [10], у штабі якої радянські розвідники знайшли вищеозначену шпагу. Сам І. А. Вовченко вважав, що ця зброя належала російському полководцю О. В. Суворову. Проте перший дослідник цієї шпаги, який приймав цю річ на державне зберігання – завідуючий відділом феодалізму Державного історичного музею УРСР В. О. Сидоренко з'ясував, що її власником був російський державний діяч Олександр Дмитрович Балашов (1770–1837) [31].

О. Д. Балашов народився у Москві у родині сенатора, освіту здобув у Пажеському корпусі, військову службу почав у 1791 р. у чині поручника лейб-гвардії Ізмайлівського полку, з 1795 р. служив у Астраханському гренадерському полку, з 1798 р. очолив Казанський гарнізонний полк. У 1799 р. О. Д. Балашов у чині генерал-майора став комендантом Омської фортеці, з 1800 р. був військовим губернатором Ревеля, з 1804 р. його призначено обер-поліцмейстером Москви, з 1808 р. – обер-поліцмейстером Санкт-Петербурга. Тоді ж О. Д. Балашов ввійшов до кола наближених до імператора Олександра I осіб. У 1809 р. О. Д. Балашову було присвоєно чин генерал-ад'ютанта і призначено військовим губернатором Санкт-Петербурга, у 1810 р. він ввійшов до новоствореної Державної ради і того ж року став першим в російській історії міністром поліції. Напередодні війни з наполеонівською Францією О. Д. Балашов разом з Олександром I виїхав до прикордонного міста Вільна. Коли у липні 1812 р. Наполеон I з армією перейшов Німан, Олександр I направив О. Д. Балашова до нього з пропозицією миру. Свою зустріч з французьким імператором О. Д. Балашов описав у мемуарах, використаних Львом Толстим при створенні однієї із сцен роману «Війна та мир».

Рис. 1. *Д. Доу. Портрет О. Д. Балашова (1770–1837). Військова галерея Зимового палацу, Державний Ермітаж (м. Санкт-Петербург, РФ).*

У січні 1813 р. О. Д. Балашов у складі російської армії переправився через Німан і як ад'ютант Олександра I супроводжував імператора під час Закордонних походів, зокрема брав участь у битвах під Лютценом, Бауценом, Дрезденом і Кульмом. У вересні 1813 р. О. Д. Балашов відбув до Лондона для вручення принцу-регенту російських орденів, а у грудні того ж року повернувся до ді-

Рис. 2. *Ефес та верхня частина клинка шпаги О. Д. Балашова.*

ючої армії у Фрейбурзі. У січні 1814 р. він взяв участь у битві при Брієні, а у лютому виїхав до Італії, де провів мирні переговори з неаполітанським королем Йоакимом Мюратом.

У 1816 р. О. Д. Балашов виконував дипломатичну місію у Вюртемберзі та столиці Великого герцогства Баденського – Карлсруе. Повернувшись у 1818 р. до Росії, він наприкінці 1819 р. ненадовго вдруге очолив Міністерство поліції, а через кілька місяців став генерал-губернатором Воронезької, Рязанської, Орловської, Тамбовської та Тульської губерній. У грудні 1823 р. О. Д. Балашов одержав військове звання генерала від інфантерії, продовжував лишатися членом Державної ради, у 1830 р. став сенатором, а у 1832 р. – членом Військової ради при імператорі Миколі I [3].

У 1833 р. О. Д. Балашов придбав великий будинок у Санкт-Петербурзі на набережній Василівського острова (який його нащадки продали у 1868 р.) [11], у 1834 р. вийшов у відставку і переїхав до села Покровське Шліссельбурзького повіту (зараз – с. Шапки Тосненського р-ну Ленінградської обл.), де у 1837 р. помер і був похований у церковному склепі [38].

«Шпагу Балашова» виготовлено у формі російської піхотної шпаги (палаша) взірця 1798 р., запровадженої на початку XIX ст. для офіцерів та генералів. Від 1826 р. такі шпаги носили лише «поза строєм», за винятком генерал-ад'ютантів, які, як і О. Д. Балашов, виходили у відставку «з мундиром» [17].

Однією з конструктивних деталей російської піхотної шпаги взірця 1798 р. є подвійна овальна гарда з бічною дужкою (рис. 2, 3). Подібну гарду у XVII–XVIII ст. мали також англійські, французькі, німецькі та шведські піхотні та кавалерійські шпаги. У Російській імперії з 1798 р. подвійна гарда лишилась лише у піхотних шпаг, в той час як кавалерійські шпаги оснащувались гардою серцеподібної форми [18, с. 61-65].

Для О. Д. Балашова, який пішов у відставку 1834 р. у чині генерал-ад'ютанта

з правом подальшого носіння мундиру, «камзольна» або «придворна» шпага з пам'ятними написами могла служити як нагадування про блискучу службу, так і елементом військового костюму. Хоча не виключено, що подібна пам'ятна зброя виготовлялася винятково як прикраса інтер'єру помешкання. Адже якби «шпагу Балашова» носили у піхвах, зображення і написи на ній не бачили б оточуючі. Більш доречним є перебування такої зброї на настінному килимі або у спеціальній підставці, де б її можна було вільно оглядати з усіх сторін. Саме цим, можливо, можна пояснити відсутність у «шпаги Балашова» піхов, що були б непотрібні у випадку, якби ця зброя слугувала суто «виставковим» предметом.

«Шпага Балашова» є взірцем іменної меморіальної зброї: на її клинку, крім зображення шляхетського гербу та монограми власника, зазначені назви понад тридцяти європейських міст, з якими були пов'язані видатні «віхи» кар'єри О. Д. Балашова.

Загальна довжина шпаги 95 см, клинка – 81 см. Клинок сталевий, кутий, прямий, однолезовий (на кінці дволезовий), середньої ширини (біля п'яти – 3 см), з широким долом на кожній стороні. Його поверхню з обох сторін щільно вкриває «ампірний» декор, виконаний на тлі позолоти та чорніння гравіруванням та наведенням: орнаментальні мотиви листя аканту, символи військової звитяги та слави (лаврові, пальмові та дубові гілки), композиції з предметів озброєння (схрещені гарматні стволи, списи з вимпелами, барабани, сурми, шаблі, шпаги тощо) (рис. 4).

Угорі правого боку клинка у медальйоні позолотою виконано напис: «26 / сентибря / 1787.» (рис. 5). Це – дата закінчення О. Д. Балашовим навчання у Пажеському корпусі. Посередині клинка зображені два схрещені знамена, оточені військовими емблемами – спис, рушниця з багнетом, сокира. На тлі полотнищ знамен двома стовпчиками розміщені назви дев'яти російських міст (їх назви наводяться в оригінальній орфографії): «Омскъ / Ревелъ / Москва / С. Петербургъ // Рязань / Тула / Орелъ / Воронежъ / Тамбовъ». Поряд під короною зображено латинський вензель «А. В.» («Александр Балашов»). Біля вістря, поперек клинка, стовпчиком роз-

Рис. 3. *Ефес шпаги О. Д. Балашова.*

Рис. 4. Фрагменти оздоблення клинка шпаги О. Д. Балашова.

міщені назви семи європейських міст: «Леіпцигъ / Франкфорт / Гаага / Брисcель / Штутгард / Карлсруе / Веймар».

Ліва сторона клинка за схемою розташуванням малюнків та написів ідентична правій. Угорі у медальйоні виконано трирядковий напис: «29 маія / 1798. / Казань» (дата і місце одержання О. Д. Балашовим чину полковника). Посередині клинка зображені схрещені знамена, обрамлені мілітарними символами (арматура). На тлі полотнищ знамен двома стовпчиками зазначено назви восьми західноєвропейських міст: «Люцен / Бауцен / Дрезден / Кульм // Бріенъ / Фіерезоли / Борго / Ст Донино / Пиаченза». Поряд зображено дворянський герб О. Д. Балашова. Біля вістря поперек клинка стовпчиком зазначені назви семи російських і європейських міст: «Вильна / Лондонъ / Віена / Парижъ / Неапль / Берлинъ / Прага» (рис. 6).

На обуху клинка біля п'яти гравіровано напис «Svalling», позолочену лаврову гілку та хвилястий рослинний орнамент (рис. 7).

Позолочений латунний ефес шпаги складається з руків'я і гарди. Дерев'яне руків'я обплетене латунним дротом. Кінець хвостовика клинка завершується великою металевою голівкою у формі «ампірної» вази, прикрашеної рельєфним листям аканта; такий же рельєфний декор має ефесна дужка.

Гарда складається з двудольної овальної чашки і поперечної хрестовини, що плавно переходить у бічну дужку, з'єднану з голівкою.

«Шпага Балашова» становить інтерес не тільки як витвір зброярського мистецтва, а й як історична реліквія, у якій через призму долі однієї людини відобразилась епоха правління Олександра I, в першу чергу, участь Російської імперії у війні з наполеонівською Францією.

О. Д. Балашов брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. і Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр. як

Рис. 5. *Напис та оздоблення верхньої частини клинка шпаги О. Д. Балашова.*

російський офіцер і дипломат. Головні віхи його біографії, пов'язані з війною та повоєнним мирним урегулюванням у Західній Європі, відображені у топонімах, зазначених на «шпазі Балашова».

Усі топонімічні назви поєднані у чотири написи, розміщені унизу і посередині кожної зі сторін клинка.

Перша група топонімів (умовно названа нами «Участь у Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр.») розміщена на лівій стороні на тлі полотнищ схрещених прапорів: «Люцен / Бауцен / Дрезден / Кульм // Бріенъ / Фіерезоли / Борго / Ст Донино / Пиаченза». Це – назви міст сучасної Німеччини, Чехії та Франції, пов'язані з битвами, у яких О. Д. Балашов міг брати участь, та з дипломатичною місією О. Д. Балашова у Італії.

Другу групу топонімів – «Дипломатичні місії 1812–1814 рр., зустрічі з європейськими монархами» – розміщено на лівій стороні клинка біля вістря: «Вильна / Лондонъ / Віена / Парижъ / Неапль / Берлинъ / Прага». За винятком Вільни, усі вони є назвами західноєвропейських міст.

Третя група топонімів – «Урядові посади О. Д. Балашова у 1799–1819 рр.» – зазначена на правій стороні клинка на тлі схрещених прапорів. Це – назви російських міст: «Омскъ / Ревелъ / Москва / С. Петербургъ // Рязань / Тула / Орелъ / Воронежъ / Тамбовъ».

Четверту групу топонімів – «Дипломатичні місії 1813–1817 рр.» – розміщено на правій стороні клинка біля вістря: «Леіпцигъ / Франкфорт / Гаага / Бриссель / Штутгард / Карлсруе / Веймар». Усі вони є назвами німецьких, бельгійських і голландських міст.

Розглянемо кожну з цих груп.

Участь у Закордонних походах російської армії 1813–1814 рр.

Біля Люцена, розташованого неподалік Лейпціга, 19-20 квітня (1-2 травня за старим стилем) 1813 р. відбулась битва між армією Наполеона та росій-

сько-прусськими військами [26]. Під Бауценом неподалік Дрездена 8-9 (20-21) травня 1813 р. армія Наполеона завдала поразки російсько-прусським військам [26]. Під Дрезденом 14-15 (26-27) серпня 1813 р. відбулась битва між Наполеоном та російсько-прусько-австрійською союзною армією [32]. Поблизу Кульма (зараз – м. Хлумец у Чехії) 17-18 (29-30) серпня 1813 р. відбулась битва між російсько-прусько-австрійською союзною армією та французьким корпусом генерала Д. Вандамма [33]. Під Брієнном-ле-Шато неподалік м. Труа у Франції 17 (29) січня 1814 р. відбулась битва між військами Наполеона і російською піхотою [26].

Наступні три топоніми вищеозначеного напису пов'язані з дипломатичною місією О. Д. Балашова у лютому – березні 1814 р. у Неаполітанському королівстві, з яким Росія прагнула підписати мирну угоду. У січні 1814 р. колишній союзник Наполеона I – неаполітанський король Йоахим Мюрат – вступив у союз з Австрією проти італійського короля Євгенія Богарне і з військами зайняв Рим, область Тоскану та Флоренцію. І хоча відомості про «неаполітанську» місію О. Д. Балашова досить лаконічні, можна припустити, що він за дорученням російського уряду прибув до Й. Мюрата і певний час його супроводжував, оскільки у битвах, про які мова піде далі, російські війська участі не брали. Стосовно топоніму «Фієзолі» нам вдалося з'ясувати, що це – місто поблизу Флоренції; проте пов'язати його з біографією О. Д. Балашова нам не вдалося. Під Пьяченцею – містом у регіоні Емілія-Романья – 19 лютого (3 березня за старим стилем) 1814 р. відбулась битва між австрійсько-неаполітанською армією і французами [26]. Біля міста Борго-Сан-Доніно (з 1927 р. – Фіденца) неподалік Парми 29 березня (10 квітня за ст. ст.) 1814 р відбулась битва між військами Й. Мюрата та французами [26, 34].

Дипломатичні місії 1812–1814 рр., зустрічі з європейськими монархами

У Вільно 13 (25) червня 1812 р. О. Д. Балашов взяв участь у мирних перемовинах з Наполеоном I, які не мали успіху. За спогадами самого О. Д. Балашова, на запитання французького імператора про найближчий шлях на Москву він відповів, що одна з таких доріг веде через Полтаву, натякаючи на поразку шведського короля Карла XII у 1709 р. У Берліні у лютому 1813 р. перебувала ставка Олександра I, де той зустрічався з керманичами союзних армій – монархами європейських країн; у цих зустрічах міг брати участь і О. Д. Балашов. До Праги 12 липня 1813 р. на переговори з французькими дипломатами прибули прусський, австрійський та російський посланці; останнім міг бути саме О. Д. Балашов. На початку вересня 1813 р. О. Д. Балашов відбув до Лондона для вручення принцу-регенту російських орденів у відповідь на нагородження Олександра I британським орденом Підв'язки. 28 лютого 1814 р. О. Д. Балашов прибув до Неаполя як російський посол до неаполітанського короля Й. Мюрата. 18 березня 1814 р. Париж капітулював і 18 травня було підписано першу Паризьку мирну угоду між Францією та країнами-переможницями. З вересня 1813 по червень 1814 р. у Відні відбувся конгрес, який підсумував повоєнний політичний устрій у Європі. О. Д. Балашов міг бути присутнім на цих обох мирних конференціях.

Урядові посади О. Д. Балашова у 1799-1819 рр.

У 1799–1819 рр. О. Д. Балашов займав наступні посади: комендант Омської фортеці (1799), Ревельський військовий губернатор (1800), московський (1804)

Рис. 6. *Написи на клинку шпаги О. Д. Балашова.*

та санкт-петербурзький (1808) обер-поліцмейстер; генерал-губернатор округа у складі Воронезької, Орловської, Рязанської, Тамбовської і Тульської губерній (1819).

Дипломатичні місії (1813–1817 рр.)

Поблизу Лейпціга 4-7 (16-19) жовтня 1813 р. відбулася «Битва народів», у якій Наполеон зазнав поразки від російсько-австрійсько-прусської армії [7]. У Франкфурті-на-Майні у листопаді 1813 р. перебувала Головна армійська квартира Олександра I, ставки прусського короля і австрійського імператора.

Назви міст Гааги та Брюсселю (тогочасних голландських королівських резиденцій) можуть бути пов'язані з російсько-нідерландськими дипломатичними стосунками, що відбувалися за участі О. Д. Балашова. У листопаді 1813 – січні 1814 рр. Голландія була звільнена від французів російською армією і, за рішенням Віденського конгресу 1815 р., проголошена самостійною державою на чолі з королем Вільгельмом (Віллемом) I. У 1816 р. сестра Олександра I, Анна Павлівна, стала дружиною нідерландського принца [1] – майбутнього короля Віллема II, у 1815 р. нагородженого російським орденом св. Георгія за участь у битві під Ватерлоо [8]. Не виключено, що цю нагороду від імені російського уряду вручив О. Д. Балашов, якій також міг вести перемовини про майбутній шлюб принца з російською принцесою.

Місто Веймар з 1809 р. було столицею Герцогства Саксен-Веймар-Ейзенахського, керманич якого – герцог Карл-Август – у березні 1813 р. (очевидно, після візиту російського дипломата О. Д. Балашова) приєднався до російсько-прусського військового союзу. Слід зазначити, що на той час Карл-Август перебував у родинних стосунках з російським імператором: його син був одружений з сестрою Олександра I, Марією Павлівною. З березня 1813 р. герцог Карл-Август у чині генерала від кавалерії перебував у російській армії, взяв участь у битвах під Лютценом, Бауценом, Дрезденом, Кульмом, Лейпцігом, Брієнном та військовій кампанії 1815 р., був відзначений російськими нагородами [27–29].

У столиці королівства Вюртенберг, Штудгарті, під час Віденського конгресу перебував російський імператор Олександр I. На початку 1817 р. до Штудгарта з дипломатичним дорученням відбув

Рис. 7. Фрагменти оздоблення та виробниче маркування на клинку шпаги О. Д. Балашова.

О. Д. Балашов, а звідти поїхав до столиці Великого герцогства Баден – міста Карлсруе.

Як вже зазначалось, «шпага Балашова» є цікавим історичним раритетом, під час вивчення якого виникло кілька запитань. Однією з загадок «шпаги Балашова» є зображення шляхетського гербу О. Д. Балашова (рис. 8). Опис цього герба міститься у другому томі гербовника російських дворянських родів, укладеному у 1798 р. Це – геральдичний щит, поділений на два вертикальні поля. У правому полі на чорному тлі зображені три срібні п'ятикутні зірки та золоте стропило з трьома палаючими гранатами. У лівому полі один над одним розміщені два герби. Угорі у срібному полі зображено руку у зеленому рукаві з червоним обшлагом, яка тримає фузейний штик. Унизу у червоному полі між трьома срібними кулями зображено ногу у срібному черевику.

Щит завершується дворянським шоломом з гренадерською шапкою, увінчаними срібними і червоними страусовими перами та двома орлиними крилами, кожне з яких прикрашене трьома срібними зірками. Девіз герба зазначено унизу на стрічці: «За верность и ревность» [21].

Як з'ясувалось, герб О. Д. Балашова належить до гербів, розроблених російською Геральдичною конторою для гренадерів лейб-гвардійської роти Преображенського полку, що 25 листопада 1741 р. взяли участь у палацовому перевороті і возвели на російський престол Єлизавету Петрівну. За наказом нової імператриці від 26 листопада 1741 р. цю гренадерську роту було перетворено на окреме військове формування – «лейб-компанію». Наказом від 31 грудня 1741 р. «лейб-компанійці» отримали шляхетські герби, спадкове дворянство, земельні маєтності та підвищення по службі: рядові були прирівняні до поручників і т. д. [19].

Серед нагороджених у 1741 р. був рядовий Кузьма Балашов, який, крім спадкового шляхетства, одержав у власність 29 кріпосних селян. Він походив з «монастирських слуг» Вологодського повіту, був неграмотним, перебував на військовій службі з 1709 р., у гвардії – з 1727 р., мав сина Михайла [13]. Як зазначає російський дослідник Є. Анісімов, Преображенський полк комплектувався переважно вихідцями з селян, посадських людей, різночинців і навіть холопів, а дворянами були лише офіцери [2]. На деяких зображеннях дворянського гербу Балашових зазначено, що він належить саме К. Балашову. Оскільки О. Д. Балашов не міг бути прямим на-

щадком К. Балашова, не зрозуміло, чому він користувався цим «лейб-компанійським» гербом [21]. Можна припустити, що або К. Балашов мав інших синів, крім Михайла (нащадком яких міг бути О. Д. Балашов), або О. Д. Балашов якимось чином отримав право на використання спадкового герба на той час вже покійного (пом. 1752 р.) свого тезки (далекого родича?), гренадера К. Балашова.

Придбати чужий дворянський герб О. Д. Балашов був спроможний, оскільки його суспільне становище значно зміцнилось після того, як він ввійшов до кола наближених до імператора Олександра I осіб. Шлюб же О. Д. Балашова з однією з найбагатших наречених Росії – Оленою Петрівною Бекетовою – приніс йому та його нащадкам два уральські металургійні заводи та 19 тисяч душ селян.

Чому О. Д. Балашов не «розжився» власним гербом, можна здогадуватись. Оповіді про славетних предків сучасники О. Д. Балашова вважали вигадкою і називали того «вихідцем з небагатих саратовських дворян, що возвеличився при Олександрі I» [15].

Сумнівний «благородний» родовід О. Д. Балашова опосередковано підтверджує і стаття у енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, яка повідомляє, що «Балашовы – род русских дворян, *не встречаемый ни в боярских, ни в Бархатной книгах* (курсив наш. – *О. П.*), но проложивший себе путь к известности службой его представителей уже в XVII в. Известен воевода конца XVII – начала XVIII в. Иван Иванович Балашов. Сын его, Дмитрий Иванович… с 1736 г. воспитывался в Шляхетном кадетском корпусе. Сын его, Александр Дмитриевич... Козьма Балашов, лейб-кампанеец, получивший дворянство при воцарении Елисаветы Петровны, если одного рода с министром полиции, то другой ветви» [6].

У цій короткій довідці викликає подив чималий хронологічний проміжок, що розділяє воєводу Івана Балашова (що жив на межі XVII–XVIII ст.) та його сина Дмитра, якому на час навчання у Шляхетському корпусі у 1736 р. було усього десять(!) років. Отже, Дмитро Балашов міг бути щонайменше онуком вищеозначеного воєводи, якщо, звичайно, той не став батьком у досить солідному віці. До того ж, невідомі навіть приблизні роки життя цього воєводи, що дозволяє піддати сумніву сам факт його існування.

Батько О. Д. Балашова, Дмитро Іванович Балашов (1726–1790), на схилі своїх літ належав до «благородного» стану: був російським сенатором (з 1786 р.) і таємним радником; цей цивільний чин, за «Табеллю про ранги», відповідає званню генерал-лейтенанта. Проте невідомо, чи був Д. І. Балашов дворянином від народження, оскільки до Шляхетного кадетського корпусу зараховували не тільки збіднілих дворян, а й синів загиблих чи поранених на війні солдатів.

На час виготовлення «шпаги Балашова» її власник – О. Д. Балашов – мав титул князя, про що свідчить присутність над його гербом геральдичної князівської корони з п'ятьма зубцями. З XVIII ст. князівський титул (аналогічний західноєвропейському титулу герцога або графа) у Російській імперії перестав бути спадковим: монархи на свій розсуд надавали його своїм «безрідним» фаворитам. Можливо, граф О. Д. Балашов належав саме до цієї когорти «новоспечених» аристократів: за свідченнями сучасників, О. Д. Балашов не міг підтвердити своє шляхетство з діда-прадіда, пояснюючи це тим, що відповідні грамоти начебто згоріли під час пожежі.

Герб, гравірований на «шпазі Балашова», має деталь, що відрізняє його від «лейб-компанійського» герба К. Балашова: його геральдичний щит оточують вісім орденських хрестів на стрічках. Це – нагороди О. Д. Балашова: російські ордени свв. Володимира, Олександра Невського, Анни та Георгія, прусський орден Червоного Орла, баварський військовий орден Максиміліана Йосипа, баденські ордени Вірності та Церінгського лева.

З цими нагородами на військовому мундирі взірця 1815 р. генерал-ад'ютант О. Д. Балашов зображений на портреті пензля англійського живописця Джорджа Доу з Військової галереї Зимового палацу Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі [25].

Іншою загадкою «шпаги Балашова» є трактування напису «Svalling», гравірованого на обуху клинка біля хвостовика (рис. 8). І хоча цей напис не є зброярським клеймом у його класичному виконанні, ми схиляємось до думки, що це – прізвище виробника клинка, відомого за клеймами на російській холодній зброї першої третини XIX ст. [30].

Інтерпретація клейма «Svalling» є дискусійною. Зокрема, петербурзький дослідник Олександр Кулинський вважає його приналежним «…предположительно … петербургскому мастеру металлических изделий …, работавшему в 1820–1830-х гг.» [16, с. 163, мал. 155]. Деякі російські зброєзнавці припускають, що це – клеймо майстра на прізвище «Свалигін» [30].

Ми пропонуємо власне трактування клейма «Svalling» виходячи з наступних міркувань. Прізвище Сваллінг походить від фінського чоловічого імені і у наш час широко відоме у Західній Європі, переважно, у Швеції [34] і саме там, на нашу думку, варто шукати «сліди» автора клинка «шпаги Балашова». На шведських інтернет-ресурсах розміщено інформацію про династію виробників холодної зброї Сваллінгів, які з початку XIX ст. працювали у місті Ексільстуні, розташованому поблизу Стокгольма. Один з них, Еммануель Сваллінг (1813–1881), заснував підприємство «E. Svalling. Eskilstuna. Sword & Scabbard» («Е. Сваллінг. Ексільстуна. Мечі та піхви»), яке у другій половині XIX ст. виробляло, зокрема, чиновницькі та армійські шпаги, шаблі та палаші [18, с. 471-472; 30, 39]. Припускаємо, що вищеозначені Сваллінги виготовляли холодну зброю і у першій половині XIX ст. Зокрема, виробником клинка «шпаги Балашова» міг бути батько Е. Сваллінга – Йонас Фредрик (Jonas Fredrik, 1790–1836), батько якого, Олаф (Olof, 1756–1829), також відомий коваль, першим зі Сваллінгів оселився у Ексільстуні. Відомі імена і інших представників цієї ремісничої родини: Олаф Фредерік (Olof Fredrik, 1810–1876), Карл Фредерік (Karl Fredrik, 1832–1879), Франц Оскар (Frans Oskar, 1841–1890) [39, 40].

Отже, клинок «шпаги Балашова» міг бути виготовлений у відомому шведському центрі металообробки – Ексільстуні, де з початку XVII ст. діяли кілька металургійних і сталеливарних підприємств. Дуже чисту шведську сталь та вироби з неї цінували майстри навіть таких знаних європейських зброярських центрів як Шеффілд та Золінген.

Про широке використання російськими зброярами XIX ст. привізних клинків (переважно німецьких) пише О. Кулинський, пояснюючи це їх дешевизною порівняно з виробами російських зброярських підприємств [16, с. 162-163]. Зображення гербу, вензеля та російськомовні написи на «шпазі Ба-

***Рис. 8. А** — Герб Кузьми Балашова; **Б**— на клинку дослідженої шпаги; **В** — офіційний герб О. Д. Балашова.*

лашова», також могли виконати шведські торевти, проте за ескізами російських мастрів.

Не виключено, що шведські майстри Сваллінги могли мати власне торгівельне представництво у Санкт-Петербурзі.

І останнім запитанням, пов'язаним зі «шпагою Балашова» є те, яким чином цей унікальний історичний раритет у 1944 р. опинився у штабі німецької групи армій «Центр», що у цей час дислокувалась у Білорусі. Для того, щоб знайти відповідь на це запитання, варто згадати останніх з нащадків О. Д. Балашова – його онука, Миколу Петровича (1840–1931), та правнука, Петра Миколайовича (1871 – після 1939). На початок XX ст. вони були одними з найбагатших людей Російської імперії – власниками кількох уральських металургійних заводів та рудників, солевидобувного підприємства на озері Сиваш у Таврійській губернії та майже 360 тисяч десятин землі у різних регіонах Російської імперії, зокрема, 55 тисяч – у Київській та Подільській губерніях.

Продавши у 1884 р. родинну садибу у с. Покровське, Балашови зосередили зусилля на впорядкуванні трьох маєтків, придбаних у другій половині 1860-х рр. в Україні. Їх центрами були селища Шпиків, Комаргород та Рахни Лісові, зараз розташовані у Тульчинському, Томашпільському та Шаргородському районах Вінницької обл. [4; 5; 23]. У Шпикові та Рахнах Лісових М.П. Балашов перебудував два палаци (споруджені у XVIII ст. попередніми власниками цих маєтків – польськими поміщиками Свейковськими та Домбровськими), відновив діяльність Шпиківського цукрового заводу, заснованого у 1844 р. Особливу увагу М. П. Балашов приділив садибі у Рахнах Лісових, де було закладено парк зі штучним озером, «альпійськими» гірками та оранжереєю [22]. Господарство маєтку у Рахнах Лісових спеціалізувалось на вирощуванні фруктів та ягід, що з розташованої поблизу залізничної станції вивозились до Києва, Одеси та Варшави. Для зберігання виро-

щеної продукції у Рахнах Лісових було споруджено «зразковий холодильник» (льодовню) [20, 22].

Син М. П. Балашова, Петро Миколайович, після виходу у 1903 р. у відставку переїхав до Комаргорода, де взяв активну участь у громадському житті Південно-Західного краю. Його обрали предводителем дворянства Брацлавського повіту, депутатом від Подільської губернії до Державної Думи третього та четвертого скликань (1907, 1913 рр.). З 1910 р. П. М. Балашов очолював думську фракцію Всеросійський національний союз, що згодом перетворилася на політичну партію [5]. Можливо, саме П. М. Балашов перевіз до свого українського маєтку з Санкт-Петербурга родинні реліквії, серед яких була і шпага його прадіда О. Д. Балашова.

На сьогоднішній день об'єкти забудови колишніх маєтків Балашових визнані такими, що становлять історичну і культурну цінність [24]: будинок у стилі швейцарського «шале» у Комаргороді [14], палац, каплиця і «льодовня» у Рахнах-Лісових; палац, будинок управляючого маєтком та корпус цукрового заводу у Шпиках. Кілька з вищеозначених споруд зведено за проектами відомого архітектора Владислава Городецького [20, с. 151 – 160].

Після від'їзду з Росії у жовтні 1917 р. батька і сина Балашових їхні українські маєтності зазнали спустошень у роки революції та під час громадянської війни. У 1918–1919 рр. у них зупинялись російські і австро-угорські солдати, що поверталися з фронту, квартирували петлюрівські та денікінські підрозділи [36]. Ми припускаємо, що «шпага Балашова» дивом уціліла під час цих буремних подій і у 1920-х рр. разом з іншими «реквізованими» з панських садиб речами потрапила до одного з місцевих музеїв, вірогідно, до найближчого музею у Тульчині.

Можливо, що пов'язування «шпаги Балашова» з ім'ям О. В. Суворова (на чому наголошував І. А. Вовченко) не є випадковим. Адже відомий полководець у 1796–1797 рр. протягом року мешкав у Тульчині, де наглядав за спорудженням військових укріплень. З 1947 р. у селі Тиманівка Тульчинського району існує меморіальний музей О. В. Суворова. Оскільки постать цього російського військового діяча довгий час була «культовою» для Тульчинщини, можна припустити, що працівники музею, у якому «шпага Балашова» зберігалась до Другої світової війни (і звідки могла бути викрадена під час окупації Вінниччини у 1941–1944 рр.), вважали, що експонують саме «шпагу Суворова», а не якогось маловідомого діяча російської історії XIX ст.

На такі висновки їх могли «наштовхнути» зазначені на шпазі дати «1787» та «1798» та вензель «А. В.», що не виходили за межі терміну життя О.В. Суворова (1730–1800) та могли бути ідентифіковані як його ініціали. Про приналежність цієї зброї великому полководцю свідчили і численні військові емблеми та символи, а також розкішне виконання і декор.

Проте, це тільки припущення, що вимагає додаткової аргументації, зокрема, виявлення згадки про «шпагу Суворова» серед зниклих у роки війни експонатів Тульчинського краєзнавчого музею.

Нами були розглянуті й інші гіпотетичні варіанти місцязнаходження «шпаги Балашова» до 1941 р.: с. Шапки (колишнє Покровське), Санкт-Петербург, меморіальні музеї О. В. Суворова. Проте версія про «український слід» «шпаги Балашова» на сьогоднішній день нам видається найбільш вірогідною.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анна Павловна / [Електронний ресурс] Википедия. – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Анна_Павловна – Назва з екрану.
2. Анисимов Е. В. Елизавета Петровна, литературная критика / 2-е изд., испр. – М., 2000. – 426 с. – (Жизнь замечательных людей).
3. Балашов Александр Дмитриевич / [Електронний ресурс] Википедия.– Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_ Александр_ Дмитриевич – Назва з екрану.
4. Балашов Николай Петрович / [Електронний ресурс] Википедия.– Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_Николай_Петрович – Назва з екрану.
5. Балашов Петр Николаевич / [Електронний ресурс] Википедия.– Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Балашов,_Петр – Назва з екрану.
6. Балашовы // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86-ти тт. – СПб., 1890–1907. – Т. II-а. – С. 794.
7. Битва народов / [Електронний ресурс] Википедия.– Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Битва_народов – Назва з екрану.
8. Виллем II / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Виллем_II – Назва з екрану.
9. Вовченко Іван Антонович / [Електронний ресурс] Вікіпедія.– Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Вовченко_Іван_Антонович – Назва з екрану.
10. Группа_армий_«Центр» / [Електронний ресурс] Википедия.– Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Группа_армий_«Центр» – Назва з екрану.
11. Дом А. Д. Балашова. 1834–1835 гг. // Никитенко Г. Ю., Соболь В. Д. Василеостровский район: Энциклопедия улиц Санкт-Петербурга [науч. ред. Б.М. Кириков , сост. Г.Ю. Никитенко]. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб., 2005. – С. 27-277.
12. Запис № 15035 від 21 грудня 1962 р. (акт вступу № 1863) // Книга вступу Національного музею історії України. – Т. 12, №№ 13840 – 15161 (25 березня 1959 – 5 серпня 1965 рр.). – Арк. 70.
13. Именной список Ее Императорского величества лейб-кампании чинам 1741–1759 годов (Из дел Воен. Канц., оп. 120, № 141; текст воспроизведен по изданию: К истории русского флота // Русский архив, №. 8. 1880) / [Електронний ресурс] Именной список / Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада: Документы: Россия: XVIII век. 1740–1760 – Режим доступу: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1740.../pred.htm – Назва з екрану.
14. Комаргород. Парад-шале [Електронний ресурс] «І ти, Брут?» Нотатки здивованого журналіста – Режим доступу: sergekot.com/komargorod-2 – Назва з екрану.
15. Корсаков Д. Праздник в честь А. Д. Балашева, бывший в Рязани 13-го июля 1823 года // Исторический вестник [Историко-литературный журнал, издаваемый Б. Б. Глинским и С.Н. Шубинским]. – СПб., 1888. – Т. 33. – № 8. – С. 364-373.
16. Кулинский А. Н. Русское холодное оружие военных, морских и гражданских чинов 1800 – 1917 годов. Определитель [Определитель написан на основе коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи]. – СПб., 1994. – 184 с.

17. Его же. Русское холодное оружие XVIII – XX вв. Т. I. – СПб., 2001. – 293 с.
18. Его же. Европейское холодное оружие. – СПб., 2003. – 552 с.
19. Лейб-кампания // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. В 86 тт. – Т. XVII-а (34): Ледье – Лопарев. – СПб., 1896. – С. 496.
20. Малаков Д. Роботи для Балашових // Архітектор Городецький. Архівні розвідки – К., 1999. – С. 151-161.
21. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797-м году [В 10 частях]. Часть. 2. – СПб., б/г. – С. 136.
22. Описание Шпиковского имения Н. П. Балашева в Подольской губернии: сост. И. В. Лещенко по документам Конторы имения. – Немиров, 1896. – 294 с.; Обзор хозяйства Шпиковского имения за двадцатипятилетие: С 1865 по 1890 г. – К., 1890. – 58 с.; 1 л.; Обзор лесного хозяйства в Рахно-Шпиковском имении Н.П Балашева: Сост. за 30-летие в 1896 г. – К., 1896. – 62 с.; Описание Шпиковского имения Его Высокопревосходительства Николая Петровича Балашева / Сост. под ред. проф. П.Р. Слезкина. – К., 1913. – 208 с.; Описание Шпиковского свеклосахарного завода Н.П. Балашева. – К., 1897. – 79 с.; Описание Шпиковского свекло-сахарного завода, принадлежащего Николаю Петровичу Балашеву. – К., 1896. – 14 с.
23. Рудь О. Панські садиби Поділля: на прикладі Шпиківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. Науковий журнал. – К., 2013. – Ч. 2 (83). – С. 166-173.
24. Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації / [Електронний ресурс] Вікіпедія – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Перелік_пам'яток_культурної_спадщини,_що_не_підлягають_приватизації_(Вінницька_область) – Назва з екрану.
25. Подмазо А. Генерал-лейтенант Балашов Александр Дмитриевич / [Електронний ресурс] Аннотации к портретам из Военной галереи Зимнего дворца: Интернет-проект «1812» – Режим доступу: www.museum.ru/museum/1812/Persons/vgzd/vg_b08.html – Назва з екрану.
26. Подмазо А. Краткая хронология войны 1812 – 1814 гг. и кампании 1815 г. / [Електронний ресурс] Интернет-проект «1812 год» – Режим доступу: www.1812.ru – Назва з екрану.
27. Саксен-Веймар / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Саксен-Веймар – Назва з екрану.
28. Саксен-Веймар-Эйзенах / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Саксен-Веймар-Эйзенах – Назва з екрану.
29. Саксен-Веймарский Карл Август, герцог, генерал от кавалерии / (Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг.) // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. [Т.] VII. – М., 1996. – С. 546–547.
30. Свалыгин // [Електронний ресурс] Большая энциклопедия оружия: клейма, марки, монограммы, підписи // Большая коллекция рефератов. 2010 г. – Режим доступу: www.0ve.ru/index2.html – Назва з екрану. Про клеймо «Swalling» див.: «Шпага офицерская образца 1798 г. ... Петербург, мастер Swalling, 1820-1830-е гг., ГИМ, зал 36 «Эпоха Николая I»» / [Електронний ресурс] Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов: коллекция цифровых копий предметов, представленных

в залах экспозиции Государственного исторического музея, № 249. – Режим доступу: school-collection.edu.ru – Назва з екрану. Див також: «Палаш офицерский кирасирский. Швеция. Начало XX в.» / [Електронний ресурс] Аукционный дом «Клейнод»: предметы военной истории. Аукціон № 3: 241 – 250. – Режим доступу: kleynod.at.ua/index/0-101. – Назва з екрану; «№ 129. Палаш шведский… образца 1893 г.» / [Електронний ресурс] Санкт-Петербургский филиал Аукционного Дома «Гелос»: 30 июля 2010 г. – Режим доступу: www.gelos.ru/month/jul2010month/peter.html – Назва з екрану.

31. Сидоренко В. Військові реліквії // Архіви України. – 1967. – № 3. – С. 41-43.
32. Сражение при Дрездене / [Електронний ресурс] Википедя – Режим доступу: / ru.wikipedia.org/wiki/Сражение_при_Дрездене – Назва з екрану.
33. Сражение под Кульмом / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Сражение_под_Кульмом – Назва з екрану
34. Фиденца / [Електронний ресурс] Википедия – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/Фиденца – Назва з екрану.
35. Финские мужские имена / [Електронний ресурс] – Режим доступу: imena-list.ru/M/S/S_m_fins.html – Назва з екрану.
36. Шпиків // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 тт. Вінницька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол. Гол. редкол.), Бажан М.П., Білогуров М.К., Білодід І.К. та ін. – К., 1972. – 650 с.
37. Шуринов А. Рядовые соратники «великой дщери» / [Електронний ресурс] Сайт Ярославского историко-родословного общества – Режим доступу: www.yar-genealogy.ru/alm2-03.php – Назва з екрану.
38. Яковлев В. Шапки. Краеведческий очерк. Тосно, 1999 / [Електронний ресурс] Тосннсая Центральная районная библиотека. Из истории Тосненского района. – Режим доступу: www.sablino.ru/tosn/shap_10.htm – Назва з екрану.
39. Marmér A. Knivar från Eskilstuna. – Eskilstuna, 1999. – 256 s.
40. Register över knivsmeder / [Електронний ресурс] eskilstunaknivar.se – Режим доступу: eskilstunaknivar.se/forskning/register/bernard-beskows-manufakturkalender – Назва з екрану.

Відомості про автора. *Попельницька Олена Олексіївна,* провідний науковий співробітник Національного музею історії України, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Olena Popelnytska,* National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Попельницкая Елена Алексеевна,* ведущий научный сотрудник Национального музея истории Украины, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.

Владимир ПРОКОПЕНКО

САБЕЛЬНЫЙ ПОРТУПЕЙНЫЙ ПОДВЕС С КРЮЧКОМ-ЗАСТЕЖКОЙ. ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА, ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ – XVI– НАЧАЛО XVIII в.

Аннотация

УДК 94(4)«15/17»; 685.22:685.23:739.8; 903.22.069.5

В оружиеведении история сабельного подвеса разработана недостаточно. В статье рассмотрена 21 восточноевропейская и османская сабля периода XVI – начала XVIII вв. с сохранившимися сабельными подвесами. Изучены отдельные элементы сабельных подвесов, предложена их классификация.

Ключевые слова: XVI в., XVII в., сабля, сабельная портупея, застёжка-крючок, Восточная Европа, Османская Империя.

Шабельний портупейний підвіс з гачком-застібкою. Східна Європа, Османська імперія – XVI –початок XVIII ст.

УДК 94(4)«15/17»; 685.22:685.23:739.8; 903.22.069.5

Анотація

У зброєзнавстві історія шабельного підвісу розроблена недостатньо. У статті розглянута 21 східноєвропейська та османська шабля XVI – початку XVIII ст. зі збереженими шабельними підвісами. Досліджені окремі елементи шабельних підвісів, запропонована їх класифікація.

Ключові слова: XVI ст., XVII ст., шабля, шабельна портупея, гачок-застібка, Східна Європа, Османська Імперія.

Saber Belt Hanger with a Hook-Clasp. Eastern Europe, Ottoman Empire from 16– to the early 18th centuries

UDC 94(4)«15/17»; 685.22:685.23:739.8; 903.22.069.5

Abstract

In his article Dr. Volodymyr Prokopenko studied 21 sabers with preserved belt hanger from the territories of Eastern Europe and Ottoman Empire XVI – to early XVIIIth century. The individual elements were studied and classification of saber belt hangers proposed.

Keywords: 16th century, 17th century, saber, saber belt hanger, hook-clasp, Eastern Europe, Ottoman Empire.

В период Позднего Средневековья и Нового Времени сабля стала основным видом длинноклинкового оружия в Восточной Европе. Впрочем, несмотря на широкое распространение и популярность, в научной литературе этот вид оружия изучен недостаточно [2, 6, 7, 8, 10, 16, 17, 20, 25, 26]. Основное внимание в этих работах уделяется непосредственно сабельному лезвию и оправе: форме, особенностям строения и декору клинка, рукояти, гарды и ножен. Описание же сабельного подвеса обычно опускается. Подобное положение вещей связано с относительно слабой сохранностью портупейных комплектов. Впрочем, и среди дошедших до наших дней образцов далеко не все могут похвастаться полнотой. Потери застежек, ременных распределителей и фрагментов поясов осложняет как описание, так и правильную реконструкцию подвеса.

Свежие научные исследования, музейные каталоги и электронные базы музеев позволили ввести в научный оборот целый ряд образцов длинноклинкового оружия с сохранивши-

мися портупейными подвесами. На иллюстративном материале из этих источников и основывается данный обзор. В ряде случаев, малочисленность артефактов можно частично компенсировать изобразительными источниками. Однако, к написанию данной работы последние привлекались фрагментарно, что связано с их значительным количественным и качественным разнообразием.

Рассматривая доступный массив материала*, можно отметить, что основным вариантом сабельного портупейного подвеса, бытовавшим на территории Восточной Европы и Османской Империи XVI – начала XVIII в., являлся подвес из тканных или кожаных ремней с двумя ременными распределителями и основной застежкой–крючком. Начальному знакомству с последним и посвящена данная работа.

Вначале следует рассмотреть отдельные элементы сабельного подвеса. Так, в качестве материала для изготовления ремней использовалась тканная тесьма, кожа, а также комбинации этих двух материалов. Наибольшую популярность получила тканная узорная тесьма (кат.: 1-1, 2-1, 2-2, 2-3, 3-1 – 3-5, 3-7, 3-9, 3-12 – 3-16, 4-1, 4-2, 4-4, 4-5), богатство текстур и рисунков которой значительно украшало пояс, гармонично дополняя элементы прибора. Кожаных поясов сохранилось намного меньше (кат.: 1-2, 3-11), мало отмечено и комбинированных ремней, у которых тканная тесьма лежит на кожаной подложке (кат.: 3-6, 3-8)**.

Основные застежки-крючки можно разделить на пять характерных групп. К первой относятся горизонтальные крючки-накладки, представляющие собой плоскую (или несколько выпуклую, иногда с заметным ребром) пластинку с горизонтальным крючком, крепящиеся при помощи заклёпок к поясу (рис. 1, а) (кат.: 1-1, 1-2). Ко второй – застежки с горизонтальным крючком и рамочной основой, через который может проходить ремень (рис. 1, б) (кат.: 4-3). Горизонтальные крючки-застежки имеют достаточно долгую историю использования на просторах Евразийской степи и сопредельных территорий. По большей части, они использовались в поясах саадачных комплектов***, однако на-

* К сожалению, нередки случаи когда доступные фотографии не позволяют точно определить конструкцию и особенности строения сабельных портупей. Образцы, для которых подтверждено наличие застежки-крючка, были вынесены в отдельный раздел каталога (кат.: 4-1 – 4-5). Другие же были исключены [20, с. 76, 82; 23, 53, 55, 57, 92, 116]. Надеемся, что дальнейшие работы по описанию сохранившихся портупейных сабельных комплектов смогут закрыть «белые пятна» в этой теме.

** Часто доступные фотографии не позволяют детально рассмотреть изнанку поясов, поэтому в дальнейшем, при более детальном осмотре дошедших до наших дней образцов, возможно и увеличение доли подобных комбинированных ремней.

*** На данный момент в научной литературе отсутствуют обзорные работы, посвященные как истории развития крючков-застежек в целом, так и саадачным комплектам в частности. Однако для начального ознакомления с историей вопроса можно воспользоваться следующими источниками [3; 4, с. 109-156, 193-203; 5, 214-221, 359-362; 9; 11; 12, с. 98-100, ил. XVI, XVII; 13, с. 123-132; 14, ил. 123-129; 15; 21, с. 186, 187; 23, с. 64, 113, 128, 148; 28, рис. 194; 29].

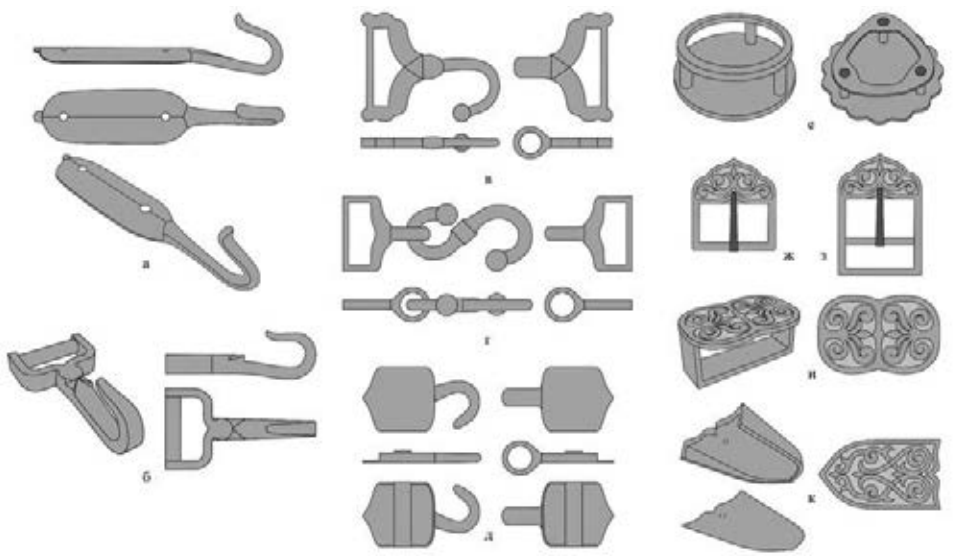

Рис. 1. *Элементы металлического прибора сабельного подвеса: (а) — горизонтальный крючок-накладка; (б) — горизонтальный рамочный крючок; (в) — рамочная застежка с вертикальным крючком; (г) — рамочная застежка с S-образным вертикальным крючком; (д) — застежка-щиток с вертикальным крючком; (е) — изнанка ременных распределителей; (ж) — прямоугольная однорамочная пряжка; (з) — прямоугольная двухрамочная пряжка; (и) — запряжник; (к) — ременной наконечник.*

стоящее исследование позволяет по новому взглянуть на сферу их использования и в сабельных портупеях*.

К третьей группе относятся рамочные застежки с вертикальным крючком. Последние состоят из двух симметричных рамок, на одной из которых расположен вертикальный крючок, а на противоположной – кольцо для продевания и фиксации крючка (рис. 1, в) (кат.: 2-1, 2-2, 3-6, 3-8, 3-16, 4-1, 4-2). Ремни продеваются в рамки и могут свободно скользить в них. Четвертая группа во многом схожа с предыдущей, однако отличается наличием крючка в виде отдельного элемента. Застежка состоит из двух идентичных рамок с горизонтальными кольцами и S-образного вертикального крючка. Крючок, с одной стороны, вдет в кольцо одной из рамок и подогнут таким образом чтобы не выскочить, а с другой стороны имеет достаточно

* Здесь уместно отметить и рисунок, сделанный итальянским художником Антонио Пизанелло во время визита византийского императора Иоанна VIII Палеолога во Флоренцию в 1437-1439 г. (хранится в собрании Чикагского Института Искусства, инв. ном.: 1961.331R [32]). На ряде подробных иллюстраций были запечатлены император со свитой, а также разнообразные детали вооружения византийцев – в том числе и сабля с подвесом, где основной застежкой служил горизонтальный крючок. Качество доступного изображения не дает возможности точно соотнести застежку с первым или вторым вариантом, однако наличие горизонтального крючка бесспорно.

свободы для манипуляций с противоположной рамкой (рис. 1, г) (кат.: 3-2, 3-5, 3-13, 3-14, 4-4, 4-5). К сожалению, потери элементов прибора часто осложняют реконструкцию и классификацию подвеса. В некоторых случаях эти потери незначительны, как например потеря S-образного крючка (кат.: 3-2, 4-4), однако чаще теряются целые фрагменты поясов и портупея остается с одной половиной рамочной застежки (кат.: 3-1, 3-3, 3-6, 3-7, 3-11, 3-15). В этих случаях можно лишь констатировать изначальное наличие в комплекте вертикального крючка, без уточнения к какой из групп (третьей или четвертой) относится застежка. К пятой группе относятся застежки, состоящие из двух симметричных щитков, имеющих с изнанки припаянную широкую петлю для ремня. Вертикальный крючок расположен так же, как и в третьем типе (рис. 1, д) (кат.: 2-3, 3-4, 3-12)*.

Для подвеса к основному поясу ремней, идущих к кольцам ножен, используются ременные распределители**. Они представляют собой круглые, часто богато украшенные, пластинки, с обратной стороны которых находятся петли для продевания ремней. Конструкция петель различается: это могут быть три коротких стержня, служащие основой для круглой (кат.: 1-2, 2-2, 3-7, 3-11, 4-1) или треугольной рамки (кат.: 2-3) (рис. 1, е), либо три плоских дужки, расположенные под углом (кат.: 2-1).

Для регулирования длины как основного, так и поясов подвеса используются прямоугольные рамочные пряжки. Их можно разделить на две группы.

К первой относятся однорамочные пряжки (рис. 1, ж) (кат.: 2-1, 3-1 – 3-8), а вторые имеют две прямоугольные рамки (рис. 1, з). Через внешнюю продевается и фиксируется одна сторона ремня, а на внутренней крепится язычок и через нее проходит другой конец ремня с отверстиями (рис. 1, з)(кат.: 3-11, 3-12, 3-15, 3-16). В комплекте с рамочными пряжками всегда используются запряжники (рис. 1, и)***, прямоугольные или фигурные накладки с припаянной плоской дужкой. Запряжники располагаются позади пряжки и фиксируют окончание ремня, вдетого в пряжку. Также в состав прибора портупейного комплекта входят наконечники ремней (рис. 1, к). Они состоят из двух частей: внешней накладки с бортиком и тонкой пластины, подпаянной к бортикам с изнанки. Бортики формируют внутренний объем наконечника, в который вкладывают окончания ремня. Последний фиксируется сквозной заклепкой.

Портупейный сабельный подвес удобно классифицировать по особенностям конструкции основного пояса. Можно выделить три характерные группы (рис. 2), которые и легли в основу

---

* Подобные застежки широко использовались в роли поясных пряжек в гражданском костюме [1, с. 88, 89, табл. 3.27; 22, с. 287-292]. А особую популярность и разнообразие форм они получили в составе женского костюма.

** В литературе такие ременные распределители также называют наугольниками [12, с. 65] или наузольниками [2, 87].

*** Термин запряжники известен в литературе при описании поясов сабельных и саадачных комплектов [2, с. 87; 12, с. 65, 98-100].

разделения рассмотренных сабельных портупей (см. приложение)*.

К первой группе относятся простые цельные пояса без дополнительных элементов регулирования длины (рис. 2, а) (кат.: 1-1, 1-2). Для них характерны горизонтальные крючки-застежки первого или второго типа, а изменение длины осуществляется путем смены положения крючка в отверстиях на противоположном конце ремня. Последние могли быть дополнительно усилены металлическими накладками с отверстиями для продевания крючка**. Учитывая то, что большинство ремней представляли собой тканную тесьму, подобная мера являлась отнюдь не излишней. Расположение крючка на ремне могло варьироваться: он мог располагаться как на левом окончании пояса (кат.: 1-1), так и на правом (кат.: 1-2). С чем связано подобное различие в расположении крючков пока неясно, однако любопытно отметить, что в саадачных поясных комплектах крючки-застежки расположены на правом окончании ремня. Говоря о «целостности» пояса, также необходимо сделать небольшое отступление. Дело в том, что в ряде случаев отмечено разрезание пояса и фиксирование его концов на ременных распределителях. По сути, такой ремень состоит из трех отдельных частей, внешне кажущихся цельными. Данную особенность довольно сложно проследить, однако наличие фотографий обратной стороны распределителей и обрывы отдельных фрагментов позволяют судить об определенной распространенности таких поясов (кат.: 1-2, 3-11, 3-13, 3-16, 4-5).

Ко второй группе относится сабельный подвес с цельным основным поясом, имеющим дополнительный элемент регулирования длины (рис. 2, б) (кат.: 2-1 – 2-3). Необходимость в последнем обусловлена невозможностью регулировки длины ремня основной пряжкой. Этот «недостаток» характерен для всех застежек с вертикальным крючком (третий, четвертый и пятый тип), требующих наличие двух симметричных рамок (или щитков) на противоположных сторонах ремня. Одна половинка застежки с кольцом располагается на левом окончании ремня, идущий от нее пояс проходит через два ременных распределителя, разворачивается внутрь на рамке второй половинки застежки и оканчивается простой рамочной пряжкой. Последняя может фиксироваться в нескольких позициях на ремне, тем самым изменяя его общую длину.

В третью группу входят подвесы, в которых основной пояс состоит из двух отдельных ремней (рис. 2, в) (кат.: 3-1 – 3-16). В данном случае, основной пряжкой является застежка с вертикальным крючком (третий, четвертый и пятый тип), а соединение и дополнительная регулировка длины ремней осуществляется при помощи простой рамочной пряжки. Как и в предыдущем варианте, половинка застежки с кольцом располагается на левом окончании ремня, идущий от нее пояс проходит через два ременных распределителя и оканчивается рамочной пряжкой. Перед рамочной пряжкой, располагаются запряжники,

---

* В каталог включено ряд мечей из собрания МДТ (кат.: 3-12 – 3-16). Основная причина этого заключается в их оправе. В XVI в. она была полностью заменена, в результате чего они приобрели характерные для сабель того периода оформление и подвес.

** В литературе такие элементы на сабельных и саадачных поясах также называют проймами [2, с. 87; 12, с. 98-100].

роль которых заключается в фиксации второго ремня. Последний имеет на своем левом окончании наконечник и отверстия для регулирования длины, а на правом располагается вторая половинка основной застежки с вертикальным крючком. Надо отметить, что многие подвесы дошли до наших дней в поврежденном или неполном состоянии (кат.: 3-1, 3-3, 3-4, 3-6, 3-7, 3-11, 3-12, 3-15). Поэтому первое впечатление о конструкции подвеса может быть неверным в силу утрат и неправильной последующей реконструкции.

Классификацию сабельных портупей можно дополнить еще двумя группами ремней подвеса, осуществляющих связь поясного ремня и ножен. Так, к первой относятся цельные ремни, с рамочными пряжками, запряжниками и наконечниками, которые проходят через кольца ножен, петли ременных распределителей и застегиваются сами на себя (рис. 2, а, б) (кат.: 1-1, 2-1 – 2-3, 3-1 – 3-5, 3-7, 3-8, 3-9)*. Вторую группу составляют ремни состоящие из двух частей. Первая крепится с одной стороны к кольцам подвеса ножен, проходит через запряжники и оканчивается рамочной пряжкой. А вторая часть одним концом фиксируется в петле ременного распределителя, имеет отверстия для возможности регулирования длины подвеса и оканчивается наконечником (рис. 2, в) (кат.: 3-10, 3-12 – 3-16, 4-4, 4-5). В рамках данной группы можно условно выделить подгруппу, в которой на ножнах имеется 4 кольца для подвеса собранных попарно (кат.: 3-11, 4-3). Соответвено, от ножен идут четыре ремешка с рамочными пряжками, а два идущих от распределителей ремня раздваиваются еще надвое. Вероятно, эта особенность является характерной для сабельного подвеса венгерских сабель.

Подводя краткий итог проделанной работы, можно сказать, что в процессе написания статьи был рассмотрен ряд сабель и мечей с сохранившимися портупейными комплектами (26 образцов), изучены металлические элементы их приборов, предложены подходы к классификации как некоторых отдельных элементов, так и типов подвеса. Вцелом, несмотря на ограниченность выборки, можно предположить, что самыми ранними являются цельные основные пояса первого типа с горизонтальными крючками. А конструктивно более сложные – второй и третий варианты, с вертикальными крючками, появились в XVI в. и смогли существенно потеснить своего предшественника. Рассматривая же ремни подвеса, можно отметить некоторые региональные отличия. Так, подвес первого типа широко использовался в государствах Восточной Европы, а второй тип являлся основным в Османской Империи и Венгрии.

---

* Любопытно отметить, что в одном из случаев ремни подвеса зафиксированы по длине (кат.: 1-2). Они имеют запряжники и наконечники ремней, однако вместо рамочных пряжек стоят накладки жестко скрепляющие ремни.

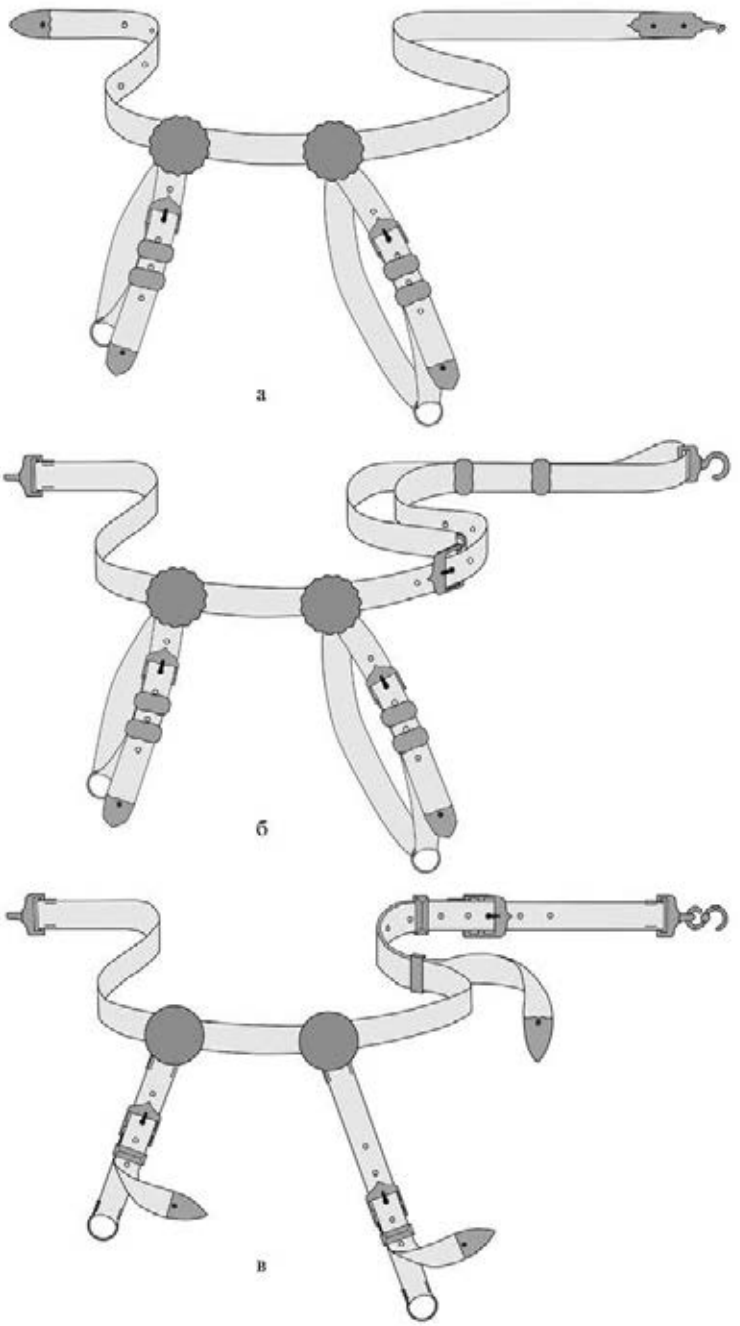

Рис. 2. *Варианты сабельного подвеса: (а) — первый тип с цельным ремнем, ремни подвеса первого типа; (б) — второй тип с цельным ремнем и дополнительным элементом регулирования длины, ремни подвеса первого типа; (в) — третий тип с поясом состоящим из двух частей, ремни подвеса второго типа.*

Таблица 1. **КАТАЛОГ САБЕЛЬНЫХ ПОРТУПЕЙНЫХ ПОДВЕСОВ С КРЮЧКОМ-ЗАСТЕЖКОЙ**		
№	**ОПИСАНИЕ ПОДВЕСА**	**ИСТОЧНИКИ**
Цельный пояс с регулировкой длины при помощи основной пряжки-застежки		
1-1	Килич. Египет/Османская Империя — XVI в. Принадлежал боярину князю Федору Михайловичу Мстиславскому. Подвес без утрат. Материал — узорная тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Горизонтальный крючок-накладка расположен на левом окончании ремня. ОПМК. Инв. ном.: Ор-205/1-3.	[2, с. 85-89; 5, с. 140-143, 331-332; 13, с. 82-83; 14, ил. 88, 89; 29]
1-2	Сабля-чечуга. Северный Кавказ — XVIII в. Подарок циньскому императору Цяньлуну от калмыцких феодалов, откочевавших с Волги на берег Или в начале 70-х гг. XVIII в. Подвес без утрат. Материал — кожа. Ремни подвеса первого типа, однако без рамочной пряжки — их длина зафиксирована, а запряжники и наконечники играют декоративную роль. Горизонтальный крючок-накладка расположен на правом окончании ремня. МГ. Инвентарный номер неизвестен.	[4, с. 281-283; 19, с. 142-143]
Цельный пояс с регулировкой длины при помощи вспомогательной рамочной пряжки		
2-1	Польская карабела. Польша — XVIII в. Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего типа. НМК. Инв. ном.: MNK V-43.	[31]
2-2	Польская карабела. Польша — XVII в. Оружие периода битвы под Веной 1683 г. Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего типа. МВП. Инвентарный номер неизвестен.	[28, рис. 150]
2-3	Сабля. Османская Империя — XVII в. Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка пятого типа. МЗГК. Инв. ном.: KP NT 58.	[30]
Пояс, состоящий из двух частей, с регулировкой длины при помощи рамочной пряжки		
3-1	Сабля «большого наряда». Россия — XVII в. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Отсутствует правая половинка основной застежки — третьего или четвертого типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-138/1-3.	[5, с. 154-157, 336-337; 15; 29]
3-2	Сабля «большого наряда». Россия — первая половина XVII в. Принадлежала царю Михаилу Федоровичу. Подвес с незначительными утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Отсутствует S-образный вертикальный крючок основной застежки — четвертого типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-139/1-3.	[5, с. 152-153, 335-336; 15; 29]
3-3	Сабля «большого наряда». Россия — первая половина XVII в. Принадлежала царю Михаилу Федоровичу. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Отсутствует правая часть основного пояса. Крючок-застежка третьего или четвертого типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-137/1-3.	[5, с. 148-151, 334-335; 15; 29]
3-4	Сабля «большого наряда». Иран — первая половина XVII в. Подарена царю Алексею Михайловичу князем Яковом Куденетовичем Черкасским в 1646 г. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Отсутствует правая половинка основной застежки — пятого типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-197/1-3.	[5, с. 158-161, 337-338; 29]

№	ОПИСАНИЕ ПОДВЕСА	ИСТОЧНИКИ
3-5	Сабля. Россия — 1618 г. Принадлежала царю Михаилу Федоровичу. Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка четвертого типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-136/1-3.	[5, с. 144-147, 333-334; 13, с. 112-113; 14, ил. 116; 15; 29]
3-6	Сабля. Россия/Иран — XVI-XVII в. Принадлежала князю Дмитрию Михайловичу Пожарскому. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма/кожа. Сохранился лишь основной пояс с правой половинкой застежки — третьего типа, а также рамочной пряжкой и тремя запряжниками. ОПМК. Инв. ном.: Ор-62/1-3.	[13, с. 84; 14, ил. 90; 29]
3-7	Сабля. Россия — XVII в. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Отсутствует правая часть основного пояса. Крючок-застежка третьего или четвертого типа. ОПМК. Инвентарный номер неизвестен.	[13, с. 86; 14, ил. 92]
3-8	Сабля со штыковым острием. Россия/Иран — вторая половина XVII в. Принадлежала царю Петру Алексеевичу (Петру I) Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма/кожа. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего типа. ОПМК. Инв. ном.: Ор-4431.	[15]
3-9	Сабля. Персия — XVII в. Из собрания графа С.Д. Шереметева. Подвес, вероятно, без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего или четвертого типа — на фотографии скрыта правая часть застежки. ГЭ. Инв. ном.: Ор-62/1-3.	[12, с. 73, ил. VIII]
3-10	Венгерская сабля. Венгрия — XVI в. Подвес вероятно без утрат, доступная фотография не позволяет рассмотреть детали. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка третьего или четвертого типа. ОПВ. Инвентарный номер неизвестен.	[20, с. 77]
3-11	Венгерская сабля. Венгрия — приблизительно 1560 г. Традиционно приписывается Стефану Баторию. Была преподнесена королю Августу Сильному в подарок одним из приближенных. Подвес с утратами. Материал — кожа. Ремни подвеса второго типа, подтип с четырьмя кольцами подвеса. Отсутствует правая часть основного пояса. Крючок-застежка третьего или четвертого типа. МВП. Инв. ном.: 337.	[8, с. 187; 27, с. 102-103; 33]
3-12	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал сподвижнику пророка Мухаммада Аз-Зубайр ибн аль-Авваму. Подвес с утратами. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Отсутствует правая часть основного пояса. Крючок-застежка третьего или четвертого типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/140.	[18, с. 209; 25, с. 35]
3-13	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал книжнику пророка Мухаммада Абу Хасану. Подвес без утрат — неправильная реконструкция. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка четвертого типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/141.	[18, с. 198; 25, с. 36]
3-14	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал неизвестному сподвижнику пророка Мухаммада. Подвес без утрат — неправильная реконструкция. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка четвертого типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/142.	[18, с. 210-211; 25, с. 37]
3-15	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал сподвижнику пророка Мухаммада Халид ибн аль-Валиду. Подвес без утрат — неправильная реконструкция. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка третьего типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/146.	[18, с. 204-205; 25, с. 44-45]

№	ОПИСАНИЕ ПОДВЕСА	ИСТОЧНИКИ
3-16	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал сподвижнику пророка Мухаммада Халид ибн аль-Валиду. Подвес без утрат. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка третьего типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/147.	[18, с. 201-203; 25, с. 46-47]
Портупейные комплекты с крючком-застежкой, для которых оценка типа подвеса затруднена		
4-1	Польская карабела. Польша — первая половина XVIII в. Подвес вероятно без утрат — оценка типа подвеса затруднена. Основной пояс относится, вероятно, к третьей группе. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего типа. МВП. Инв. ном.: 24361.	[27, с. 60]
4-2	Армянка. Польша — конец XVII в. Подвес вероятно без утрат — оценка типа подвеса затруднена. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса первого типа. Крючок-застежка третьего типа. МВП. Инв. ном.: 24362.	[27, с. 62-63]
4-3	Сабля. Венгрия — 1514 г. Принадлежала Фердинанду II. Подвес с утратами. От портупеи остался лишь металлический прибор полноту которого оценить сложно. В его состав входит крючок-застежка второго типа, два ременных распределителя, четыре наконечника и целый ряд накладок-запряжников (?). Судя по всему, ремни подвеса относились ко второму типу, подтипу с четырьмя кольцами подвеса. НМВ. Инв. Ном.: 55.3236.	[20, с. 72; 24, с. 48, ил. 8]
4-4	Меч. Аравия/Османская Империя — VII в./оправа — XVI в. Принадлежал второму праведному халифу Умар ибн аль-Хаттабу. Подвес вероятно с незначительными утратами — оценка типа подвеса затруднена. Материал — тканная тесьма. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка четвертого типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/132.	[25, с. 22]
4-5	Сабля. Принадлежала Зейн аль-Абидини внуку Али ибн Абу Талиб. Подвес без утрат — оценка типа подвеса затруднена. Ремни подвеса второго типа. Крючок-застежка четвертого типа. МДТ. Инв. Ном.: 21/139.	[25, с. 34]

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ГЭ — Государственный Эрмитаж, г. Санкт-Петербург, Россия.

МВП — Музей Войска Польского, г. Варшава, Польша.

МГ — Музей Гугун. Императорский Запретный Город, г. Пекин, Китай.

МДТ — Музей дворца Топкапы, г. Стамбул, Турция.

МЗГК — Музей земли Гессен Кассель, г. Кассель, Германия.

НМВ — Национальный музей Венгрии, г. Будапешт, Венгрия.

НМК — Национальный музей в Кракове, г. Краков, Польша.

ОПМК — Оружейная палата Московского Кремля, г. Москва, Россия.

ОПВ — Оружейная палата Художественно-исторического музея, г. Вена, Австрия.

ТПД — Турецкая палата (часть Оружейной палаты Дрездена), г. Дрезден, Германия.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акчуріна-Муфтієва Н. М. Декоративно-прикладне мистецтво кримських татар XV – першої половини XX ст. (етапи розвитку, типологія, стилістика, художні особливості: дис... д-ра мистецтвознав. – Львів, 2009.
2. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – Спб., 2002. – 336 с.
3. Афоньков Н. Н. Стрелковый пояс и кошель золотоордынского времени из курганного могильника у с. Усть-Курдюм // Археологическое наследие Саратовского края. Вып.10. – Саратов, 2012. – С. 158-163.
4. Бобров Л. А., Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV-первая половина XVIII в.). – Спб., 2008. – 776 с.
5. Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров. – Спб., 2002. – 407 с.
6. Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. – М., 1953. – 168 с.
7. Квасневич В. Польские сабли. – Спб., 2005. – 224 с.
8. Квасневич В. Лексикон холодного и метательного оружия. – Спб., 2012. – 280 с.
9. Кубарев Г. В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // Древности Алтая (известия лаборатории археологии №3). – Горно-Алтайск, 1998. – с.190-197.
10. Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI-XVII вв.: морфология и конструктивные особенности: дис... канд. ист. наук. – М., 2010.
11. Курылев В. П. Казахские кожаные мужские пояса в собраниях МАЭ // Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея Антроп. и Этногр. Выпуск 43. – Л., 1989. – С. 85-98.
12. Ленц Э. Э. Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметева. – СПб., 1895. – 197 с.
13. Солнцев Ф. Г. Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя. – М., 1853. – 186 с.
14. Солнцев Ф. Г. Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом. – М., 1853. – 147 л. ил.
15. Тихомирова Е. В., Мартынова Т.В. Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века. – М., 1993. – 176 с.
16. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – 368 с.
17. Тоїчкін Д.В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. – К., 2013. – 464 с.
18. Aydin H. Sultanlarin Silahlari: Topkapi Sarayi Silah Koleksiyonu. – Istanbul, 2007. – 228 p.
19. Gugong Bowuyuan Cang Wenwu Zhenpin Quanji 56: Qing gong wu bei. The Complete Collection of Treasures of the Palace Museum, Beijing 56: Armaments and Military Provisions. Palace Museum, Beijing – Hong Kong, 2008. – 264 p.

20. Kalmár J. Régi magyar fegyverek. – Budapest, 1971. – 430 p.
21. Miller Y.A. Kaukasiske Vaben fra Eremitagemuseet, Skt. Petersborg. Caucasian Arms from the State Hermitage Museum, St. Petersburg. – Næstved, 2004. – 356 p.
22. Petrasch E. et al. Die Karlsruher Türkenbeute. Die Türckische Kammer des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. – Munchen, 1991. – 479 p.
23. Schuckelt H. Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden. – Dresden, 2010. – 384 p.
24. Temesváry F. Fegyverkincsek, díszfegyverek. – Budapest, 1982. – 112 p.
25. Yucel U. Islamic swords and swordsmiths. – Istambul, 2001. – 174 p.
26. Zablocki W. Cięcia prawdziwą szablą. – Warszawa, 1989. – 348 s.
27. Żygulski Z. Stara Broń w Polskich Zbiorach. – Gdańsk, Warszawa, 1984. – 284 s.
28. Żygulski Z. Odsiecz Widenska 1683. – Kraków, 1988. – 202 p.
29. Музеи Московского Кремля. Галерея изображений. – Режим доступа: http://imagesgallery.kreml.ru/
30. Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel. – Режим доступа: http://turcica.museum-kassel.de/200349/
31. Muzeum Narodowe w Krakowie. The collections and the online catalog. – Режим доступа: http://katalog.muzeum.krakow.pl
32. Sketches of the Emperor John VIII Palaeologus, a Monk, and a Scabbard. The Art Institute of Chicago. – Режим доступа: http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/113568
33. Szabla Stefana Batorego. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. – Режим доступа: http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/szabla-stefana-batorego.php.

Відомості про автора. *Прокопенко Володимир Михайлович,* молодший науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України, кандидат хімічних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Volodymyr Prokopenko* Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Прокопенко Владимир Михайлович,* младший научный сотрудник Института биоорганической химии и нефтехимии НАН Украины, кандидат химических наук, г. Киев, Украина.

Олег САВЧУК

АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ РУЧНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ЗАПОРОЗЬКИМИ КОЗАКАМИ

Анотація УДК 947.7(477)

Стаття присвячена особливостям використання запорозькими козаками ручної вогнепальної зброї. На основі писемних джерел XVI–XVIII ст. автор розглядає довгоствольність, як важливу технічну характеристику козацьких рушниць. Також в статті, на підставі зазначених джерел, розкривається маловідома особливість індивідуального озброєння запорозького козака, що полягала в наявності у нього парного рушничного комплекту, що складався з мушкета і гвинтівки.

Ключові слова: запорозькі козаки, козацька рушниця, гладкоствольний мушкет, штуцер, гвинтівка, козацькі снайпери.

Аспекты применения ручного огнестрельного оружия Запорожскими казаками

Аннотация УДК 947.7(477)

Статья посвящена особенностям использования запорожскими казаками ручного огнестрельного оружия. Основываясь на письменных источниках XVI-XVIII вв., автор рассматривает длинноствольность, как важную техническую характеристику казачьих ружей. В статье раскрывается особенность вооружения запорожского казака, состоявшая в наличии у него парного комплекта: мушкета и винтовки.

Ключевые слова: запорожские казаки, ружье, мушкет, винтовка, штуцер, казацкие снайперы.

Features of Application of the Handguns by Zaporozhian Cossacks

Abstract UDC 947.7(477)

Mr. Oleh Savchuk devoted his article to the specific usage of handguns by Zaporozhian Cossacks. Based on written sources XVI-XVIII centuries., the author examines the long-barreled, as an important characteristic of Cossack rifles. The article explains the characteristics of the Cossack armaments, consisting in the presence of doubles kit: a musket and a rifle.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, musket, rifle, Cossack snipers.

Впродовж XVI–XVII ст. військо Запорозької Січі здобуло собі найвищий рейтинг серед європейських армій, заслужило в Європі славу найефективнішої сили в боротьбі з грізною турецькою експансією на континенті. Звичайно, що саме в цей період складалися ті передові новації в запорозькому озброєнні, тактиці, стратегії, оперативному мистецтві й бойовій підготовці, які виводили запорозьке військо на найвищі щаблі тодішнього рівня розвитку світового воєнного мистецтва і здобували йому визнання та загальне захоплення серед сучасників, більша частина яких, до речі, загалом вороже ставилась до Війська Запорозького, внаслідок демократичного характеру Січової республіки. «Действовать и упражняться так искусны были, что никакому воинскому народу по тогдашнему не уступали», – вимушено визнавав, наприклад, російський офіцер О. Рігельман (сер. XVIII ст.) [14, с. 52-53].

Метою даної роботи є розкриття таких характерних особливостей ручної вогнепальної зброї запорозьких козаків як довгоствольність козацьких мушкетів та парний характер рушничного комплекту в індивідуальному озброєнні запорозького козака.

Чудовий знавець особливостей побуту та озброєння запорозьких козаків Д. Яворницький зазначає: «Рушниці (від слова «рука»), інакше самопали або мушкети, козаки використовували найрізноманітніших видів, але всі вони мали довгі стволи і коштовні ложа, оздоблені сріблом з насічкою та черню» [21, с. 49]. Подібна характерна риса запорозьких рушниць (мушкетів), як довгоствольність, зафіксована в джерелах досить рано. Вже з барочної поеми кінця XVI ст. «Вірш жалобний на смерть князя Михайла Вишневецького» (князь помер у 1584 році і за життя зажив гучної слави в Речі Посполитій перемогами над кримськими татарами і тим, що в своїй перманентній прикордонній війні із кримчаками в українських степах від 1555 року, як староста Черкаський і Канівський, він спирався на українське козацтво) дізнаємося:

«Татарюги хмари стріл на людей пускають,
Гострі стріли з посвистом з луків вилітають.
Та від наших влучно б'ють довгії рушниці,
Не урвавши здобичі, утікають ниці» [19, с. 487].

Довгоствольними були й «пищалі семип'ядні» – відомі з українських народних дум рушниці, довжина яких дорівнювала 126-133 см, виходячи з того, що п'ядь як міра довжини в Русі XI-XVI ст. мала 18-19 см.

Голандський купець Ісаак Маса в своїх «Записках» (1610 р.), як сучасник і очевидець, описуючи українських козаків у складі найманого війська претендента на московський трон «царевича Дмитра» (1604–1605 рр.), свідчить: «Отже, військо Димітрія йшло слідом за московським, і попереду йшли дві тисячі козаків, усі піші, у кожного була велика довга пищаль (groot lanck roer), й, побачивши здалеку московський табір, одразу ж відрядили гінця до Димітрія із звісткою…»; «… і кожний божий день двісті або триста піших козаків з довгими пищалями робили вилазки із Кром.., козаки такі майстерні в стрільбі з мушкетів і довгих пищалей, що не хибили та завжди підстрелювали вершника або коня й так щоденно клали мертвими тридцять, п'ятдесят, шістдесять вояків з московського війська…» [12].

Пруський посол Вайнбер, в своєму описі Смоленської війни (1633-1634), як очевидець свідчить про озброєння запорозького війська (20 тис.) гетьмана Тимоша Орендаренка у 1633 році: «Се немолоді, хоробрі люди, на добрих конях, кожний з довгою рушницею, в роді шотландських; …» [5, с. 194].

В польському описі нападу загону покозачених українських повстанців Добромиля у 1650-1651 рр. на укріплений шляхетський маєток Фредрів у с. Ляцькому (нині с. Солоноватка) подається досить докладний перелік козацького озброєння, в тому числі й вогнепальної зброї: «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом на зразок збунтованих козаків, деякі піші, інші верхом, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчаним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними піками, прапорами, бубнами та іншим» [1, с. 20].

З анонімної «Віршованої хроніки» (1682 р.):

«Року 1649 Збаразька облога від Хмеля і хана.
Там було так багато кривавих ігор, Марсового воювання,
Що не порахувати, не полічити й часу та годин тріскання
То з шанців, то з окопів; раз дали з гармат, другий — мушкетери,
Не гають часу, а з бандолетів стріляють іноземці, рейтари,
Аркебузири і панцирні у своїй справі
Й інших стрільців не припиняється часта стрільба.
Довга рушниця перший данк бере» [6, с. 520];
«Яничарка й фузія теж не останні,
Тому Лянцкоронський, польний гетьман, потім звелів
Щоб з довшими мушкетами сиділи, кожен знає про це» [6, с. 521].

Ірландський вчений Бернард О'Коннор, теж, як очевидець, записав у своїй відомій праці «Історія Польщі» (1698 р.), що запорозькі козаки «озброєні списами з гачками, шаблями й довгоствольними рушницями» [13, с. 142].

Чимало свідчень щодо довгоствольності запорозьких рушниць знаходимо також в щоденникових записах інших очевидців – шведських офіцерів армії короля Карла XII, учасників Полтавської битви 1709 року. Маючи змогу зблизька спостерігати за своїми союзниками – запорожцями на чолі із кошовим отаманом Костем Гордієнком, як професійні військовики вони звертали на суттєві риси та особливості озброєння запорозького війська, до якого ставилися з великою повагою. Наприклад, похідний камергер шведського короля Карла XII, Адлерфельт, у своєму щоденнику, виданому у 1740 році, як очевидець записав у 1709 році про запорожців, що брали участь на боці шведів в Полтавській битві: «Ці бідолахи мають довгі рушниці, які вони називають «турками» і далекобійність яких становить 500 футів» [7, с. 39]. Враховуючи те, що «фут» – міра довжини, що становила близько 30,48 см, повідомлення Адлерфельта може свідчити, що далекобійність довгоствольних «турків» («яничарок»?) запорожців досягала 152,40 метрів. Ще раз нагадаємо похвальбу кошового отамана запорожців Костя Гордієнко, у 1709 році, під час облоги Полтави, коли він публічно хвалився своїм шведським союзникам, що у нього «є 600 майстерних стрільців, які кладуть ворогів на величезній відстані» [18, с. 133]. Припускаємо, що йшлося про шість сотень снайперів, які влучно стріляють на недосяжні для звичайних піхотних мушкетів відстані.

Інший шведський старшина Вейге, тоді ж, в своєму щоденнику записав: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти» [18, с. 138]. Будучи в захваті від снайперської стрільби запорозьких «цілків» («цілок» – козацький термін на означення того стрільця, хто влучно вціляє), офіцер Вейге з повагою пише про них: «… уживають тягнених рушниць, стріляють ними дуже докладно: тому мають славу найліпших вояків з поміж усіх» [18, с. 137]. В щоденнику ще одного учасника Полтавської битви, шведського офіцера Петре, теж знаходимо свідчення, що запорозькі козаки уживають «гарні, тягнені рушниці» [18, с. 136].

В письмових джерелах, сучасних запорожцям, неодноразово наголошується на тому цікавому факті, що до комплекту індивідуального озброєння запорозького козака XVI–XVIII ст. входила не одна рушниця, а відразу дві. Найраніше таку звістку маємо від липня

1587 року, коли Карло Гамберіні, секретар папського нунція в Польщі, кардинала Болоньєтті, представив венеціанському дожеві свою працю «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною», в якій, як очевидець, засвідчив про запорожців: «Зброя їх шаблі і кілька рушниць, з яких вони ніколи не хиблять» [9, с. 258].

Через півстоліття цей військовий звичай у запорозьких козаків підтвердив французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який в 1630–1640-х роках перебував в Україні, де близько познайомився із запорожцями. У своїй відомій праці «Опис України», докладно зупиняючись на описі морських походів запорожців, він теж, як очевидець і професійний військовий, відмітив даний цікавий факт: «Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею» [3, с. 69].

У рукописній віршованій хроніці «Короткий опис Сіркових діянь», належній перу невідомого автора другої половини XVII ст., якого дослідники іменують Польським Анонімом, говориться про діяльність кошового отамана запорожців Івана Сірка:

«Ввів порядок: козацтво його мало два самопали,
Цей для себе, а другий для бранця, коли б відбивали» [19, с. 529].

Можливо, що виходячи саме із цього факту озброєння кожного запорозького козака одразу двома рушницями, сучасники називали військо запорожців «рушничним» [2, с. 13] або «вогнястим» [19, с. 528], підкреслюючи дану його унікальну насиченість ручною вогнепальною зброєю.

Щодо наявності власне двох рушниць на озброєнні запорозького козака, то даний факт вимагає свого додаткового пояснення. Вищезгадане польське анонімне джерело часів Хмельниччини, зокрема, уточнює, що до козацького озброєння входили одна довга і одна коротка рушниці: «Приєднали з сіл багатьох підданих і вдерлися до села воєнним способом на зразок збунтованих козаків, деякі піші, інші верхом, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчаним порохом і кулями, косами, сокирами, залізними піками, прапорами, бубнами та іншим» [1, с. 20].

Вважаємо, що згадані «короткі» рушниці козацьких повстанців 1650–1651 рр. – це цівкозарядні гвинтівки, тобто рушниці з гвинтовими нарізами у каналі стволу, які давали можливість підвищити дальність польоту кулі та влучність (точність) пострілу. Гвинтівки, які в Західній Європі називались штуцерами, заряджалися способом забивання кулі, обгорнутої в просалений жиром пластир (клаптик тканини) з дула через увесь ствол. Цей процес заряджання кулею тривав 1-2 хвилини, тобто повільніше, аніж у гладкоствольної рушниці (мушкета) і тому саме короткий ствол дозволяв облегшити забивання кулі, тобто скоротити час на заряджання гвинтівки. При стрільбі куля, завдяки щільно припасованому пластирю, спрямовувалася по нарізам і починала робити гвинтоподібні оберти. Таке обертання кулі навколо своєї осі продовжувалося і в процесі польоту кулі, завдяки чому забезпечувалась стійкість кулі на траєкторії польоту. Таким чином штуцер (гвинтівка) забезпечував більшу точність і дальність стрільби, але коштував набагато дорожче за гладкоствольного мушкета. Окрім того, скорострільність штуцера не перевищувала одного пострілу за хвилину.

Тому до середини XIX століття штуцерами були озброєні лише окремі стрільці в європейських арміях.

У запорозькому війську гвинтівки набули поширення вже в першій половині XVII ст. Наприклад, розкопками І. Свєшнікова на місті Берестецької битви (1651 р.) був встановлений той факт, що значна частина знайдених там козацьких мушкетів має нарізні стволи [16, с. 69].

У польськомовній поемі «Чигирин» (1678 р.) козацького поета-панегіриста Олександра Бучинського-Яскольда про турецьку облогу Чигирина в 1677 році, автор висловлює своє захоплення снайперським мистецтвом запорозьких стрільців:

«А отам запорожець, й під листом він чує,
Як найліпший мисливець уважно чатує
На кота а чи лиса, і де оком скинув,
Ниже ціль із гвинтівки і б'є безупину» [19, с. 631].

Отже, у справі озброєння війська нарізною зброєю – гвинтівками, наприкінці XVI – першій половині XVII ст., Запорозька Січ значно випереджала інші країни Європи.

Пояснити повільність масового поширення у військах європейських країн такої, добре знайомої їм у XVII–XVIII ст. зброї, як гвинтівка (штуцер), можна пояснити не тільки її дорожнечею та певними недоліками бойової експлуатації, а, насамперед, пануючою тоді військовою тактикою. У західноєвропейських арміях до кінця XVIII ст. солдат, в умовах застосування лінійної тактики, не вчили стріляти по окремим цілям, а навчали стріляти тільки залповим вогнем шеренг у складі підрозділів і поражати виключно групові цілі [8, с. 20]. Зрозуміло, що фактор влучності (точності) і дальності там важив мало, бо актуальним був лише фактор швидкості заряджання і інтенсивності стрільби. Тільки в другій половині XVIII ст., з появою так званої єгерської піхоти (від німецького, «ягер» – мисливець) із особливих стрілецьких команд добре навчених влучній стрільбі стрільців (як правило, добрих мисливців), які діяли розсипним строєм, виникла необхідність озброєння їх, відповідною поставленим перед єгерями завданням, зброєю. Адже єгер не просто палив по ворожих шеренгах, а стріляв бездоганно і лише по індивідуальним цілям, які самостійно вибирав собі. Перший досвід масового озброєння військових частин нарізною зброєю в Західній Європі отримали англійці вже за часів наполеонівських воєн (початок XIX ст.).

Треба зазначити, що запорозька тактика завжди вимагала від козацької піхоти не тільки щільного, а й влучного вогню, бо в ситуації прийняття бою за умов чисельної переваги ворога, що було звичним і характерним явищем для запорозького війська, тактична задача швидкої прицільної стрільби по окремим цілям була для запорожців єдино правильною та ефективною. Дану принципову різницю між західноєвропейською та запорозькою тактиками дії піхоти в бою яскраво демонструє свідчення польських послів елекційного сейму у Варшаві, у 1648 році, коли вони відверто визнавали: «Сто наших німців як стрілять, одного вб'ють. Коли козаків сто стрілить, не хибно п'ятдесятьох поцілять. Вогнистий це люд, не дамо їм ради» [20, с. 36]. Забезпеченню виконання саме цієї бойової тактичної задачі швидкої прицільної стрільби

по окремим цілям й слугували довгоствольні козацькі рушниці та короткоствольні нарізні гвинтівки. Використання запорозьким козаком обох своїх рушниць полягало в їх комбінуванні в динамічних умовах бою, коли для швидкої і щільної («густої») стрільби, залповим вогнем чи вроздріб, використовувалась гладкоствольна рушниця з довгим стволом (до 140 см), а для влучної чи, навіть, снайперської стрільби (по ворожим старшинам, наприклад) з великої відстані – нарізний штуцер-гвинтівка з коротшим стволом (до 90 см), коли важила не швидкість стрільби і, відповідно, швидкість заряджання рушниці кулею, а саме влучність пострілу. І саме комбіноване використання в бою двох рушниць різного цільового спрямування кожним запорозьким козаком якраз, на нашу думку, і надавало запорозькому війську особливо грізного характеру і принесло йому славу найкращої піхоти Європи, чому віддавали належне усі сучасники, відзначаючи унікальне вміння «рушничного війська» запорожців завдавати ворогу справжній вогняний шквал протягом тривалого часу, чого ніхто довго не витримував. Наприклад, молдавський літописець Костін Мирон (XVII ст.) свідчить: «Найманці (угорці та серби) не вистоять проти козацького вогню, як і валаські піхотинці»; «Його (валаського господаря Матея) найманці не могли б довго витримувати козацький вогонь» [10, с. 113]. «Козаки ж, побачивши це, виставили на тім місці для оборони більшу частину свого війська і боронилися безперервно густою стрілянною», – свідчить Анонім – невідомий учасник польського карального війська на приборкання козацького повстання 1625 р. під проводом гетьмана Марка Жмайла [11, с. 159]. В польовому щоденнику Шимона Окольського, що був військовим капеланом в каральному війську польного гетьмана Миколая Потоцького, в записі під 16 грудня 1637 року, в описі битви поляків з козаками Павла Бута (Павлюка) під с. Кумейками теж дуже чітко засвідчується вміння запорожців боронитися з табору швидкою і щільною («густою») стрільбою: «Не було такої корогви, яка б, зіткнувшись з табором, вийшла звідти цілою. Про що свідчать реєстри на надгробках» [17, с. 275]; «Дісталося там і самому й. м. п. гетьману польному, під котрим постріляно двох коней та піхви шаблі» [17, с. 275]; «Досвідчені воїни визнавали, що ніколи так довго не перебували в такому вогні й не бачили на полі бою стільки вбитих» [17, с. 276].

Озброєння запорожця двома рушницями (мушкетом і гвинтівкою), часом доповнених пістолями, значно збільшував вогняну силу такого бійця. Припускаємо, водночас, що подібна насиченість вогнепальною зброєю була притаманна лише розвідницько-диверсійним частинам запорозьких козаків-пластунів та десантним частинам під час морських походів запорожців, внаслідок того, що дані частини завжди виконували завдання спеціального призначення і були, по суті, козацьким «спецназом».

Таким чином, піонерами в озброєнні українського війська нарізною зброєю – гвинтівками слід вважати збройні сили славетної Січової республіки, яка першою, наприкінці XVI – першій половині XVII ст., запровадила подібну технічну новацію в ручній вогнепальній зброї, що почала серйозно впливати на перебіг подій у битвах і воєнних кампаніях.

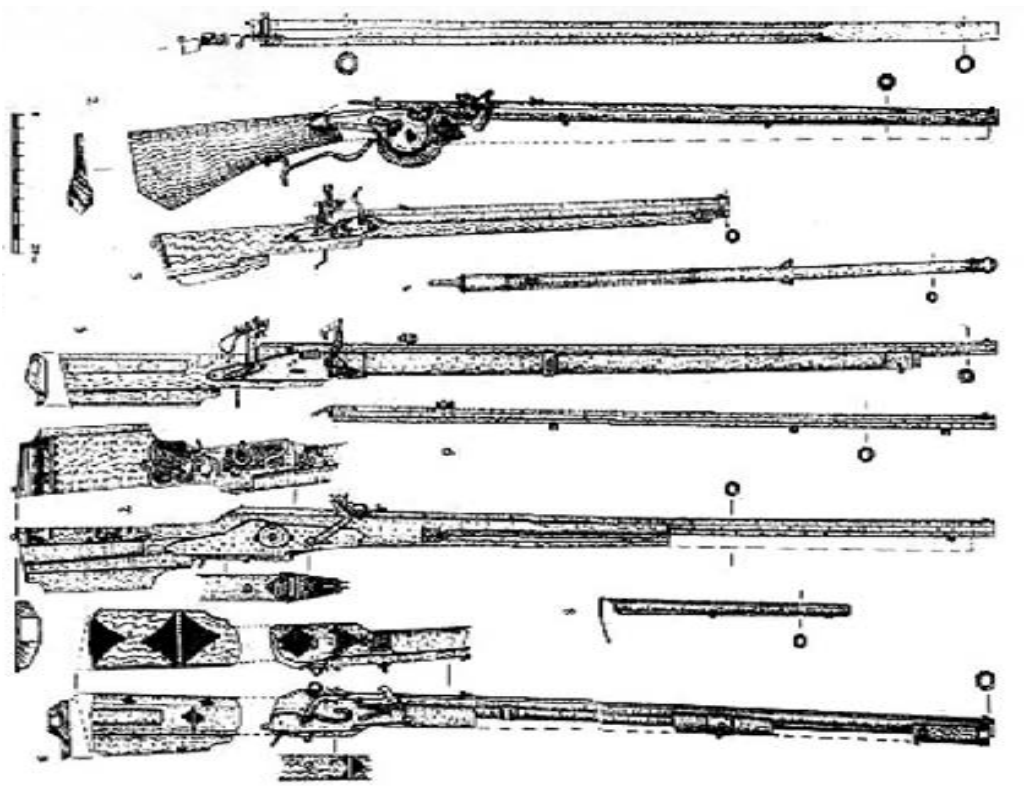

Козацька вогнепальна зброя, знайдена на місці розкопок битви під Берестечком [15, с. 241].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк М. Козацька армія на Львівщині // Українське козацтво. – 2008. – № 17–18. – С. 20.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – 335 с.
3. Боплан Гійом Левассер де. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Меріме Проспер. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 301с.
4. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчук. відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1991. – 371 с.
5. Грушевський М. Історія української козаччини. Т. 2. 1626–1638 // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 181–201.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1 (1648-1649 рр.) / упор. д-р іст. наук Ю. Мицик. – К., 2012. – 680 с.
7. Енсен А. Мазепа: Історичні картини / пер. зі швед. Н. Іваничук. – К., 1992. – 205 с.

8. Панов Б. В. Киселев В. Н., Картовцев И. И. История военного искусства: Учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил. – М., 1984. – 535 с.
9. Крип'якевич І., Гнатович Б. Історія Українського війська. Т. І / Упор. Б. З. Якимович. – К., 1994. – 384 с.
10. Костін Мирон. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 107-122.
11. Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 1. – К., 1996. – 352 с.
12. Масса Исаак. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государем – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/dokum/1600dok/1610mas01.html.
13. О'Коннор Бернард. Історія Польщі // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 123–144.
14. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / упор. П. М. Сас, В. О. Щербак. – К., 1994. – 768 с.
15. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – 304 с.
16. Його ж. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. – Львів, 1990. – 94 с.
17. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Зб. док-тів і мат-лів / відп. ред. М. Г. Крикун. – К., 1993. – 533 с.
18. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. – 255 с.
19. Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV-XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI-XVIII століття). В чотирьох книгах. Книга третя. Література високого бароко (1632-1709 рік) / Керівник проекту проф. В. Яременко; упор.: В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – 799 с.
20. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького (військово-історична студія). – Мюнхен, 1954. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://exlibris.org.ua/chmielnicki/r01.html.
21. Яворницький Д. І. Із української старовини: Наук.-худож. кн. / пер. з рос. Ю. О. Іванченка; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського – К., 2001. – 176 с.

Відомості про автора. *Савчук Олег Анатолійович,* викладач історії української гімназії міста Краматорська, Україна.

Author's data. *Oleh Savchuk*, professor of history of Ukrainian gymnasium of Kramatorsk city, Ukraine.

Сведения об авторе. *Савчук Олег Анатольевич,* преподаватель истории украинской гимназии города Краматорска, Украина.

Евгений СИВАЧЕНКО

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕФРИТА В ОРУЖЕЙНОМ ИСКУССТВЕ ИНДИИ ЭПОХИ ВЕЛИКИХ МОГОЛОВ: ИСТОРИЧЕСКИЕ, ТЕХНИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ (на примере предметов из коллекции Feldman Family Museum)

Аннотация УДК 553.39; 903.22.069.017

В статье на примере отдельных образцов клинкового холодного оружия XVII-XVIII вв., представленного в коллекции Feldman Family Museum (Харьков, Украина), рассматриваются различные аспекты использования нефрита в оружейном ремесле Индии эпохи Великих Моголов (1526-1858). Основное внимание уделено истории развития искусства обработки нефрита в Могольской империи, анализу традиционных художественных приемов и технических средств, применявшихся индийскими мастерами при изготовлении нефритовых деталей холодного оружия.

Ключевые слова: нефрит, Великие Моголы, Могольская империя, кундан, ханджар, талвар, чиланум, пешкабз, шамшир, кылыч, Feldman Family Museum.

Використання нефриту у зброярському мистецтві Індії епохи Великих Моголів: історичні, технічні та художні аспекти (на прикладі зразків у колекції Feldman Family Museum)

Анотація УДК 553.39; 903.22.069.017

У статті на прикладі зразків холодної зброї XVII-XVIII ст. з колекції Feldman Family Museum (Харків, Україна), розглянуті різні аспекти використання нефриту у зброярському виробництві Індії епохи Великих Моголів. Увагу приділено історії мистецтва обробки нефриту у Могольській імперії, аналізу прийомів й технік індійських майстрів при виготовленні холодної зброї.

Ключові слова: нефрит, холодна зброя, Великі Моголи, Feldman Family Museum.

The Usage of Jade in Arms Craft of India in Mughal Period: Historical, Technical and Artistic Aspects (samples exhibits in the Feldman Family Museum)

Abstract UDC 553.39; 903.22.069.017

In his article Mr. Evhen Sivachenko discusses various aspects of jade usage in Indian weaponry crafts of the Great Mughal period (1526-1868) on the examples of edged weapons of 17-18th centuries, from the Feldman Family Museum (Kharkiv, Ukraine). Article traces down the history of jade treatment in the Mughal Empire and analyses the traditional techniques used by Indian craftsmen in the production of jade elements of weaponry.

Keywords: jade, cold steel, Great Mughal, Mughal Empire, Feldman Family Museum.

Широкое использование нефрита в качестве ювелирно-поделочного материала при изготовлении личных украшений, бытовых вещей, предметов вооружения и военного снаряжения является одной из характерных черт индийского декоративно-прикладного искусства эпохи Великих Моголов (1526-1858). Сегодня нефритовые изделия могольских мастеров украшают музеи и частные коллекции во многих странах мира [см., напр.: 3; 4; 8; 16], однако в государственных музеях Украины они, к сожалению,

Рис. 1. *Кинжалы. Индия, XVII–XVIII вв.*

отсутствуют. Увидеть такие предметы можно разве что в частных коллекциях нашей страны. Значительное количество изделий из нефрита, датируемых XVII–XIX вв., сосредоточено в коллекции Александра Фельдмана – Feldman Family Museum (г. Харьков, Украина). Некоторые из них ранее уже публиковались в различных каталогах [2; 20; 21] и журнальных статьях [17; 18; 19].

Во многих восточных культурах нефрит (кит. *yu*; перс. *yashm*; урд. *yasaf*; монгол. *khash*; араб. *yashb*; тур. *yeşim*) издавна высоко ценится не только как замечательный во многих отношениях ювелирный и поделочный камень, но и как носитель сакральных свойств. Особенно важное, многогранное значение он имеет в традиционной культуре Китая, где его художественная обработка, начавшаяся еще во II тыс. до н.э., относится к числу самых древних и самых престижных национальных ремесел. Индийское искусство обработки нефрита хотя и не имеет такой древней и богатой истории, как китайское, однако оно также достигло впечатляющих результатов в период правления мусульманской династии тюрко-монгольского происхождения, основанной бывшим правителем Ферганы и Кабула Захир ад-Дином Мухаммедом Бабуром (правил 1526–1530), который вел свою родословную от Чингисхана и Тимура. В западной историографии эта блистательная династия известна как Великие

Рис. 2. *Пешкабз. Индия, конец XVII – начало XVIII в.*

Моголы или Бабуриды. На пике своего могущества, в конце XVII – начале XVIII в., Могольская империя охватывала территории современных Индии, Пакистана и частично Афганистана.

Нефрит был известен в Индии и раньше, но только в эпоху Великих Моголов он занял действительно значимое место в местной культуре. Безусловно, далеко не последнюю роль в этом сыграли его уникальные физические и декоративные свойства. В химическом отношении нефрит представляет собой гидроксосиликат кальция, магния и железа ($Ca_2(Mg,Fe)_5[Si_4O_{11}]_2(OH)_2$), а в минералогическом – мономинеральный агрегат из тончайших игольчатых кристаллов амфибола, переплетенных в плотную массу наподобие шерстинок войлока. Благодаря такой спутанно-волокнистой микроструктуре он является одним из наиболее вязких природных материалов, а по прочности не уступает лучшим сортам стали. Однако, отличаясь исключительно высокой механической, химической и термической устойчивостью, нефрит в то же время имеет сравнительно невысокую твердость (5,5-6,5 баллов по шкале Мооса), а значит, поддается обработке такими минералами, как кварц, топаз, корунд и алмаз. Он прекрасно полируется, приобретая приятный шелковистый или восковой блеск, который никогда не тускнеет. Привлекает этот полудрагоценный камень и достаточно широкой гаммой окраски, в которой преобладают всевозможные оттенки зеленого цвета. Выше ценятся однородно окрашенные сорта нефрита, чем неоднородные – полосчатые, пятнистые или пятнисто-вкрапленные, хотя они нередко тоже очень красивы. В массе нефрит непрозрачный, однако однородные сорта обладают изумительным по глубине свечением в тонких пластинах и сколах. Кроме того, пластинки из нефрита способны издавать при ударе протяжный мелодичный звук.

Впрочем, наверное, нефрит не имел бы такого большого успеха в Индии, если бы не то особенное, почти мистическое отношение к нему, которое Великие Моголы унаследовали от своих предков – воинственных кочевников Централь-

Рис. 3. *Ханджар. Индия, XVIII в.*

ной Азии. По свидетельству Абу Райхана ал-Бируни (973–1048), опиравшегося на арабские источники, древние тюрки считали нефрит камнем победы (араб. *hajar al-ghalbdi / hajar al-ghalbali*). Стремясь победить в состязании или битве, воины украшали им свои мечи, седла и пояса. По примеру тюрков и другие народы стали производить из нефрита кольца для стрельбы из лука и рукояти для холодного оружия. Кроме того, кочевники, употреблявшие грубую пищу, носили нефритовые амулеты от болезней желудка. Верили они и в то, что нефрит способен защищать от порчи, молний и грома [10, с. 170-171; 14, с. 184]. Следовательно, не только межкультурными контактами, но и центральноазиатским происхождением правящих элит Могольской и Османской империй можно объяснить и одинаковое восприятие ими нефрита как могущественного воинского талисмана, и определенные черты сходства, присущие индо-мусульманской и турецкой традициям его использования и обработки.

Могольское искусство художественной обработки нефрита представляет собой сложное синкретическое явление, в котором соединились лучшие достижения индийского, центральноазиатского, иранского и китайского камнерезного и ювелирного ремесла. Причем такому активному смешению различных культурных традиций всячески способствовали сами властители Индии, начиная с внука Бабура – Акбара I Великого (правил 1556–1605), считавшего покровительство искусствам одной из обязанностей правителя [15, с. 58]. Именно тогда местная ремесленная лексика обогатилась новыми иноязычными терминами, связанными с нефритом. В основном они имеют иранское происхождение, что неудивительно. Во времена Великих Моголов Индия переняла многие культурные, технические и военные достижения персов, а фарси фактически выполнял роль государственного языка. Для обозначения самого нефрита в Могольской империи также употреблялся персидский термин – *yashm* (или *yashb / yashf*).

Не будет большим преувеличением сказать, что Великие Моголы принесли в Индию не только нефритовое искусство, но и сам нефрит. Основным и, по сути, единственным источником его поступлений в Могольскую империю, как и в другие государства, расположенные в ареале Великого шелкового пути, были богатейшие месторожде-

Рис. 4. *Ханджар. Индия, XVII-XVIII вв.*

ния Хотана и Яркенда в Центральной Азии, а точнее – в Восточном Туркестане (ныне – Синьцзян-Уйгурский автономный район КНР). Они разрабатывались еще с эпохи неолита. Нефрит добывался в виде валунов и гальки по долинам рек Каракаш и Юрунташ, текущих вдоль склонов горных хребтов Куэнь-Лунь (Куньлунь). Добытый камень свозился на рынки города-оазиса Кашгара, являвшегося важнейшим транзитным пунктом на Великом шелковом пути, а уже оттуда распространялся по караванным путям на запад (Средняя Азия, Иран, Турция, Средиземноморье), восток (Китай) и юг (Индия). Причем Великие Моголы, учитывая растущую потребность в нефрите, всячески способствовали расширению торговых связей с Восточным Туркестаном.

Нефрит был доступен только высшим слоям общества и служил одним из маркеров социального статуса. Особенно высоко ценился идеально однородный сорт с молочно-белой окраской, высокой просвечиваемостью и благородным восковым блеском, который встречался только в долине реки Юрунташ. В Китае его называли нефритом цвета бараньего жира (кит. *yangzhi yu* / *yang zhi baiyu*), а в Индии – жемчужным нефритом (хинд. *motiya yashab*) [12, с. 118]. Изделиями из такого камня могли обладать только сам император и члены его семьи. В конечном итоге труднодоступность, высокая стоимость и сложность обработки нефрита привели к распространению в Могольской империи имитаций из внешне похожих на него, но менее твердых и более дешевых минералов. Основными заменителями нефрита служили бовенит – однородная зеленая разновидность серпентина (хинд. *zahr mohra*) и хризопраз – зеленый халцедон (перс. *sang yesham* / *sangi yasham* / *sang-i-yeshm*), которые ввозились из Афганистана [1, с. 148-149; 13, с. 72, 202, 538]. Использовались также окрашенные в зеленый цвет авантюрин, яшма, хорнбленд и некоторые другие минералы, происходившие из индийских месторождений. Вместе с тем Великие Моголы и их подданные игнорировали самый близкий к нефриту минерал

Рис. 5. *Эфес талвара. Индия, XVIII в.*

– жадеит, хотя он также был известен в Индии [7, с. 68; 12, с. 118].

Ведущими центрами обработки нефрита на территории Могольской империи были крупнейшие города Северной Индии – Дели, Агра, Лахор и Лакхнау. В Дели, Агре и Лахоре, которые в разное время были столицами Великих Моголов, работали императорские художественно-ремесленные мастерские. Они были созданы еще при Акбаре I Великом, который и сам любил заниматься ремеслом на досуге [15, с. 59]. Здесь были сосредоточены передовые по тем временам технические средства обработки драгоценных и полудрагоценных камней, что способствовало развитию нефритового искусства. Высокохудожественными изделиями из нефрита славились также мастерские Хайдарабада (Южная Индия). Даже после того, как Хайдарабад стал столицей самостоятельного княжества, возглавляемого мусульманскими правителями (низамами) из династии Асаф Джахов (правили 1724–1948), местные мастера продолжали поддерживать тесные связи с Северной Индией и работать в русле могольской традиции. Еще одним значительным центром развития этого ремесла стал город Бхера, расположенный возле Лахора – столицы Пенджаба, где наряду с нефритом обрабатывались также его заменители, преимущественно бовенит [7].

Своего полного расцвета могольское искусство обработки нефрита достигло в период правления двух выдающихся императоров-эстетов – Джахангира (правил 1605–1627) и особенно Шах-Джахана (правил 1628–1658), сыгравшего ключевую роль в развитии этого художественного ремесла. Оба императора не просто покровительствовали местным мастерам и приглашали иностранных специалистов, но и коллекционировали нефритовые шедевры [5, с. 124-125; 15, с. 103]. Обработка нефрита процветала в Могольской империи и во времена Аурангазеба (правил 1658–1707), последнего из плеяды действительно великих императо-

Рис. 6. *Чиланум. Индия, начало XVII в.*

ров этой династии, однако уже к концу его долгого правления все отчетливее стала проявляться тенденция к снижению творческого потенциала ремесла. Акцентирование на исполнительском мастерстве в ущерб художественному вдохновению привело к утверждению в нефритовом искусстве определенных стереотипных форм, которые повторялись в течение XVIII–XIX вв. [6, с. 51].

Предметы, находящиеся в коллекции Feldman Family Museum, дают наглядное представление как о технических, так и о художественных особенностях могольского искусства декоративной обработки нефрита. Всего на данный момент в ней насчитывается 40 предметов, которые либо полностью изготовлены из нефрита, либо имеют отдельные элементы из этого материала. Наряду с нефритовыми украшениями и бытовыми вещами широко представлено клинковое холодное оружие индийского, турецкого и смешанного происхождения. Непосредственное отношение к интересующей нас теме имеют 23 образца, которые образуют две группы.

Первая группа включает 17 образцов индийской оружия, в том числе: 8 кинжалов (7 ханджаров, 1 чиланум) , 4 ножа (1 пешкабз, 3 каруда), 3 сабли (1 талвар, 2 шамшира), а также 2 коротких меча афганского типа – чура, известных также как хайберские ножи. Они имеют рукояти, а в ряде случаев также детали оправы ножен из нефрита, датируемые XVII–XVIII вв. Почти все рукояти (за двумя исключениями) соединены с булатными клинками того же времени. *Вторая группа* – 6 образцов оружия смешанного происхождения (4 кинжала и 2 сабли), которые имеют могольские нефритовые рукояти XVII–XVIII вв., совмещенные с клинками турецкого, иранского или европейского производства. Впрочем, особенности оформления ножен двух образцов, а именно ханджара с иранским клинком и сабли с европейским клинком, указывают на то, что они были смонтированы на территории Индии. Один из турецких кинжалов имеет не только рукоять, но и устье ножен из нефрита, изготовленные могольскими мастерами.

Таким образом, речь идет о достаточно репрезентативной подборке клинкового холодного оружия с нефритовыми деталями индийского происхождения. Для сравнения отметим, что в известной коллекции Аль-Сабах (Кувейт), которая считается одним из крупнейших собраний произведений могольского декоративно-прикладного искусства в мире, насчитывается 32 подобных предмета, а в Особой кладовой отдела Востока Государственного Эрмитажа (Россия) – лишь 6 [см.: 3; 16].

Среди нефритовых деталей оружия, представленного в коллекции Feldman Family Museum, преобладают рукояти, в основном монолитные насадные. Большей частью они окрашены в зеленый цвет, варьирующийся от очень светлых до очень темных, почти черных тонов, причем во многих случаях присутствует сероватый оттенок, что в целом характерно для кашгарских нефритов. Один из образцов выполнен из молочно-белого (жемчужного) нефрита, еще несколько – из белых или серых сортов с различными оттенками. Нефритовые детали ножен почти во всех случаях изготовлены из тех же сортов камня, что и сами рукояти.

Наряду с рукоятями, отличающимися простыми, лаконичными формами, в коллекции Feldman Family Museum представлены и очень элегантные, насыщенные декоративными элементами образцы (рис. 1). Среди большого разнообразия форм можно выделить несколько основных типов рукоятей, имеющих определенные общие черты.

I) Искривленные (пистолетные) рукояти с простым навершием: один из ханджаров, пешкабз (рис. 2), оба шамшира, сабля с европейским клинком, а также сабля турецкого типа (кылыч). Округлое, немного уплощенное с боков навершие сильно наклонено вперед, благодаря чему напоминает запятую, а симметрично расширенное основание, выполняющее функцию ограничителя, почти во всех случаях оформлено в виде пары разнонаправленных завитков. Лишь один образец имеет плоский ограничитель овальной формы, а также дополнительный элемент – изящную фигурную дужку, стилизованную под стебель лотоса с бутоном. Сама по себе пистолетная форма рукояти является специфическим признаком индийских ханджаров, тогда как короткий двулезвийный клинок с двойным изгибом характерен и для некоторых других разновидностей местных кинжалов. Однако оружейники, видимо, считали такие ру-

Рис. 7. *Рукоять ханджара (фрагмент). Индия, XVIII в.*

кояти достаточно универсальными, поскольку охотно совмещали их с клинками самых разных типов.

II) Искривленные (пистолетные) рукояти с фигурным навершием: 7 ханджаров. Четыре образца имеют зооморфные навершия, выполненные в виде головы лошади или льва, еще три – фитоморфные навершия, которые оформлены в виде одного или трех цветков лотоса, а в одном случае – в виде пяти плодов шелковицы. По сути дела, все эти образцы представляют собой декоративно усложненные модификации описанной выше классической пистолетной формы. Видоизменению подверглось лишь навершие, тогда как ограничитель почти во всех случаях выполнен в виде разнонаправленных завитков. Только у одной рукояти ограничитель оформлен в том же стиле, что и навершие. К тому же, в отличие от других рукоятей данного типа, этот образец дополнен фигурной дужкой в виде стебля лотоса с бутоном (рис. 3).

III) Прямые симметричные рукояти с утолщением в средней части: 2 ханджара и талвар. Навершие и ограничитель одного из кинжалов оформлены цветочными бутонами и соединены фигурной дужкой, тогда как у другого они выполнены в виде разнонаправленных завитков (рис. 4). Такие рукояти тоже характерны для индийских ханджаров, хотя встречаются они намного реже, чем пистолетные. Благодаря утолщению средняя часть обеих рукоятей напоминает своими очертаниями вазу для цветов. Несомненно, эта форма возникла под влиянием традиционного цельнометаллического индо-мусульманского эфеса, имеющего прямую рукоять с утолщением в середине или чуть ближе к навершию. К данному типу условно отнесена также рукоять, а точнее, эфес упомянутого выше талвара. В целом он повторяет форму индо-мусульманского эфеса, включая утолщение в средней части и специфическое дисковидное навершие, однако имеет нетипичную для него укороченную фигурную крестовину в виде перевернутой арки с боковыми завитками, подобную ограничителям некоторых ханджаров (рис. 5).

IV) Рукояти традиционных форм, присущих некоторым бытовавшим в Индии типам клинкового холодного оружия. Среди них выделяется своим изящным дизайном рукоять чиланума, датируемого началом XVII в. (рис. 6). Индийский резчик должен был приложить немало усилий для того, чтобы детально воспроизвести специфическую форму рукояти кинжалов этого типа,

Рис. 8. *Ханджар. Индия, XVII в.*

включая плоский овальный ограничитель и фигурную дужку в виде стебля лотоса с бутоном. Правда, ограничитель он выполнил из отдельного куска нефрита. Обычно рукояти чиланумов полностью изготавливались из стали. Рукояти карудов и коротких мечей афганского типа отличаются более простым и практичным дизайном. Один из карудов и обе чуры, в отличие от всех перечисленных выше образцов оружия, имеют накладные рукояти, образованные парами нефритовых накладок, или щечек.

Безусловно, образцы, собранные в коллекции Feldman Family Museum, не исчерпывают всего разнообразия дизайнерских и художественных решений, которые индийские мастера воплощали в нефрите. Они хорошо понимали особенности этого уникального материала и умели различными способами подчеркивать его природную красоту, проявляя при этом и изобретательность, и тонкий художественный вкус. Лишь отдельные образцы в коллекции отличаются простым, лаконичным оформлением, тогда как многие другие представляют собой настоящие произведения камнерезного и ювелирного искусства. Местные ремесленники не уступали китайским в искусстве резьбы по камню, а в инкрустировании нефрита драгоценными и полудрагоценными камнями, золотом и серебром им, пожалуй, не было равных. Насыщенная, контрастная полихромия, достигавшаяся благодаря широкому использованию цветных камней и золота, является столь же характерной для декора индийских нефритовых изделий, как и господство флористических мотивов в их орнаментике.

Рельефная резьба. Индийские резчики по камню (местные названия: хинд. *sangtarash*; перс. *sang-tirash*; араб. *hakkak*) обрабатывали нефрит с помощью традиционных камнерезных инструментов, учитывая при этом исключительную вязкость и прочность материала. Нефрит не резали, а обтачивали с помощью более твердых минералов, преимущественно корунда и кварца. При изготовлении абразивов их измельчали, размалывали и просеивали, после чего превращали в готовую к использованию суспензию. Все операции по обработке нефрита резчик осуществлял на горизонтальном токарном станке с ручным лучковым приводом (перс. *char-e hakkak*), последовательно используя различные абразивные насадки. Для грубой формовки изделия предназначались точильные круги (перс. *san*) с крупной и мелкой корундовой крошкой; для окончательной формовки и сглаживания поверхности – шлифовальный диск (перс. *mitta san*) с кварцевой крошкой; для придания блеска поверхности – полировальный диск (перс. *chilasa*) с более мягкой абразивной пастой из растолченного и обожженного кварца или кремня (перс. *bari*). При гравировке узоров, вытачивании канавок, выемок и отверстий применялись специальные сверла (перс. *barmah*; хинд. *barma*) с корундовым порошком [1, с. 193-194; 12, с. 116].

Многие образцы в коллекции Feldman Family Museum украшены изящными, детально проработанными в низком рельефе композициями из листьев и цветов, преимущественно лотоса, занимающего особенно важное место в индийском искусстве. Немного приподнятый над фоном орнамент дает очень мягкий рисунок светотени, способный преображаться и переливаться при изменении угла зрения и интенсивности освещения, оживляя монотонную матовую поверхность нефрита. Придавая ре-

Рис. 9. *Талвар с ножнами. Индия, XVIII в.*

льефному орнаменту самостоятельное декоративное значение, индийские мастера редко дополняли его инкрустацией из золота или серебра, а еще реже – вставками из драгоценных камней. Такое сочетание мы видим только на одной ханджаровой рукояти (рис. 4), однако и в этом случае камни (алмазы) были вставлены, по всей видимости, позже, чтобы увеличить стоимость оружия [см.: 2, с. 23, cat. № 58]. На рукоятях двух других ханджаров также присутствуют и рельефный орнамент, и драгоценные камни (рубины), но они украшают различные части поверхности, не сочетаясь между собой.

Инкрустация драгоценными металлами. Предметы, находящиеся в коллекции Feldman Family Museum, свидетельствуют о том, что могольские мастера гораздо чаще инкрустировали нефрит золотом, чем серебром. В тех случаях, когда нефритовое изделие предстояло украсить драгоценным металлом, камнерез заранее вытачивал на его поверхности глубокие канавки по линиям будущего рисунка. Далее изделие переходило к инкрустатору драгоценных металлов (перс. *zarnishan*), который специальным молотком вбивал в подготовленные канавки кусочки тонкой проволоки. Иногда наряду с проволокой использовались также узкие полоски и фрагменты узора, вырезанные из листового металла. В одних случаях мастер выполнял плоскую инкрустацию (перс. *tahnishan*), вколачивая драгоценный металл вровень с поверхностью изделия, а в других случаях – выпуклую инкрустацию (перс. *zarbuland, zarnishan*), приподнимая его над фоном. Затем инкрустатор детализировал и корректировал нанесенный рисунок, добиваясь максимальной точности и аккуратности, а в конце осторожно полировал его специ-

альным инструментом – агатовым зубцом (хинд. *mohari*).

Традиционно индийские инкрустаторы использовали высокопробное золото и серебро, что не только позволяло им добиваться наилучшего декоративного эффекта, но и существенно облегчало работу. В чистом виде драгоценные металлы обладают чрезвычайной мягкостью и пластичностью, а значит, способны легко деформироваться и принимать любую форму по желанию мастера. Искусно выполненный орнамент из блестящего золота или серебра очень красиво контрастирует с однотонной матовой поверхностью нефрита, создавая необычное визуальное впечатление. Точно так же инкрустировались драгоценными металлами изделия из других видов поделочного камня, кости и даже дерева.

Инкрустация драгоценными камнями. Если описанный выше метод инкрустации твердых материалов золотом и серебром имеет иранские корни, то при их декорировании драгоценными камнями местные мастера практиковали специфически индийскую технологию, известную как *кундан* (хинд. *kundan*, применительно к нефриту – *kundan jarai ysheb par*) [12, с. 118]. Она предполагает использование золота высшей пробы (хинд. *khalis sona*), раскованного в тончайшую фольгу (хинд. *sona ke warak*). В таком состоянии золото способно легко и прочно сцепляться с любой достаточно твердой поверхностью даже при комнатной температуре. Каждый камень плотно обжимался полоской фольги (хинд. *sona ke patta*), а затем вставлялся в глубокую выемку (гнездо) практически вровень с поверхностью изделия. Далее верхний край фольги обрезался, моделировался и полировался агатовым зубцом. Создавая внешний обжимной поясок вокруг камня, мастер мог придать ему любую желаемую форму. Всю работу он выполнял с помощью двух простых стальных инструментов, напоминающих пинцет и скрайбер (хинд. *chimti*, *salai*) [3, с. 30, 156; 12, с. 117-118].

Техника *кундан* предоставляла закрепщикам драгоценных камней (хинд. *jadiya*, *murassakar*, *kundansaz*) почти полную свободу творчества, независимо от того, какой именно материал они использовали в качестве основы – поделочный камень, металл, кость или дерево. Драгоценные вставки могли располагаться на изделиях в любом количестве, в любом порядке и в любых сочетаниях, образуя очень элегантные и выразительные орнаментальные композиции. Как ни странно, но этот довольно простой и надежный способ закрепки драгоценных камней не получил распространения за пределами Индии, хотя создаваемые им специфические визуальные эффекты часто имитировались ювелирами других стран [3, с. 18].

Прежде чем передать нефритовое изделие закрепщику драгоценных камней, камнерез вытачивал на его поверхности гнезда в соответствии с формой и размерами вставок. Для большей надежности внутри гнезд дополнительно высверливались небольшие крепежные отверстия (перс. *kani*), а сами вставки фиксировались с помощью легкоплавкого природного лака – шеллака (хинд. *lak* / *lakh*) [12, с. 117-118]. В тех случаях, когда предполагалось дополнить композицию золотой инкрустацией, в промежутках между гнездами вытачивались еще и канавки. В результате обжимные пояски и узорные линии сливались в единый причудливый золотой рисунок, расцвеченный яркими драгоценными камнями. При создании изделий с таким сложным декором роли закрепщика и

Рис. 10. *Кылыч с ножнами. Индия – Турция, XVII–XIX вв.*

инкрустатора обычно объединялись в одном лице. Иногда наряду с обычной гнездовой закрепкой применялся и более сложный вариант техники *кундан*, когда камни вставлялись в единое длинное гнездо, или канал, образуя сплошной ряд между двумя полосками золота. Одинаково окрашенные и идеально подогнанные друг к другу плоские драгоценные камни визуально практически неотличимы от прозрачных эмалей чистых цветов (рис. 7).

При декорировании нефритовых изделий, представленных в коллекции Feldman Family Museum, использовались драгоценные камни четырех видов – рубины, балэ-рубины, алмазы и изумруды. Бесцветные и зеленые камни в количественном соотношении заметно уступают красным. Практически все рубины, балэ-рубины и изумруды только подшлифованы или обработаны в виде кабошонов различной формы, а алмазы – слегка ограны. Поскольку вставки глубоко сидят в гнездах и освещаются только сверху, то для усиления блеска прозрачных камней были использованы специальные светоотражающие подложки из полированной золотой или серебряной фольги, а для придания желаемого оттенка бесцветным или слишком бледным цветным камням – подкрашенные лаком подложки или просто краска. Такой строго ограниченный выбор камней и непритязательный характер их обработки, а равно использование подложек являются характерными чертами могольского ювелирного искусства [16, с. 44-49].

Нефритовые детали некоторых образцов индийского оружия в коллекции Feldman Family Museum почти сплошь усыпаны драгоценными камнями, наглядно свидетельствуя о пристрастии местных мастеров к ярким полихром-

ным эффектам. Особенно роскошный вид имеют два предмета – ханджар с пистолетной рукоятью XVII в. (рис. 8) и уже упоминавшийся выше талвар XVIII в. (рис. 5, 9). Не только эфес, но и две круглые накладки и наконечник ножен талвара изготовлены из ценнейшего молочно-белого (жемчужного) нефрита. К тому же клинок сабли выкован из высокосортного булата (*кара-хорасан*), а деревянные ножны обтянуты красной парчой с вышитым золотом узором (*кинкоб*) [2, с. 46, cat. № 101]. Ханджар тоже имеет клинок из хорошего булата, а его рукоять изготовлена из серовато-белого нефрита. Всего на рукояти ханджара насчитывается 194 камня (алмазы, рубины, изумруды), а на эфесе и ножнах талвара – 393 камня (рубины, изумруды) высшего качества. При декорировании рукояти ханджара наряду с обычной гнездовой закрепкой был применен также канальный способ фиксации камней. И использование отборных дорогих материалов, и безупречное качество работы, и элегантный дизайн – все указывает на то, что оба эти предмета могли принадлежать членам правящей династии.

Инкрустация полудрагоценными камнями. Нефритовые пистолетные рукояти одного из индийских шамширов и турецкой сабли (кылыча) украшены многоцветным флористическим орнаментом в виде листьев, бутонов и цветов из непрозрачных полудрагоценных камней. Мастер вытачивал плоские элементы орнамента из кусочков камня контрастных цветов, детально прорабатывал их поверхность в технике плосковыемчатой резьбы, а затем вклеивал в подготовленные гнезда соответствующих форм и размеров. Само собой разумеется, что в таком случае не требовались ни полоски фольги, ни обжимные пояски, ни тем более светоотражающие подложки, однако для большей выразительности рисунка вставки могли обрамляться тонкими полосками золота или серебра.

Именно в таком стиле оформлена рукоять турецкой сабли, датируемая XVII в. Старательно проработанные и окантованные серебром элементы орнамента из белого и темно-зеленого нефрита очень красиво сочетаются с голубовато-серым фоном. Впоследствии эта рукоять попала в Османскую империю, а в конце XIX в. стала частью роскошной оправы парадного кылыча, который был преподнесен российскому императору Николаю II от имени османского султана Абдул-Хамида II (прав. 1876-1909) [см.: 2, с. 219, cat. № 539]. В настоящее время эта сабля является одним из ценнейших экспонатов оружейной коллекции Feldman Family Museum (рис. 10).

Весьма интересно, что стамбульский мастер посчитал необходимым внести некоторые изменения в первичный декор индийской рукояти. Часть нефритовых листьев и цветов он заменил драгоценными камнями – рубинами, изумрудами и цитрином, которые закрепил в серебряные глухие и рельсовые касты соответствующих форм. Причем и характер обработки камней, и глубина посадки вставок, и оформление самих кастов явно перекликаются с описанной выше техникой *кундан*. Заметим, что это не единственный известный случай, когда турецкие мастера XVIII–XIX вв. имитировали индийскую технологию при доработке привозных нефритовых рукоятей [см., напр.: 2, с. 78-79, cat. №№ 168, 170, 171]. В отличие от традиционных способов закрепки камней, практиковавшихся в Османской империи, техника *кундан* идеально подходи-

ла для декорирования рукоятей, которые подвергались наибольшему риску потери вставок.

К этому следует добавить, что художественно украшенные индийские рукояти из нефрита довольно часто совмещались с турецкими сабельными клинками [см., напр.: 9, с. 305, cat. № 301]. Вероятно, они лучше подходили для дорогого парадного оружия, нежели простые турецкие рукояти, которые изготавливались из рога или кости. Тем более что своими очертаниями классические ханджаровые рукояти весьма напоминают сабельные рукояти пистолетной формы, с крупным закругленным навершием, которые получили широкое распространение на территории Османской империи со второй половины XVIII в. Вполне очевидно, что эта форма была подсказана местным оружейникам именно индийскими образцами, которые они часто копировали уже в XVII в. [11, с. 342].

Подводя итоги, подчеркнем, что все рассмотренные выше предметы являются не просто аутентичными образцами старинного восточного оружия, но также самобытными произведениями декоративно-прикладного искусства, в которых соединились воедино и передовые достижения ремесленной технологии, и оригинальные творческие идеи, и характерные черты национального художественного стиля определенной эпохи. Сопоставляя эти предметы с другими подобными вещами, соотнося их с широким культурно-историческим контекстом, мы получаем богатый фактический материал для изучения различных аспектов истории развития восточного оружейного искусства, которое всегда вызывало пристальный интерес в западном мире.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Baden-Powell B. H. Hand-Book of the Manufactures and Arts of the Punjab, with a Combined Glossary and Index of Vernacular Trades and Technical Terms. – Lahore, 1872. – 780 p.
2. Hales R. Islamic and Oriental Arms and Armour: A Lifetime's Passion. – London, 2013. – 400 p.
3. Keene M., Kaoukji S. Treasury of the World: Jeweled Arts of India in the Age of the Mughals. The Al-Sabah Collection, Kuwait National Museum. – London, 2001. – 160 p.
4. L'Art des Chevaliers en Pays d'Islam. Collection de la Furusiyya Art Foundation / Sous la direction de M. Bashir. – Milan, 2007. – 418 p.
5. Markel S. Carved Jades of the Mughal Period // Arts of Asia. – 17:6 (1987). – P. 123-130.
6. Markel S. Inception and Maturation in Mughal Jades // The World of Jade / Edited by S. Markel. – Bombay, 1992. – P. 49-64.
7. Markel S. Non-Imperial Mughal Sources for Jades and Jade Simulants in South Asia // Jewellery Studies. – 10 (2004). – P. 68-75.
8. Nigam M. L. The Jade Collection in the Salar Jung Museum. – Hyderabad, 1979. – 47 p.
9. Schuckelt H. Die Türckische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden. – Dresden, 2010. – 384 p.

10. The Book Most Comprehensive in Knowledge on Precious Stones: al-Beruni's Book on Mineralogy [kitab al-jamahir fi marifat al-jawahir]. One Hundred Great Books of Islamic Civilization, Natural Sciences No. 66. – Islamabad, 1989. – 355 p.
11. The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture. Vol. II: Delhi to Mosque / Edited by J. M. Bloom and S. S. Blair. – New York, 2009. – 555 p.
12. Untracht O. Traditional Jewelry of India. – London, 2008. – 432 p.
13. Watt G. Indian art at Delhi, 1903. Being the official catalogue of the Delhi exhibition, 1902-1903 (Calcutta: Superintendent of Government Printing, 1903); reprint. – Delhi, 1987. – 546 p.
14. Абу-Р-Райхан Мухаммед Ибн Ахмед Ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. (Минералогия) / Пер. А.М. Беленицкого. – М., 1963. – 518 с.
15. Беренстен В. Империя Великих Моголов. – М., 2005. – 160 с.
16. Иванов И. А., Луконин В. Г., Смесова Л. С. Ювелирные изделия Востока: Древний, средневековый периоды. Коллекция Особой кладовой отдела Востока Государственного Эрмитажа. – М., 1984. – 216 с.
17. Сиваченко Е. Легендарный камень Востока. Индийские изделия из нефрита в коллекции Александра Фельдмана // Антиквар. – 2012. – № 12 (69). – С. 50-65.
18. Его же. Сокровища страны махараджей // Антиквар. – 2010. – № 9 (46). – С. 44-52.
19. Его же. Холодная красота // Антиквар. – 2011. – № 12 (59). – С. 36-47.
20. Сіваченко Є. Холодна зброя Індії XVII–XIX століть із збірки Музею приватних колекцій Олександра Фельдмана: [каталог виставки]. – Харків, 2011. – 40 с.
21. Його ж. Холодна зброя Сходу з колекції Олександра Фельдмана – Oriental Cold Steel from Oleksandr Feldman's Collection: [фотоальбом] – Харків, 2009. – 50 с.

Відомості про автора. *Сіваченко Євген Васильович,* директор Музею приватних колекцій «Feldman Family Museum», м. Харків, Україна.

Author's data. *Evhen Sivachenko,* Museum of Private Collections «Feldman Family Museum», Kharkiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Сиваченко Евгений Васильевич,* директор Музея частных коллекций «Feldman Family Museum», г. Харьков, Украина.

Александр СТРЕЛЬЧЕНКО

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МЕЧ С ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ

Аннотация УДК 94(47)«13/15»; 903.22.069

В статье рассмотрен средневековый меч из Ровенского областного краеведческого музея, найденный случайно в начале 40-х гг. прошлого века и впоследствии переданный в музей. Опираясь на внешние признаки и аналогии среди вещественных источников, было сделано предположение, что данное оружие относится к середине XIV – первой половине XV вв. Вместе с тем пришли к ещё одному выводу. До начала XVI в. в Великом княжестве Литовском, куда входили волынские земли, среди разнообразных форм клинков и эфесов у мечей, существовала небольшая группа, с характерными для неё признаками – дисковидным навершием с квадартным выступом посередине и длинной крестовиной, с вытянутыми на конус, дужками – квиллонами.

Ключевые слова: средневековый меч, клеймо, доспех, клинковое оружие, Великое княжество Литовское, Сигизмунд I Старый, битва под Сокалем.

Середньовічний меч із Західної України

Анотація УДК 94(47)«13/15»; 903.22.069

У статті розглянуто середньовічний меч з Рівненського обласного краєзнавчого музею, випадково знайдений на початку 40-х рр. минулого століття та пізніше переданий до музею. Спираючись на зовнішні ознаки та аналоги серед речових джерел, було висунуто припущення, що зброя відноситься до середини XIV – першої половини XV ст. Разом з тим, дійшли ще одного висновку. До початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському, куди входили волинські землі, серед різноманітних форм клинків та ефесів у мечів, існувала невелика група з характерними для неї ознаками – дисковидним верхів'ям з квадратним виступом посередині й довгою хрестовиною з витягнутими на конус дужками – квіллонами.

Ключові слова: середньовічний меч, тавро, панцир, клинкова зброя, Велике князівство Литовське, Сигізмунд I Старий, битва під Сокалем.

The Medieval Sword from Western Ukraine

Abstract UDC 94(47)«13/15»; 903.22.069

In article Dr. Alexander Strelchenko studies the medieval sword from the Museum of regional studies in Rivne area, which was found, by chance, in the early 40-s of the last century and subsequently transferred to the Museum. Relying on external signs and analogies among material sources, an assumption was made that the weapon belongs to the middle of the 14th – the first half of the 15th centuries. Besides, another conclusion was made. Before the beginning of the sixteenth century, the Principality of «Great Lithuania», which included Volhynia , among the various forms of blades and hilts of swords, there was a small group, with its characteristic wheel-pommel is unusual in that its central bosses are square and long crossguard, stretched out on a cone, quillons.

Keywords: medieval sword, production mark, armor, bladed weapons, the Grand Duchy of Lithuania, Sigismund I, the battle of Sokal.

* Пользуясь случаем, хочется поблагодарить следующих специалистов в подготовке данной публикации: за предоставленный материал и консультации Б. А. Прищепу, за помощь и консультации В. В. Гончарова, А. В. Куприна, А. В. Николаева.

Меч, являясь одним из значимых видов оружия и предмета воинской культуры средневековья, нередко привлекает к себе внимание со стороны исследователей. Любая новая информация о нем, в том числе новые находки, позволяют расширить наше представление об этой категории клинкового оружия, его особенностях, семантических функциях и многих других аспектах. Но вместе с тем остаются много не решенных вопросов. Поэтому цель данной публикации – введение в научный оборот одного средневекового меча с Западной Украины, который длительное время оставался без внимания исследователей. Подобная ситуация в отношении рассматриваемого экземпляра, возможно вызвана тем, что он был обнаружен вне археологического контекста и, соответственно, осложняется атрибутация находки. Однако, оставлять вне поля зрения такого рода предметы материальной культуры, по нашему мнению, не совсем логично, т.к. степень знаний о средневековых мечах может оставаться весьма ограниченной.

Данный экземпляр (рис.1), хранящийся в собрании Ровенского областного краеведческого музея (фондовый № 9021), поступил туда в конце 40-х гг. XX века. В музейных записях указывается, что меч был случайно найден в 1942-1943 гг. у с. Острожец Млыновского района Ровенской области. Оружие дошло до наших дней в относительно хорошем состоянии и представляет собой следующее.

Обоюдоострый клинок длинный и широкий у крестовины. Его плавно сужающиеся лезвия сходятся вместе почти в самом низу, образуя не сильно выраженное острие. Дол на клинке не наблюдается, в результате его сечение по всей длине имеет вид уплощенной линзы. Судя по всему, таким клинком в основном наносили рубящие удары по тем воинам, чей комплект защитного вооружения включал в себя небольшое количество элементов пластинчатого доспеха. Каких-либо клейм или других знаков визуально нами не обнаружено.

Эфес меча, состоящий из крестовины, навершия и хвостовика рукояти, сделан из железа. Крестовина длинная, средняя её часть выполнена в виде вытянутого прямоугольного бруска, от которого в противоположные стороны отходят дужки. Те, в свою очередь, несколько расширяются к окончанию. Вместе с тем дужки имеют не совсем характерную черту – они слегка изогнуты к навершию, тогда как у большинства крестовин подобный изгиб наблюдается в сторону клинка [15, t. I, s.186-194; 21, p. 112-119]. Навершие дисковидной формы. В середине имеется выступ в виде квадрата с двумя горизонтальными ребрами, вверху и внизу. Такое же ребро проходит вдоль нижнего края на-

Рис. 1. *Меч, найденный у с. Острожец, Ровенская обл. (Украина). РОКМ, инв. № 9021.*

вершия. Хвостовик рукояти прямой и длинный, что позволяло обхватить его двумя руками, а, соответственно, повысить эффективность в ходе применения данного оружия.

Метрические характеристики меча приведены ниже, в таблице 1.

Как отмечено выше, рассматриваемый экземпляр является случайной находкой. Поэтому для определения его датировки сначала выявим типологические особенности.

Ввиду того, что дол на клинке не прослеживается, его внешние очертания и сечение позволяют отнести меч либо к типу XIII, либо подтипу XIIIa, по типологии Окшотта. Как отмечал оружиевед, данные формы клинков появляются примерно в сер. XIII в., а, возможно, ещё раньше, и применялись до середины следующего столетия [21, p.114; 22, p. 101-102, nr. 6]. Однако польский исследователь М. Глосек, рассмотревший в свое время вещественный материал X–XV вв. с территории Средней Европы, сделал выводы, что в указанном регионе этот тип продолжал применяться до рубежа XV–XVI вв. [20, s.178]. Следовательно, клинок дает нам весьма широкий временной отрезок. Крестовина ближе всего к стилю 1, который был известен с X–XI до кон. XVI вв. [21, p.117]. Но упоминавшиеся выше, такие особенности крестовины, как длинные дужки, сделанные на конус и середина в виде прямоугольного брусочка, позволяют полагать, что на ровенском экземпляре смонтирован один из его поздних вариантов. В пользу такого предположения служат выявленные нами мечи с аналогичными крестовинами, относящиеся ко 2 пол. XIV–XV вв. [16, s. 82,

Таблица 1. **ПАРАМЕТРЫ МЕЧА**

Общая длина (мм)		1160
Клинок	Длина клинка (мм)	900
	Ширина клинка у крестовины (мм)	55
	Ширина клинка в 300 мм от крестовины (мм)	50
	Ширина клинка в 600 мм от крестовины (мм)	45
	Ширина клинка в 60 мм от острия (мм)	35
	Толщина клинка у крестовины (мм)	6
	Толщина клинка в 30 мм от острия (мм)	2,5
Крестовина	Длина крестовины (мм)	252
	Высота крестовины (мм)	8
	Толщина крестовины (мм)	21
Навершие	Высота навершия (мм)	55
	Ширина навершия (мм)	62
	Толщина навершия по краю (мм)	5
Хвостовик	Длина хвостовика	197
	Ширина у крестовины (плечиков) (мм)	25
	Ширина у навершия (мм)	15
	Толщина у крестовины (мм)	0,8
	Толщина у навершия (мм)	0,3

Рис. 2. *Меч из собрания музея Фитцвильяма, сер. XIV века [22, p. 223, pic. 8].*

fig. 18; 17, s. 145-146, Taf. 26, Nr. 53; 21, pl. 30 c, 31; 22, p. 210, nr. 3]. Опираясь на указанную типологию, подобное навершие, возможно, представляет собой вариацию формы К. Окшотт полагал, что такая форма появляются во 2 пол. XIII в. и в течении следующих 100 с небольшим лет широко представлена на мечах, после чего изредка встречаются до кон. XV в. [21, p. 96]. Собственно, дисковидное навершие с квадратным выступом английскому оружиеведу было известно только на мече из собрания музея Фитцвильяма (Кембридж, Англия) (рис. 2) и, без какой-либо аргументации, данный экземпляр датировался сер. XIV в. [22, p. 223, pic. 8]. Таким образом, навершие вместе с другими типологическими маркерами позволяют для рассматриваемого меча определить весьма большие временные рамки – XIV–XV вв.

В этой связи некоторые коррективы по датировке, возможно, внесет сопоставление данного оружия с вещественными источниками. Как показано выше, клинок у рассматриваемого оружия менее информативен, поэтому в большей степени мы будем опираться на аналоги навершию и крестовине. Помимо упоминавшегося ранее меча из собрания музея Фитцвильяма, нами выявлено ещё четыре экземпляра, заслуживающие внимания.

Одним из них является меч, найденный в 1922 г. у населенного пункта Пиолуново (Piołunowo) в центральной Польше (рис. 3). Ученые, изучившие находку, предположили, что оружие могло принадлежать одному из воинов, участвовавшего в битве под Пловицами (Płowiec), состоявшейся в 1331 г., недалеко от указанного места. Данный экземпляр очень близок нашему образцу, имея лишь самые незначительные отличия в навершии: у пиолуновского овальной и квадратный выступ чуть меньше. Польские исследователи датируют оружие кон. XIII – 1 третью XIV вв. [19, s. 45, s. 75, t. XIV, nr. 42; 20, s. 160, nr. 288; 23, rys. 18]. При этом один из них – М. Глосек, считал, что близкие пиолуновской находке клинки известны в Центральной Европе и во 2 пол. XIV в. [21, s. 178].

Следующим аналогом является меч, обнаруженный в сер. XX столетия в ходе проводившихся земляных работ на берегу р. Западный Буг, недалеко от районного центра Сокаль, расположенного на северо-западе Львовской области (рис. 4). Его нашли вместе с кольчужными доспехами, останками человека и коня. Некоторые украинские ученые посчитали, что данные находки относятся к событиям нач. XVI в. [6, с. 16; 8, с. 9; 10, с. 59-60]. Согласно письменным свидетельствам, рядом с указанным населенным пунктом в 1519 г. произошла битва между польско-литовским войском с одной стороны, и превосходящей по численности армией сына крымско-

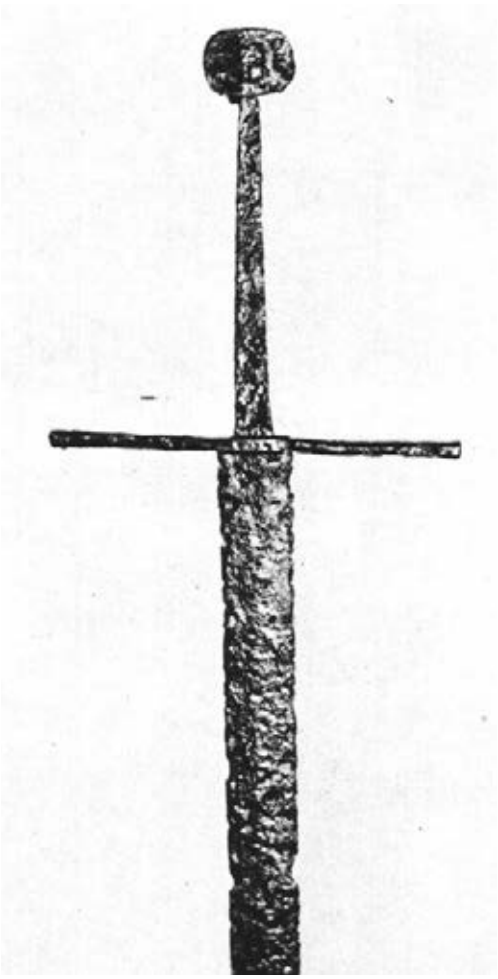

Рис. 3. *Меч, найденный у с. Пиолуново (Польша), 1 пол. XIV в. [23, рис.18].*

го хана Менгли-Гирея – Бахадур-Гирея с другой [1, с. 169; 2, с. 106]. В результате польско-литовская сторона потерпела поражение и гибель значительного количества воинов. Соответственно, найденные останки и вооружение принадлежали одному из погибших воинов. Но вместе с тем, собственно меч, без какой-либо аргументации, отнесен к 1-й пол. XV в. [10, с. 59-60]. Конечно, нами допускается факт, что подобное оружие, в виду своей значимости в эпоху средневековья, могло передаваться по наследству. Но в таком случае меч вполне мог быть изготовлен раньше указанного времени. В этой связи подробнее рассмотрим вопрос датировки данного экземпляра. Внешние очертания полосы клинка, выраженный дол, занимающий больше половины длины и переходящий ниже в ребро жесткости, позволяют нам уверенно полагать, что клинок относится к подтипу XVIa, по типологии Окшотта. Английский специалист считал, что подобная форма применялась с рубежа XIII–XIV до нач. XV вв. [21, p. 63-65]. Но польский исследователь М. Глосек и хорватская коллега Д. Бошкович, опираясь на вещественные источники, пришли к выводу, что в Центральной Европе и на севере Балкан такие клинки встречались на протяжении всего XV столетия [20, s. 178; 14, s. 169]. Следовательно, указанная типология не позволяет сузить датировку сокальского экземпляра. В этой связи более важным маркером, по нашему мнению, является клеймо в виде креста с раздвоенной ножкой (рис. 4 а). При изучении вещественного материала нам удалось выявить несколько мечей, с похожими клеймами [13, p. 93, nr. 43; 12, s. 133-134, рис. 199-202; 20, s. 139, t. III, nr. 20, s. 163, t. XIV, nr. 314, s. 171, t. XVI, nr. 416; 9, с. 302]. Наиболее ранние из них относятся ко 2 пол. XIV – нач. XV вв. [13, p. 93, nr. 43; 20, s. 163, t. XIV, nr. 314, s.171, t. XVI, nr. 416], поздние – ко второй половине века [14, s. 133-134, рис. 199-202; 9, с. 302]. Таким образом, собственно клинок мог быть изготовлен в указанных временных рамках. Что касается эфеса, то вероятнее всего он одного времени с клинком, т.к. визуально не наблюдается следов поздней монтировки.

Третий аналог – меч из Витебской области в Белоруссии (рис. 5). В 1986 г.

Рис. 4. *Меч, найденный на берегу р. Западный Буг (Украина), посл. треть XIV–XV вв. ЛИМ, инв. № 3-2358. Фото автора.*

Рис. 4а. *Клеймо на мече. ЛИМ, инв. № 3-2358.*

житель поселка Борковичи нашел его в р. Дрисса, недалеко от деревни Горовцы [4, с. 28-31; 7, с. 319-320]. Белорусские коллеги, опираясь на известный им материал, датировали находку 2 пол. XIV–XV вв. [4, с. 31; 7, с. 320]. Однако Ю. Бохан, подробно описавший меч, обратил внимание на весьма интересную черту – клинок в сечении ромбический с вогнутыми гранями и выраженным ребром жесткости. По мнениям А. Брун-Хоффмейер и Э. Окшотта, подобные клинки начинают появляться ближе к кон. XIV в., а шире применялись в следующем, XV в. [15, t. I, s. 73-76, s. 89-92; 21, p. 58-59]. Поэтому временные рамки экземпляра из Белоруссии можно несколько сузить – кон. XIV–XV вв.

И последний, четвертый, аналог – церемониальный меч (рис. 6), принадлежавший Сигизмунду I Старому, королю Польши (1506–1548) и Великому князю Литовскому (1506–1544). При всем богатом декоре эфеса оружия, сделанного из серебра и золота, как и у предыдущих экземпляров, крестовина и навершие практически полностью совпадают с тем, что рассматривалось выше. Незначительное, на наш взгляд, отличие есть у крестовины. К ней с одной и другой стороны, приделаны т.н. «срединные щитки», на которых размещены гербы Польши и Литовского государства. Ученые, рассмотревшие данный меч, убедительно датировали его первой половиной 1520-х гг. [18, p. 196-197; 24, s. 44, nr. 30]. При этом отмечали, что только эфес и ножны могут быть отнесены к работе мастеров Польско-литовского государства, а клинок вероятно изготовлен в Германии, т.к. на нём есть клеймо «волчок» из Пассау. [23, s. 193-194; 24, s. 44].

Таким образом, приведенные аналоги позволяют нам внести некоторые коррективы. Во-первых, для рассматриваемого оружия они отдодвинули верхнюю временную границу до 1 четв. XVI в. Во-вторых, если обратить внимание на два последних экземпляра, то увидим совершенно другие клинки. Они более узкие, с выраженным ребром жесткости, и, по своим функциям, в первую очередь предназначены для укола в менее защищенные участки корпуса и конечностей воина, облаченного в гомо-

Рис. 5. *Меч, найденный в р. Дрисса (Белоруссия), XV в. [5, с.141, мал.19].*

генные пластинчатые латы, которые все чаще встречались с конца XIV столетия [3, с. 54-66]. А в ровенском мече, как отмечено выше, клинок по своему функционалу – рубящий. Соответственно это позволяет предположить, что для рассматриваемого экземпляра верхней временной границей являются 30-40-е гг. XVв., когда в Великом княжестве Литовском и Польском королевстве т.н. «белый» пластинчатый доспех значительно потеснил иные виды защитного вооружения для корпуса и конечностей [4, с. 99-100; 23, s. 136-139]. А нижней временной границей, вероятно, является сер. XIV в., когда на мечах начинают крепиться крестовины, аналогичные ровенской.

Наряду с этим можно отметить ещё такую важную, по нашему мнению, особенность. На всех указанных мечах смонтированы похожие эфесы, включающие в себя дисковидное, иногда овальное, навершие с квадратным выступом в середине, крестовину с длинными, конусовидными, дужками-квилонами, и длинный хвостовик рукояти, рассчитанный на двуручный хват. Следовательно, по этим маркирующим признакам можно выделить небольшую группу мечей, которые встречались в период с сер. XIV до 1-й четв. XVI вв. и именно все эти экземпляры либо найдены, либо происходят с территорий двух государств – Великого княжества Литовского и Польского королевства (рис. 8). Отсюда, можно сделать вывод, что подобный «комбинационный стиль» эфеса является местной оружейной традицией. Косвенно можем подтвердить такой вывод двумя дополнительными фактами. Первый, церемониальный меч с таким эфесом был изготовлен для короля Сигизмунда I. Второй, на протяжении достаточно длительного времени эти эфесы устанавливались на клинки, нередко импортные, в частности немецкие.

Рис. 6. *Меч для церемоний Сигизмунда I Старого, короля Польши и Великого князя Литовского, начало 1520-х гг. [24, s.44, nr. 30].*

На момент завершения статьи нам стало известно о находке навершия у с. Харагыш (юг Республики Молдова), предположительно от меча (рис. 7). Оно, как и представленные выше экземпляры, дисковидной формы, высотой 45 мм и шириной 55 мм, с квадратным выступом посередине. В отличие от большинства подобных наверший,

Рис. 7. *Навершие меча, найденное у с. Харагыш (Молдова). Фото автора.*

Рис. 8. *Карта находок мечей и отдельных деталей «типа Пиулново – Острожец».*

его изготовили из цветного металла, вероятно из бронзы. Судя по тому, что данная находка практически полностью совпадает по форме, то мы не исключаем, что она могла быть частью эфеса меча, той группы, которая была обозначена в публикации.

Так как контекст находки пока не известен, мы можем предположить, что появление подобного навершия на территории Молдовы связано с тем, что со 2 пол. XIV в. Польское государство активно проводило внешнюю политику в этом регионе, используя разные ресурсы и возможности [12, с.13; 13, с.30-35].

Возможно, новые находки или информация из других источников дадут нам более исчерпывающие ответы, связанные с группой мечей, обозначенной в публикации.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Летопись Рачинского // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – 306 с.
2. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – М., 1975. – Т. XXXII. – 235 с.
3. Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. – М., 2008. – 256 с.
4. Бохан Ю. Меч с Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці // Беларускі історычны часопіс. – Мінск, 2003. – №2. – С. 28-31.
5. Его же. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. – Мінск, 2008. – 449 с.
6. Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського Історичного музею // Держава та Армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2013. – Вип. 752. – С. 14-18.
7. Дук Д. В. Новые данные о находках в Полоцке предметов вооружения XIV–XVII вв. // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы 50-го научного семинара. – Псков, 2004. – С. 318-325.
8. Косів М. В., Коссой В. М. Музей «Арсенал» у Львові. – М., 1990. – 24 с.
9. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения. Ч.1. Собрание оружия. – СПб., 1908. – 390 с.
10. Прокіп А. Колекції мечів музею «Арсенал» // Львівський Історичний музей. Наук. записки. – Львів, 1999. – Вип. VIII. – С. 52-63.
11. Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). – М., 2006. – 432 с.
12. Чучко М., Пивоваров С. Образование земли Молдавской и формирование её северных границ во второй половине XIV – начале XVI в. в свете письменных и археологических материалов. // Русин. – Кишинев, 2010. – №4 (22). – С. 28-38.
13. Alexander D. European Swords in the Collections of Istanbul. Part 1 // Waffen- und Kostümkunde. – München-Berlin, 1985 – Band 27. – P. 81-118.
14. Bošković D. Mačevi viteškog doba u Hrvatskoj [Swords of the chivalric period in Croatia]. – Zagreb, 2010. – 199 s.
15. Bruhn-Hoffmeyer A. Middeladerens tveaeggede svaerd. T. I-II. – København, 1954. – 206 s.
16. Bruhn-Hoffmeyer A. Gamelt Jern. E.A. Christensens Våbensamling: Katalog. – København, 1968. – 310 s.

17. Dreger M. E. Waffensammlung M. Dreger. – Berlin-Leipzig, 1926. – 316 s.
18. Hayward J. F. The Silver Sword of Sigismund I // Connoisseur – 1963. – nr. 153. – P. 196-197.
19. Głosek M. Nadolski A. Miecze średniowieczne z ziem polskich // A.A.L. – Łódź, 1970. – Nr 19. – 96 s.
20. Głosek M. Miecze srodkowoeuropejskie z X-XV w. – Warszawa, 1984. – 186 s.
21. Oakeshott R. E. Sword in the age of chivalry. – London, 1964. – 156 p.
22. Oakeshott R. E. Records of the medieval sword. – London, 1991. – 306 p.
23. Zygulski Z. Broń w dawnej Polsce. – Warszawa, 1975. – 338 s.
24. Zygulski Z. Stara broń w polskich zbiorach. – Warszawa, 1984. – 276 s.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ЛИМ – Львовский исторический музей (г. Львов, Украина)

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

РОКМ – Ровенский областной краеведческий музей (г. Ровно, Украина).

A.A.L. – Acta Archaeologica Lodziensia.

Відомості про автора. *Стрельченко Олександр Володимирович,* старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Московського психолого-соціального університету, м. Москва, РФ.

Author's data. *Dr. Alexander Strelchenko,* Moscow Psychological and Social University, Moscow, Russia.

Сведения об авторе. *Стрельченко Александр Владимирович,* старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Московского психолого-социального университета, г. Москва, РФ.

Денис ТОЇЧКІН

БУЛАВИ Й ПЕРНАЧІ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ: ЗБРОЯ ТА СИМВОЛ ВЛАДИ

Анотація УДК 94(477); 903.22

У статті коротко розглянута історія булави як зброї та символу влади. Основну увагу приділено розвиткові цього виду зброї на теренах України. Розглянуто історію у соціо-культурного та бойового функціонування булави та її місце у комплексі шляхетського озброєння у період Середньовіччя та Раннього нового часу. На основі іконографічних та речових джерел розглянуті морфологічні особливості та значення булав як зброї та символу влади українських гетьманів.

Ключові слова: булава, пернач, холодна зброя, козаки.

Булавы и перначи на территории Украины: оружие и символ власти

Аннотация УДК 94(477); 903.22

В статье рассмотрена история булавы как вида оружия и символа власти. Автор уделяет внимание развитию этого вида оружия на Украинских землях. Рассмотрена история социо-культурного и боевого функционирования булавы, ее место в комплексе вооружения высшего сословия периода Средневековья и Раннего нового времени. На основе иконографических и вещественных источников рассмотрены морфологические особенности и значение булав как оружия и символа власти украинских гетманов.

Ключевые слова: булава, пернач, холодное оружие, казаки.

Maces and Pernats in Ukraine: Weapon and Symbol of Authority

Abstract UDC 94(477); 903.22

In article Dr. Denys Toichkin reviews the history of the mace as a weapon and symbol of power. Main attention is paid to the development of these weapons in Ukrainian lands. Author analyzes the history of socio-cultural and combat functionality of maces and pernats in Ukraine, their importance in the arming complex of Cossack nobles in period of the Middle Ages and early Modern Times. On the basis of iconographic and material sources author consider the morphological features and the value of maces as a weapon and symbol of power of Ukrainian hetmans.

Keywords: mace, pernat, cold steel, cossack.

Від часів, коли багатофункціональні господарчі знаряддя перетворились на спеціалізовані військові інструменти (власне холодну зброю), окремі різновиди почали відігравати ключову роль у системі соціокультурних відносин народів Європи та країн Сходу. Одним з них є булава – зброя, що протягом тисячоліть використовувалась як безпосередній символ влади.

Булавою називається різновид холодної зброї, що складається з держака та бойової частини – яблука, й призначена для завдання проламлюючих ударів.

Від часів появи людства на планеті, булава стала одним з перших видів озброєння та предметів культу й символів влади водночас. Саме у такій якості булава функціонувала в країнах Стародавнього Сходу, де віднайдені найдавніші відомі нині зразки.

Конструктивно найдавніші булави виготовлені у вигляді монолітного виробу, що є наступним кроком еволюції довбні.

Рис. 1. *Булава бойова XVI ст. Черкаський обласний краєзнавчий музей, № ЗС-514. Знайдена в с. Скотареве Черкаської обл. Залізо, лиття, кування. Довжина 475 мм* [20, с. 203].

Класична бойова булава з яблуком круглої, грушовидної або призматичної форми на держаку, призначена, насамперед, для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші яблука кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше – бронзи, заліза, навіть дорогоцінних металів.

Булави вже у стародавні часи нерідко мали церемонійне значення: тоді бойові частини виконували у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. У письмових джерелах Давнього Сходу булаву зазвичай вкладали до рук богів та героїв [27, p. 235]. З булавою, як божественним атрибутом, пов'язано й значення її як символу влади земної. Так, перські булави з бойовими частинами, що зображують голову бика, пов'язують як з міфічними королями та героями у давньоперському епосі Шагнаме, так і реальними історичними постатями – Чингіз Ханом та Тимуром. Традиція використання цієї церемоніальної зброї збереглася до наших днів у зороастрійських релігійних обрядах. Згодом такі булави набули значення символу королівської влади, хоча припускають, що ними користувались також звичайні воїни [26, p. 251–261].

На Середньому сході* у період Раннього Середньовіччя булави нерідко згадуються як зброя тюркських найманців (гулямів) [27, p. 236]. У X–XIII ст. булави набувають ще більш різноманітних форм. Великою популярністю користувались яблука, увінчані кулькою (часом сплющеною), а також так звані перначі – з бойовою частиною у вигляді шести – восьми вертикальних симетричних ребер (перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану VIII ст. до н.е.). Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що, поряд з кулястими, відносяться до найдавніших видів (окремі зразки датують 2600 р. до н.е.).

На українських теренах перші військові булави, виготовлені з твердих порід каменю, відомі від часів енеоліту [11, с. 21]. Значення їх як «інсигній» влади, на думку фахівців, не тільки не заперечує, а навпаки, підкреслює їх бойову функцію [11, с. 15].

Подальші поодинокі знахідки булав пов'язані з періодом бронзи [11, с. 196].

Відомі булави й у скіфів. Утім, як і у попередні часи, булави й перначі зрідка зустрічаються у скіфських похованнях. Поодинокі артефакти археологи зрідка віднаходять хіба що у могилах найзнатніших воїнів [5, с. 73-74]. Таким чином у процесі розвитку за булавами зберігалися ті самі ідентифікаційні та комунікативні функції, що і на Сході.

Якісно новий етап поширення булави в Україні пов'язаний з періодом Київської Русі. Так, вже у IX ст., булава стає

* Тут термін «Середній Схід» вживаємо як сукупність країн Близького Сходу разом з Іраном та Афганістаном.

популярною зброєю, як серед заможних дружинників, так і простих воїнів [7, с. 311]. Про це свідчить чимала кількість археологічних знахідок з цілком різним рівнем оздоблення – від найпростіших залізних до вишуканих бронзових зразків [8, с. 83]. Нерідко можна побачити булаву у зображальних джерелах цього періоду.

Поряд з булавами з яблуками округлої та призматичної форми (іноді з шипами), зустрічаються перначі. На думку дослідників появу цієї зброї можна спостерігати від XIII ст., а від XIV ст. вона перетворюється на командирську відзнаку [7, с. 311; 31, с. 79]. Додамо, що досліджені на сьогоднішній день артефакти [9; 31] свідчать про проникнення шестоперів на терени України з країн Середнього Сходу через посередництво Золотої Орди.

Комплекси зброї у похованнях свідчать про суто бойове призначення булав. Це демонструє лаконічність форм і бойова ефективність конструкції типів залізних булав, представлених знахідками з території Південно-Західної Русі [10, с. 56].

Значна кількість бронзових булав, віднайдена поряд із залишками воїнів без обладунків, зокрема, на Райковецькому городищі, може свідчити про те, що булава відігравала у середньовічній Русі роль не тільки бойової, але й цивільної зброї [6, с. 143].

Інформацію щодо «плебейської» природи булав та їх застосування можна віднайти також у писемних джерелах, хоча й більш пізнього періоду. Так, Псковський літопис 1502 р., описуючи битву з орденськими рицарями, відзначає, що «…не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами...» [2, с. 211].

Рис. 2. *Портрет великого гетьмана литовського Костянтина Острозького (копія XVIII ст. з портрета пер. пол. XVII ст.). Національний музей історії і культури Республіки Білорусь (м. Мінськ).*

Зростання масової популярності булав, приниження їхньої сакралізації, очевидно пов'язане з утвердженням у Київській Русі скандинавських та за-

Рис. 3. *Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його королівської милості Запорозького. Гравюра з книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного», 1622 р.*

хідноєвропейських бойових традицій, засвоєних разом з європейською рицарською мілітарною технологією. Остання зросла на основі воєнної культури вікінгів-норманів до початку XII ст., згодом поширившись на весь Християнський світ. Саме в її руслі формувався європейський комплекс рицарської холодної зброї.

Століттями номенклатура озброєння рицаря включала спеціально тренованого й спорядженого бойового коня, суцільний захисний обладунок та спис, необхідні для здійснення основного тактичного прийому – таранного удару, а також меч — різновид клинкової зброї, спеціально сконструйованої для пробивання броні противника, та щит, що правив за засіб активного захисту. Цей комплекс озброєння забезпечував рицареві ефективність на полі бою, а, відтак, і привілейоване суспільне становище шляхетного військового професіонала [6, с. 180]. Булава, разом з бойовою сокирою та кинджалом відносилася до супутніх, другорядних засобів збройного протистояння.

У Південно-Західній Русі рицарський комплекс озброєння чітко фіксують різні види історичних джерел від другої половини XI ст. Він поширився протягом XII ст., а від початку XIII ст. почав виконувати, крім суто тактичної, також ідентифікаційну та комунікативну функції у середовищі руських світських еліт.

Можливо до зниження давнього статусу булави як сакрального предмету та символу влади призвело осмислення її як другорядного предмету у рицарському збройовому комплексі.

Слід зауважити, що певна військова традиція, пов'язана з булавами, у різний час мала місце у Європі. Так, спеціальна палиця була символом військової влади тут ще від давньоримських часів [30, s. 67]. У Західноєвропейських джерелах булави також згадуються серед озброєння іменитих воїнів середньовічного Заходу, серед яких є герцоги та навіть королі [28, p.281]. Поширення булав серед

знатних англосаксонських та норманських воїнів відображено на знаменитому килимі у Байє, де відтворено битву при Гастінгсі. Зокрема з палицею та булавами зображено самого Вільгельма-Завойовника, особистий супровід його та короля Гаральда.

І все ж, у період розвинутого середньовіччя традиція використання булав у Європі взагалі та на Русі зокрема на кілька століть втратила сталий, ексклюзивний зв'язок з церемонійним або статусним контекстом. Не виключено, що свою роль тут відіграли низька вартість, простота виготовлення, нарешті відносно проста техніка використання булави яку міг швидко опанувати звичайний ополченець. У цих аспектах булава разюче відрізнялася від високовартісного, складного у виготовленні багатофункціонального меча техніка використання якого вимагала постійної практики й була пріоритетом тогочасної військової еліти та людей до неї наближених [6, с. 130–134].

Врешті сформульовані Г. С. Лебедєвим чотири функції меча (воєнно-технологічна, соціо-етнопопуляційного маркування, комунікаційна та сакральна) від культури вікінгів у повному обсязі були перенесені на загальну європейську рицарську культуру. Меч трактувався як божественне творіння (згадаємо поширене на теренах Європи й Скандинавії, депонування меча – жертвоприношення та ритуал влади) та одушевлена субстанція (з чим пов'язаний інститут дарування меча, особлива орнаментика та практика присвоєння мучу власного імені). Спадкове право володіння зброєю (мечем) було запорукою збереження поваги та соціального статусу у суспільстві, водночас їх втрата могли призвести до втрати соціальної позиції їх власника. Мечі також стали важливою частиною дипломатичних подарунків [1, с. 187], що характерно як для Європи, так і для Русі.

Як бачимо, меч перекрив усі основні соціо-культурні та сакральні ніші, зайняті булавою у попередні часи, та навіть захопив нові, У якості міжнародного символу рицарської звитяги, нерозривно поєднаного з споконвічним поняттям рицарства, саме меч зберігав

Рис. 4. *Булава, Османська імперія, XVII ст. Музей Війська Польського, інв. № 6134 (w. 21332).*

Рис. 5. *В. Гондіус. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького (1651). НХМУ.*

своє значення майже до кінця XVI ст., зокрема і в Україні.

Натомість булава отримала новий статус масової, «демократичної» зброї.

Від другої половини XVI ст. на українських теренах окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом — козацтвом.

Козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського ідеалу* передусім як борці із східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу [23, с. 186-189]. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр. [3, с. 276].

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємницею давньоруської рицарської традиції [3, с. 292].

---

* Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу див., напр., – 21, с. 103.

Рис. 6. *Портрет київського воєводи Адама Кисіля (копія з портрета 1630-х рр.). Оригінал втрачено.*

Статус «українського рицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння. Відтак, булави протягом XV – початку XVI ст. продовжували залишатися у тіні клинкової та інших різновидів древкової зброї. Відомі на сьогоднішній день нечисленні зразки цього періоду – це, насамперед, скромні, суто прагматичні бойові конструкції зі залізними держаками і важкими яблуками переважно округлої форми.

Приклад такої булави зберігається у Черкаському обласному краєзнавчому музеї (рис. 1).

Із збільшенням східних, зокрема, османських військових та культурних впливів на терени Центрально–Східної Європи від другої половини XV – початку XVI ст. почала поступово повертатися традиція відзначати булавою уповноважену владою особу. Серед ранніх іконографічних підтверджень цих впливів – портрет кардинала Іполіто Медичі в угорському строї роботи Тиціана (1533).

В Україні традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами – східні типи зброї та стилістика оздоблення активно поширювалися від часів правління Стефана Баторія, переживши протягом двох наступних століть справжній бум. У другому ж періоді «справжньої орієнталізації» [24, с. 3] країни східні, насамперед османські зразки зброї та озброєння, буквально заполонили Річ Посполиту. Природно, що у віддаленій східній частині країни, що мала постійні тісні військові та культурні контакти з сусідами-мусульманами, орієнталізація комплексу місцевого озброєння мала зайти ще далі. Додамо сюди впливи сусіднього московського зброярства, у тогочасних орнаментальних мотивах якого на той час також панували східні композиції [22, с. 230-252]. Відтак, процес орієнталізації комплексу козацької холодної зброї, сягнув нового рівня.

Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях, купували на ринках зарубіжжя. Значною мірою засилля східної зброї було пов'язано із специфічними способами поширення зброярського продукту, що частіше за будь-які інші предмети широкого вжитку захоплювався як трофей, після чого, зазвичай, служив не одному поколінню власників.

У повній мірі процес поширення східних військових тенденцій відобрази-

Рис. 7. *Булава, XVII ст., Угорщина. Колекція Національного музею Угорщини, інв. № 54.1470.*

лося у поверненні в Україну булави як ознаки військової та цивільної влади. Адже в Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи протягом Раннього Нового часу набув найвищого розвитку. Так, з булавою, як символом влади козацької старшини, нерозривно пов'язана історія започаткування козацьких клейнодів. Зокрема булава була серед перших клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р. [12].

Зображальні джерела початку XVII ст. надають чимало підтверджень поширенню булав, зокрема у середовищі козацької старшини. З розкішно оформленою булавою зображено гетьмана Костянтина Острозького на портреті роботи невідомого художника (рис. 2).

Роль пернача, як атрибуту військового командування, підтверджує і знаменита пам'ятка «Битва під Оршею» — гетьман зображений з перначем і там [6, с. 144].

З булавою зображено й гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на гравюрі з його погребальної корогви (1622 р., рис. 3).

Відомі зразки булав українських гетьманів цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї у Центрально-східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнталізації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Так, у XVII ст. представницькі булави полегшали у вазі, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI–XVII ст. часто зберігали бойові функції. Це стосуєть-

ся не тільки перначів, що служили ознакою представників нижчого ешелону влади, але й гетьманських зразків.

Чітких критеріїв, що дозволили б вирізнити булави й перначі місцевого походження дуже небагато. Як і стосовно клинкової зброї, вони розроблені польськими фахівцями й, насамперед, пов'язані з вірменським ювелірним виробництвом у Львові. Так, фахівці відзначають, що львівський вірменський пернач відзначався S-подібною формою пер [24].

Значна частина відомих на сьогоднішній день зразків, що походять з державних та приватних колекцій має безпосередньо османське або перське походження.

Цікавою є історія раритетної булави XVII ст., що зберігається у Музеї Війська Польського. Згідно з історичною легендою, що супроводжує цей зразок від середини XIX ст., ця зброя належала особисто гетьману Богдану Хмельницькому. Сукупність повідомлень про булаву не містить безперечних доказів цьому. Про доказовість гіпотези може свідчити історична традиція, а також історична аналогія щодо відомої історії подібних булав. Адже розглядуваний предмет належить до надзвичайно рідкісного типу кістяних булав [16, с. 50].

Булава виготовлена з рогу носорога, дерева, оздоблена сріблом. Загальна довжина булави – 239 мм; діаметр яблука –72 мм, довжина руків'я – 152 мм, діаметр – 25 мм (рис. 4).

У ході пошукової роботи виявлено, що булава є аналогом зразка, що свого часу належав князю Семигороддя Яношу Кеменю (1659 р., зберігається у ко-

Рис. 8. *Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки (1688). Оригінал втрачено.*

Рис. 9. *Портрет переяславського полковника Семена Сулими (1754). НХМУ.*

Рис. 10. *Булава Пилипа Орлика, XVII–XVIII ст. Кабінет раритетів муніципальної бібліотеки, м. Лінчопін, Лен Естерготланд, Швеція. Загальна довжина 622 мм.*

лекції Національного музею Угорщини). Окрім рідкісних морфологічних характеристик, збігаються також хронологічні рамки функціонування булав (Хмельницький та Кемень були сучасниками). Особливо важливим є високе суспільно політичне становище власників булав-близнюків. Обидва зразки наділені високим статусом легітимних атрибутів влади володарів держав. Булави також ілюструють широкі контакти з османським світом обох історичних осіб [16, с. 50].

Нагадаємо, що на єдиному прижиттєвому портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (1651), гетьмана зображено з булавою (рис. 5). У правиці гетьмана бачимо парадну, коштовно оздоблену булаву з великим шипастим яблуком (так званий буздиган). Такий дизайн булав на портретах козацької старшини не поодинокий. Подібний бачимо на портреті Адама Кисіля (рис. 6).

Аналогічна булава з шипастим яблуком зберігається в Національному музеї Угорщини. Вивчення зразка проливає світло на один із способів виготовлення шипів, що представляли собою ограновані у відповідний спосіб напівдорогоцінні камені у глухих кастах (рис. 7).

Використання перначів, як полковничої відзнаки в Україні XVII–XVIII ст., також неодноразово зафіксоване у зображальних джерелах. Так, перначі з довгим древком, увінчаною кулькою видовженою бойовою частиною з великою кількістю ребер, зображені на портретах Леонтія Свічки (1638 р., рис. 8), Семена Сулими (1754 р., рис. 9) та ін.

Разом з черговим підвищенням значення булави як символу владних повноважень та еволюційними змінами у комплексі озброєння майже зійшло нанівець її використання як холодної зброї рядовими бійцями козацького війська. Так, серед знахідок під Берестечком зустрічаємо лише зразки селянської зброї, представлені дрюками-довбнями [17, с. 214–215].

Від XVIII ст. булави цілком перетворились на символ влади та ознаку високого соціального й політичного статусу власника, ставши конструктивно несумісними з бойовим використанням. Такі церемонійні зразки XVIII–XIX ст. мають держаки значно довші від бойових, великі декоративні, порожні всередині яблука з дорогоцінних металів та вишуканий високовартісний декор (рис. 10).

Окремі зразки позначали особистою гербовою символікою власника, яку зазвичай розміщували на металевих деталях торцевої частини держака.

Геральдична символіка є однією із найбільш надійних атрибутуючих ознак особистої зброї. Утім, через велику популярність у Речі Посполитій основних гербових фігур, навіть правильно інтерпретувавши гербові елементи, встано-

вити особу власника (або хоча б родину) можливо лише у поодиноких випадках.

Так, в історичному музеї Переяслав- Хмельницького зберігається вишукано оздоблений металевий пернач, позначений гербом «Косцеша» (Kościesza) [29, T.1, с. 263–264] (рис. 11). Відповідно до «Малоросійського гербовника» В. К. Лукомського та В. Л. Модзалевського, зазначена гербова фігура у середині XVII ст. належала родині Бубликів-Погорельських, які походила з Польщі [15, с. 53].

«Косцеша» також належала іншій дворянській родині польського походження – Валкевичам. Предок Валкевичів, Василій, переселившись в Україну, служив полковим хорунжим у Стародубі (1661). У 1661 и 1672 за заслуги отримав від українських гетьманів у власність села, що у 1721 р. було підтверджено царською грамотою [4].

Утім герб «Косцеша» має більш поважну історію: відомий у Речі Посполитій від XV ст. він вважається одним з найдавніших. Легенда про його походження сягає часів Болеслава Хороброго [14, с. 437]. Маючи декілька відмін, більшість з яких не стосуються основної фігури, герб протягом століть належав різним родинам у Литві та Галичині [29, T.2, s. 155]. Згідно з оцінкою польських дослідників, цю гербову фігуру загалом використовувало понад 150 родин [25].

Як бачимо, точно встановити особисту приналежність булави (як власне й будь-якої іншої зброї) стає можливо тільки за наявності додаткових атрибутуючих ознак.

Один з надзвичайно рідкісних точно ідентифікованих експонатів – пернач сумського полковника Андрія

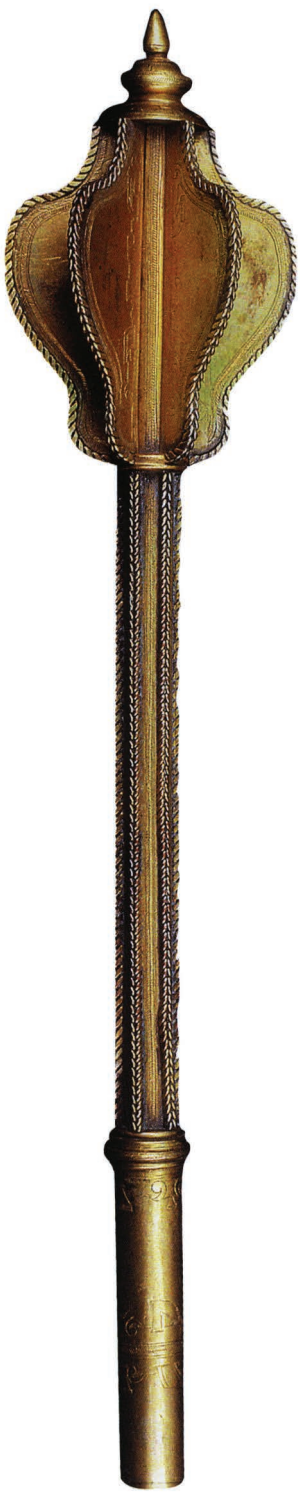

Рис. 11. Пернач XVII ст. з колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, інв. № 647.

Герасимовича Кондратьєва зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, РФ) (рис. 12).

Зауважимо, що незважаючи на те, що експонат досить давно уведений до наукового обігу, особисту приналежність зброї вперше встановили саме українські дослідники [13, с. 222].

Зброю виконано у характерній для XVII ст. манері сполучення вишуканого оформлення та практичної придатності.

Пернач має 8 окантованих пер. Загальна довжина виробу 570 мм, довжина пера 102 мм, максимальна ширина пера 45 мм, товщина 6 мм. Довжина руків'я 445 мм., діаметр 27 мм. Вага виробу 1007 г.

Пера оздоблені прорізним рослинним орнаментом. Порожнє всередині руків'я з мідного стопу прикрашене фігурними поясками.

Торець руків'я прикрашає герб роду Кондратьєвих та абревіатура:

Рис. 12. *Торцева частина держака пернача, що належав сумському полковнику А. Г. Кондратьєву. Слобідська Україна, 1687–1688. Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург, РФ), інв. № КП 1932, КЕУ 7536, ООФ 129/114.*

АГΣПИЦПВΣ

«Андрій Герасимович [Кондратьєв] Стольник [та] Полковник Їх Царських Пресвітлих Величностей Сумський»

Рід Кондратьєвих – один з найвідоміших козацьких кланів. Герасим Кондратьєв був засновником м. Суми. Разом із синами засновував міста і села Слобідської України.

Син Герасима – Андрій Герасимович Кондратьєв (пом. 1708 р.) був затверджений царським урядом «стольником і полковником» у 1688 р. Набуті посади знайшли своє відображення в абревіатурі, вміщеній на перначі. Останній мав символізувати всю повноту військової та адміністративної влади в Сумському полку, що де-факто концентрувалася в руках Андрія Герасимовича [19, с. 222–223].

Розкіш, з якою оформлювали старшинські булави й перначі, – витончені ремісничі техніки, коштовні матеріали – зумовлювали високу вартість цих виробів. Деякі з них були справжнім мистецьким шедевром. Зокрема, пернач у колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського виготовлений з гірського кришталю, оздоблений сріблом та бронзою (рис. 13). Виробнича традиція виготовлення холодної зброї з гірського кришталю тісно пов'язана з османськими зразками церемонійного призначення. Так, бойові частини обушків, що зберігаються у колекції Музею палацу Топкапи (інв. № 2/713 та 2/711) виготовлені саме з цього матеріалу [18, с. 118–119].

Ці зауваження стосуються також іншої коштовно оздобленої зброї, яку представники заможної української шляхти збирали у великій кількості.

Протягом усього періоду Раннього Нового часу булава в Україні була ознакою шляхетського стану та високого соціального й політичного статусу. Вона складала частину бойового та урочистого костюму, була символом родинної й особистої гідності, маркером високого матеріального статку, нарешті, предметом розкошів та надзвичайно вигідною грошовою інвестицією.

В українських музеях зберігається чимало оригінальних булав та перначів. Серед них представлена як практична бойова зброя XVI ст., так і більш пізні, коштовно оздоблені зразки вищого ешелону козацької старшини.

На жаль, досі булави надзвичайно рідко опинялися у полі зору сучасних зброєзнавців. Дослідників передусім цікавили проблеми дослідження їх у зв'язку з вирішенням суміжних історичних завдань. Аналіз цієї, насамперед, церемонійної зброї може становити цікавість у зв'язку з розв'язанням цілої низки проблем. Тут і вивчення генези булави; дослідження її функцій як зброї та статусного предмету. Нарешті – виявлення місцевої продукції та виробничих центрів, мистецтвознавчий аналіз, адже булавам у набагато більшій мірі, аніж іншим видам зброї, притаманне пишне оздоблення.

Детальне дослідження козацьких булав, що зберігаються у державних та приватних музеях має стати справою найближчого майбутнього.

Рис. 13. *Пернач, XVIII ст. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновского, інв. № И-4522.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрощук Ф. А. Мечи викингов / Ін-т археології НАНУ; Музей Шереметьевых. – К., 2013. – 712 с.
2. Арциховский А. В. Введение в археологию. – М., 1947. – 219 с.
3. Брехуненко В. А. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 504 с.
4. Валкевичи // Энциклопедический словарь. Т. V (9): Буны–Вальтеръ / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – СПб., 1891. – С. 418.
5. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво. – Київ – Чернівці, 2009. – 296 с.
6. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної

боротьби: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – 187 с.

7. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Археология ССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Отв. ред. Б. А. Колчин. – М., 1985. – С. 298-364.

8. Его же. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – 1978. – № 155. – С. 30-37.

9. Кулешов Ю. А., Абызова Е. Н. Два предмета мамлюкского вооружения с территории Молдовы как иллюстрация путей формирования золотоордынского комплекса вооружения // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.) / Отв. ред. и составитель И. М. Миргалеев. – Казань, 2011. С. 92-100.

10. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М.–Л., 1966. – 147 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников; Е 1-36.).

11. Клочко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500-900 рр. до Р. Х.) / Міністерство культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – Київ, 2006. – 336 с.

12. Коробов О. І. КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ / О. І. Коробов // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – С. 346.

13. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. — СПб., 2003. – 552 с.

14. Лакиер А. Б. Русская геральдика. – СПб., 1855. – 637 с.

15. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – 304 с. – (Репринт / К.: Либідь, 1993).

16. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ. – К., 2006. – 96 с.

17. Свєшніков І. К. Битва під Берестечко. – Львів, 1992. – 304 с.

18. Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. – М., 2010. – 200 с.

19. Савчук Ю. К., Алфьоров О. А. Пернач сумського полковника Андрія Герасимовича Кондратьєва // Тисяча років української печатки: Каталог виставки / упор. Ю. К. Савчук. – К., 2013. – С. 222-223.

20. Україна — козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. – К., 2005. – 1216 с.

21 Хейзинга Й. Осень средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / [пер. с нем.]. – М., 1988. – 544 с.

22. Якобсон А. Л. Художественные связи Руси с Закавказьем и Ближнем Востоком в XVI в. // Древности Московского Кремля: Мат-лы и исследования по археологии Москвы / [ред. Воронин Н. Н., Рабинович М. Г.]. – Т. IV. – М., 1971. – С. 230-252. – (Мат-лы и исследования по археологии СССР, № 167).
23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – 580 с.
24. Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms: Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007 / Michał Dziewulski. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf. – Назва з екрану.
25. Gajl T. Herbarz polski. Od średniowiecza do XX wieku, / Tadeusz Gajl. – Gdańsk, 2007. – 542 s.
26. Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tubingen, Germany, 2006 – 776 p.
27. Mohamed B. The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. – Milan, 2008 – 416 p.
28. Muntaner R. Chronicle / [transl. by Lady Goodenough]. – Cambridge, 2000. – 614 p.
29. Ostrowski J. Hr. Księga Herbowa Rodów Polskich: u 2 T. – Warszawa, 1899.
30. Żygulski jun. Z. Światła Stambułu. – Warszawa, 1999. – 380 s.
31. Дружинина И. А., Чхаидзе В. Н. О старых и новых находках предметов вооружения из североосетинского святилища Реко // Очерки средневековой археологии Кавказа. К 85-летию со дня рождения В. А. Кузнецова: Сборник статей. – М., 2013. – С. 74-81.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

НХМУ – Національний художній музей України (м. Київ, Україна).

Відомості про автора. *Тоїчкін Денис Віталійович,* старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Author's data. *Dr. Denys Toichkin*, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторе. *Тоичкин Денис Витальевич,* старший научный сотрудник Института истории Украины, НАНУ, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.

Ann FEUERBACH

DAMASK, INLAY AND KOFTGARI: A CALL FOR A DEFINITION OF TERMS

Abstract

UDC 903.05; 739.7

Accurately describing the techniques used to decorate a weapon is imperative for furthering research. This paper will primarily concentrate on the methods and materials used in Persia, Middle East, Central Asia and India to produce so-called «Damascus Steel» weapons, as well as those used to embellish the weapon: i.e. inlay and koftgari. The benefits of systematically recording the process used to decorate the blade leads to additional information about the object and this offers the potential to learn more about weapons «life history» and the lives of the people it touched.

Keywords: damask, inlay, koftgari, damascus steel.

Дамаск, таушування та кофтгарі: щодо уточнення термінів

Анотація

УДК 903.05; 739.7

Автор пропонує звернутися до проблеми використання термінів «дамаскування» та «кофтгарі». У каталожних описах термінологія оздоблення булатних виробів використовується довільно. Клинкова орнаментика, символіка та епіграфіка, пов'язана з регіональними виробничими традиціями, писемні джерела свідчать про поширеність цих технік на величезних територіях, значну кількість ремісників, та методів виконання. Дослідивши експонат, спосіб його виготовлення та оздоблення, можемо встановити шляхи міграції ремісничих технік, місце виробництва, особу самого майстра тощо, врешті укласти коректний провенанс пам'ятки. Автор аналізує методи виробництва зброї дамаської сталі та її декору на теренах Персії, Середнього Сходу, Центральної Азії та Індії. Розглянуті методи всічки (таушування), амальгамування, наплавлення металу, та інші, серед яких сам «кофтгарі» та його різновиди. Запропоновано дослідникам приєднатись до досліджень і створити базу даних, де будуть задокументовані усі відомі методи.

Ключові слова: дамаська сталь, дамаскування, кофтгарі, оздоблення зброї.

Дамаскирование, всечка и кофтгари: к вопросу терминологии

Аннотация

УДК 903.05; 739.7

Автор предлагает обратиться к проблеме использования терминов «дамаскирование» и «кофтгари». В каталожных описаниях терминология декорирования булатных изделий использкется произвольно. Клинковая орнаментика, символика, эпиграфика, связанныя с местными производственными традициями, письменные источники свидетельствуют о распространенности этих техник на огромных пространствах, значительное количество исполнителей и методов. Изучив экспонат, способы его изготовления и украшения, можем установить пути миграции ремесленных техник, место производства, наконец составить корректный провенанс памятника. Автор анализирует методы производства оружия из дамасской стали, ее декора на территории Персии, Среднего Востока, Центральной Азии и Индии. Рассмотрены методы всечки, ртутного амальгамирования, наплавления и прочие, среди которых сам «кофтгари». Автор предлагает исследователям создать единую базу данных методов декорирования исторического оружия.

Ключевые слова: дамасская сталь, дамаскирование, кофтгари, украшение оружия.

Introduction

It is not uncommon for a weapon to have inscriptions, names, or other motifs decorating its surface. All too often the decoration on arms and armour is broadly described as or «damascening» or «inlay», but these terms are uninformative because they are too broad. Very different technological traditions are grouped under these general terms, thus limiting their usefulness in furthering our understanding of the object's «life history». Accurate recordings of decoration can be used to help advance numerous studies including provenance, dating, authenticity, transmission of technical knowledge, economics, and stylistic studies to name a but a few. For example, a 19th century flintlock rifle from Europe, and a 15th century dagger from Persia, can both be described as being made of damascus steel with gold inlay. These descriptions imply that they are made of the same materials and thus it could be concluded that they are from a closely related technological tradition, but the assumption would be incorrect. However, if the objects were described as a pattern-welded damascus steel barrel with mercury gilding, and a crucible damascus steel dagger with cross-hatch koftgari, it would be very clear that the two weapons were made and decorated using very different technological traditions. Thus, more precise descriptions would minimize ambiguity and confusions and be particularly useful for those people who cannot view the object firsthand, but need to depend on the accuracy of written descriptions to further their research.

There is evidence that blades were re-used, re-hilted, and re-decorated; thus a blade could be in use for a very long time and by different cultures. The most famous examples of rehilting are the blades of the Prophet Muhammad and other important early religious figures, currently stored in the Topkapi Museum and Armoury in Istanbul, Turkey. The blades may be early Islamic but the mountings and hilts belong to a later period [12, p. 175]. Apparently, this practice has a very long history which continues to this day. It is quite telling that in 1872 Baden Powel [1, p. 293] wrote «The few remaining workmen (who hold licenses for the purpose, and tell you that they are «license-dár» are ready to furbish up and inlay with gold, such weapons, on the conditions of an advance wherewith the purchase the necessary gold wire and other material, and a good long time to do the work. The latter condition is indispensable, for the work is, in its nature, one of great delicacy, and required the deliberate and patient work of an oriental hand, and the workmen knowing that they have a monopoly, indulge their fancy as to the amount of labor they choose to undergo in the day. This is said mostly of the few old armourers who remain at Lahore and Amritsar, reminiscence of the Sikh times, as they have each a few apprentices, who will no doubt pursue the trade after they have gone as long as European travellers visit India and demand such wares». Indeed, this practice is still going strong today in India.

Using textual evidence, and a small number of objects, different methods of applying gold or silver have been identified. However, additional methods may be found if more objects are studied. There are difficulties associated with defining the various methods of decoration and, while there are a number of apparently firsthand accounts, there is little consistence with the terms and level of details used in the description of these methods. The reasons for this may be the observer's lack of understanding of the subtleties between the different processes, different local traditions and use of terms, as well as differing transliterations and the misuse of terms as synonyms, perhaps due

to lack of understanding the specifics. The purpose of this paper is to suggest standard terminology, which can be used to describe the different decorative methods.

Damascening

Common terms used to denote a pattern on a weapon are «damascus», «damask», and «damascene», but these terms are misleading for numerous reasons. Firstly, it implies an association with the city of Damascus, Syria. Undoubtedly Damascus was a major distribution center for millennia and decorated weapons, were likely passed through the markets; however, there is no evidence that they produced weapons made of so-called «Damascus steel» in the city [3, p. 103-108]. Secondly, the term «Damascus steel» is imprecise because it refers to virtually any type of iron and steel object with a decorative surface appearance. The decorative pattern can be inherent in the steels microstructure or it can be made in numerous ways including forge-welding, etching, or by various method of inlay. The various types of «Damascus steels» have been described elsewhere [7] and therefore will only be summarized below.

There are different types of steel that are often referred to as «Damascus» but they are made by very different methods. Two types of steel that are most often referred to as «Damascus» are crucible damascus steel and forged welded damascus steel, also referred to as pattern welded damascus steel. As the name implies, crucible steel is steel melted in a crucible; the result is a comparatively slag free homogeneous steel which, under certain conditions, an exhibit a pattern resulting from the steel's particular inherent microstructure. This type of steel is often referred to as «wootz», if it is from South India or «pulad», if it is from Central Asian or Middle Eastern lands, depending upon is origin. Unless the provenance is known, these terms should not be used as they imply a specific geographic location and cultural and technological differences (Feuerbach *et al*. 2008). The second type of damascus steel pattern is created by forge welding pieces of iron and steel together. This method was commonly used in many locations throughout Europe and Asia. It is vital to correctly identify which type of steel the term is referring to because these steels are made by very distinct methods and were produced in very specific locations, and thus both descriptions are from two completely different metallurgical traditions.

Applied Decoration

Decorating arms and armour with hunting scenes or religious images and verses is a practice as old as arms and armour itself. According to Baden Powell [1, p. 292] in India, a blade with a fine water pattern will not be elaborately decorated with gold or silver because it would detract from the appearance, but blade without a pattern can be highly decorated. He states that «common sword blades are frequently inlaid all over, and especially hunting swords, called *talwár shikárgáh*, which are worked all over with figures of tigers, dogs, antelopes, etc.».

Rather than being an integral part of the metal body, the decorative elements can also be applied to the surface of the weapon. Often the decoration might be described as «inlay» or «koftgari», however, there are important differences. While the style of the decoration can be used to suggest date of manufacture and provenance, the technique and materials used to create the decoration can also be indicative of a particular place, time period and tradition. For example, the metal inlay itself can provide information on recycling and trade. Olmer states that the silverwork performed in Shiraz and Isfahan used recycled silver or sil-

ver from India, and gold was also recycled and imported. Many nationalities were also involved, such as Jewish metal trades [9], and Armenian silversmiths at Tabriz [9, p. 224]. When used together, the evidence can be used to support or refute the conclusions made purely on stylistic attributes. In addition to date and provenance, noting the method of decoration can help us better understand textual descriptions, transmission of textual knowledge and change over time and place. Furthermore, the decoration of blades, handles, fittings and other items could be performed by the smith, yet often it was done by specialist groups of metalworkers. According to Floor [9, p. 223-226] in Persia during the Qajar period «the gold engravers' guilds (*naqqash-e zargar*) engraved and inlayed ivory bones and «lion fish-teeth» for the grips of daggers (*khanjar*). Other potentially valuable information can be learned, such as economic concerns, as different techniques require more or less of the applied metal. Gold wire inlay would likely cost more than the same area covered using koftgari or stamp-melt method.

Fig. 1. *Inlay of gold wire.*

Inlay

In India, Persia and regions of Central Asia, one of the most common methods of arms and armor decoration was the inlay of gold or silver wire. There are three related, yet distinct, methods of inlay used in all these regions. They are: 1) applying wire into a groove; 2) applying wire into perforated holes and; 3) koftgari. The visual appearance of the finished product can be virtually identical but the main differences are the cost and the durability of the adhesion of the decoration to the metal. At this time there are no known characteristics which can be used to distinguish between applications performed in specific locations, but perhaps with the examination of more objects with well documented provenances, characteristics attributes from specific locations may be identified.

In Persia and India, inlaying gold or silver wire into a groove was the most expensive method of decoration because it required the greatest amount of precious metal. It is also more durable because the metal fills the groove or trough. In Persia it is called *zar-neshan (zarkhondan*) if the wire stands proud of the surface, whereas if the wire is burnished flush with the surface, it is called *teh-nashan*. According to Khorasani [13, p. 183], Zeller and Rohren [16, p. 174] state that *tab-neshan* is used in India and there it is called *tah-i-nischan*, a variation of the Persian term. The inlay process as performed in Persia, is described by Olmar (translated by de Rochechourt and

found in [9, p. 224]). The process begins with drawing the desired decoration onto the blade, and the metal is then removed using an engraving tool, thus leaving a recessed trough in which the gold or silver will sit. In Qajar Persia, the tool used by the gold engravers was called a *pardaz e qalam* [9, p. 225]. The edges of the trough are left rough which will help key in the wire. The gold or silver wire may be precut to size or cut as needed, and this is then pushed into the recess. The wire may be polished to become flush with the surface or it can be left raised to give a relief effect. The raised wire can then be engraved to further enhance the decoration [9, p. 245; 13, p. 183].

The next technique involves applying gold into perforated holes, and Olmar calls the method *zarkoufte* [9, p. 246]. This method involves drawing the design with a punch to create «imperceptible small holes» over the surface that is chosen to be gilded. Granulated gold is placed on the area and covered with a piece of jade then heated. The gold melts and keys into the small holes, and then the process is repeated until the desired effect is completed. Not surprisingly, the gold design was reported not to be very durable [9, p. 225].

Koftgari

The third method is koftgari. While there are a number of apparently firsthand accounts of koftgari, there is little consistency with the terms used or the level of details of the methods described. Steingass [14, p. 1062] states that koftgari is a Persian word. In India the term koftgari (Kuftgari, Koftgari, Koft work, or kar-i-tila) is generally used to describe gold or silver applied to steel. Both silver and gold koftgari are called *ganga jamni* [1, p. 167]. There are two types of applications that have been called koftgari. While each of the techniques are related, they are certainly not the same from a technology point of view, thus a description of each is given here, along with a descriptive term, to distinguish between the processes.

Koftgari can be subdivided into different types; shallow inlay koftgari, and leaf and wire cross-hatched koftgari. The first sub-category of koftgari is fundamentally a shallow inlay. Baden Powell describes this type of koftgari and states that it was used in Gujrat, Sealkot, Nizamabad, Wazieabad and Multan. He describes the technique used there as follows: «Koft-gari is done by first drawing out the pattern on the steel

Fig. 2. *Shallow inlay koftgari.*

surface with a hard steel needle or silai. This leaves a line sufficiently deep to catch the very fine wire laid on. The wire is of pure gold.. ..The wire is then hammered into the iron according to the pattern and lines already drawn, the whole is then heated and again hammered, and the surface is polished with a white porous stone; whereas the soft gold is required to be spread, the rubbing and hammering are repeated with greater force. The gold used is pure and very soft» [1, p. 168]. Baden Powell [1, p. 169] records that he was told the technique for this type of koftgari was introduced to the area of Multan in the 1600's by Muhamad Murad.

Baden Powell continues to give more details about the process. «The method of working is as follows: suppose a hand axe is to be inlaid. The blade of the axe is first made smooth with a *tawati* or file, after which it is polished with the *khingri* or pumice stone, on this being done a rough wooden handle is inserted in the hollow part of the hatchet; the outer end of the handle is pressed inside the arm, and the hatchet is placed on a stool one and half feet high, and then the process of carving is done with the steel pen, according to the design which the workmen is furnished with. The hatchet is then heated for a few minutes in a fire of charcoal, quite free from smoke, until the steel changes its natural color into azure blue. The fold wire is then also heated so as to make it soft, and is coiled on a reel. Again the hatchet is placed on the stool in the manner above described; the artist takes the wire and presses it in the lines with the iron pencil, *pathraini*, following the outline design engraved with the style. When one flower or the whole work is completed, it becomes necessary to cut the wire, which is done with «*kath*» or gold smiths' scissors. Should the wire, after being first fixed, becomes loose in any part of the hatchet, it is again heated in the coals, and the wire is beaten with a small hammer which refixes it. The hatchet is then rubbed with *mohari* or stone rubber, so as to draw out its brilliancy and luster. After the above process is completed, the hatchet is well rubbed with sour lime juice, but this changes the color from azure to white, it becomes necessary again to put it on a clear fire, so that it may resume its former color of azure, together with its brightness and luster» [1, p. 170]. Similar tools described by Baden Powell are still being used in India today.

The second method is the cross-hatched koftgari method and this method can be further subdivided into leaf and wire, reflecting the form of the gold that is applied. Baden Powell refers to this process as «gilding» and describes the method as follows «If an article is to be plain gilt all over, it is first smoothened with the *rawati* or file, and afterwards cleaned with *khingri* or pumice stone; it is then drawn over with chequers with the carving style, and sprinkled with lime juice, after which it is heated; gold or silver leaves (as the case may be) are then applied with pincers, and lightly hammered, and are rubbed with the *mohari* or stone rubbers, which causes the gold to adhere to the surface roughened by the chequered lines- and then the soft gold spreads out under the rubber, and covers the whole surface» [1, p. 171]. He later clarifies the process and he recorded, «Where gold and silver leaf is required to be applied to an iron surface, as in the case of armor, knives, or ornamental work, the surface is scratched over with chequered lines, this process is called ('*khizan*'), and washed with hot solution of *kishta*; and then dried it is heated to what the workmen called «*shitab*» (corruption of siya tab, 'black heat') i.e. the greatest heat it will reach without becoming red hot.

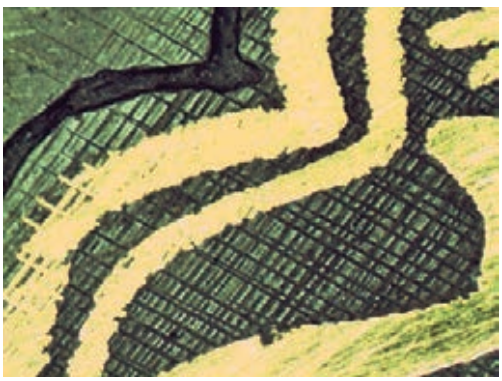

Fig. 3. detail of cross-hatch wire koftgari.

In this state leaves of gold or silver, as required are layed on, and rubbed in with a *mohari*» [1, p. 172].

The wire cross-hatched wire koftgari method is performed in a similar way. However, instead of applying leaf to the entire surface, wire is used to create the decoration. In Persia it is called *talakub* (telā-kūb, or talakhubi).

The process was described by Wulff [17, p. 41-42] who states that the gold-inlayer (*telā-kūb, or mākū-kūb*) uses a the sharp short edged knife (*kārd-e telā-kūbī*) to produce a cross-hatched pattern which roughens up the surface (*zabr kardan*). One or more gold or silver wires are then hammered into place with a pointed hammer (*ĉakoŝ-e telā-kūbī*) [17, p. 41]. The inlay of silver wire is called *noghrekub* or *noqrehkub* [9, p. 225]. Sometimes the metal would be burnished to lay flush with the surface while other times, it would be left in relief [9, p. 225].

Mercury Gilding

In India mercury gilding (plating) «*thanda multamma*» was also used. Baden Powel [1, p. 172] describes the technique as follows: «If the article be of copper, it is to be well scraped, cleaned and polished, and then heated in the fire to remove all oil or dirt that may have been left on the surface by polishing. After this it is dipped in an acid solution of the '*kishta*', or dried unripe apricots. After this it is rubbed with the powder of half burned bricks or some other earth. The surface is then rubbed with mercury, which adheres by combining with the metal. The article is next placed in clean water for some hours, and again washed in the *kishta* solution, and dried with a clean cloth. Gold leaf is now applied to the surface, to which it adheres, being adjusted by the workmen by blowing it with his mouth or touching it with a cloth. The gold then, by reason of the effect of the mercury coating, appears all white. The article being subjected to heat, the mercury sublimes, and

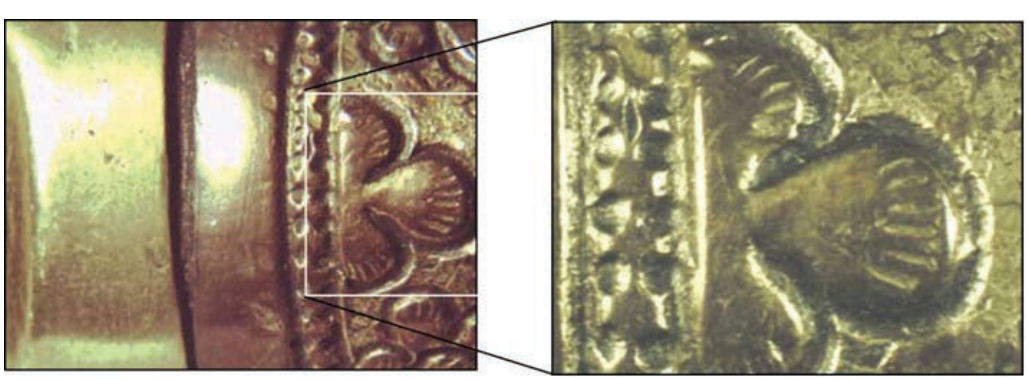

Fig. 4. Mercury guilded grip.

the dull yellow metallic tint returns; more gold leaf is now applied, and is all rubbed and ground into the surface by means of agate rubbers called '*mohari*'.. .The quantity of mercury used is always double in weight that of the gold: the plating is of course done more lightly or more heavily as the work requires.» This method was used to decorate the handle of the dagger from Mysore. On a side note, Baden-Powell mentions that water-gilding with a solution of gold in nitro-muriatic acid was introduced by the British [1, p. 173].

Stamp-melt method

A method currently being used by blacksmiths in Yataghan, Turkey is called here the stamp-melt method. The smiths have a selection of dies which they use to create the recess in the blade. After completing the stamped design, they cover the recessed area with a piece of brass or similar copper-alloy. The blade with the brass on top is then heated for a few minutes. Some of the brass melts and fills the stamped cavities. The blade is cooled and the area burnished and polished.

Conclusion

The above discussion has illustrated the need for more detailed descriptions and standardized terminology in the description of decorative patterns on blades and other weapons. The regular practice of recording this type of information will lead to a better understanding of the transfer of materials, technologies and finished artifacts over time and space.

Fig. 5. *Using a stamp to create the recess.*

Fig. 6. *Melting the brass inlay so it fills the recess.*

Fig. 7. *The finished inscription.*

REFERENCES

1. Baden Powel B. H. Hand-book of the Manufactures and Arts of the Punjab. – Lahore, 1872. – 358 p.
2. Elgood R. Hindu Arms and Ritual: Arms and Armor from India 1400-1865. – Delft, 2004. – 312 p.
3. Elgood R. The Arms and Armor of Arabia in the 18th-19th and 20th Centuries. – London, 1994. – 138 p.
4. Elgood R. Islamic Arms and Armor. – London, 1979. – 250 p.
5. Feuerbach A., Balasubramaniam R., Kalyanaraman K. On The Origin of the Terms Wootz, Hinduwani and Pulad. Thematic issue: History and Characteristics of Wootz Steel in India and Abroad // Indian Journal of History of Science. – New Delhi, 2007. – Vol. 42. – No 3. – P. 337-386.
6. Feuerbach A. The Production and Identification of Crucible Steel // Make All Sure: The Conservation and Restoration of Arms and Armour / ed. by Robert Douglas Smith. – Leeds, 2006. – P. 12-17.
7. Feuerbach A. Crucible Damascus Steel: A Fascination of Almost 2,000 years. // The Journal of The Minerals, Metals & Materials Society. – 2006. – Vol. 58. – No. 5. – P. 48-50.
8. Feuerbach A. The Production and Trade of Crucible Steel in Central Asia. Thematic issue: History and Characteristics of Wootz Steel in India and Abroad // Indian Journal of History of Science. – New Delhi, 2007. – Vol. 42. – No 3. – P. 319-336.
9. Floor W. Traditional Crafts in Qajar Iran (1800-1925). – Costa Mesa, 2003. – 506 p.
10. Goitein S. D. From Aden to India. Specimens of the Correspondence of India Traders of the Twelfth century // Journal of Economic and Social History of the Orient. – 1980. – Vol. 23. – P. 43-66.
11. Hoyland R., Gilmour B. Medieval Islamic Swords and Swordmaking: Kindi's Treatise on Swords and Their Kinds. – Oxford, 2006. – 216 p.
12. Kennedy H. The armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State. – London, 2001. – 256 p.
13. Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran. The Bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tubingen, Germany, 2006. – 700 p.
14. Steingass F. J. A Comprehensive Persian English Dictionary. – Ottawa, 1988. – 1548 p.
15. Untracht O. Metal Techniques for Craftsmen. – N.Y., 1968. – 509 p.
16. Zeller R., Rohrer E. F. Orientalische Sammlung Henri Moser-Charlottenfels: Beschreibender Katalog der Waffensammlung. – Bern, 1955. – 415 p.
17. Wulff H. E. The Traditional Crafts of Persia. – Cambridge, 1966. – 404 p.

Відомості про автора. *Енн Феєрбах,* доктор наук, викладач Університету Хофстра, та Насау Ком'юніті коледж, м. Нью-Йорк, США.

Author's data. *Dr. Ann Feuerbach*, Hofstra University, Nassau Community College, New York, USA.

Сведения об авторе. *Энн Фейербах,* доктор наук, преподаватель Университета Хофстра, Нассау Комьюнити колледж, г. Нью-Йорк, США.

Manouchehr Moshtagh KHORASANI

PERSIAN MANUSCRIPTS ON CANNON MAKING, DIFFERENT TYPES OF ORDNANCES (CANNONS, HOWITZERS AND MORTARS), ROCKETS AND FIREWORKS

Abstract UDC 94(55)(091); 623.411

The goal of this article is to give a short overview of some Persian manuscripts on casting bronze cannons, the usage of rockets and different types of ordnance such as cannons, mortars and howitzers. Additionally, some manuscripts on shooting rockets that did not require a bombarding frame will also be discussed in the present article. A manuscript on making and shooting fireworks will also be introduced in the manuscript.

Keywords: Persian manuscripts on firearms, casting bronze cannons, cannon (*tup*), mortar (*xompāre*), howitzer (*qapus*), rocket (*fešang*), fireworks (*ātašbāzi*), grapeshot (*kise-ye sāčme*), cannister shot (*sāčme-ye tup*).

Перські літописи про виготовлення гармат, різних типів боєприпасів (для гармат, гаубиць та мортир), ракет та феєрверків

Анотація УДК 94(55)(091); 623.411

Завдання статті – дати короткий огляд перських манускриптів де розглянуто лиття бронзових гармат, використання ракет та різних типів боєприпасів, як-то для гармат, гаубиць та мортир. Додатково розглянуті літописи де згадується про використання ракет, що не потребують станків та феєрверків.

Ключові слова: перські літописи про вогнепальну зброю, литі бронзові гармати, гармата, мортира, гаубиця, ракета, феєрверк, картеч.

Персидские летописи про изготовление пушек, различных типов боеприпасов (для пушек, гаубиц, мортир), ракет и фейерверков

Аннотация УДК 94(55)(091); 623.411

Задача статьи – дать короткий обзор персидских летописей, где рассмотрены литье бронзовых пушек, использование ракет и различных типов боеприпасов для пушек, гаубиц и мортир. Дополнительно рассмотрены манускрипты, где упоминается об использовании ракет без станков и фейерверков.

Ключевые слова: персидские летописи об огнестрельном оружии, бронзовые пушки, пушка, мортира, гаубица, ракета, фейерверк, картеч.

Introduction

There are a number of Persian manuscripts on casting cannons, shooting rockets, mortars, howitzers, cannons and fireworks. Some of these manuscripts are original Persian manuscripts such as an untitled Safavid-period manuscript on cannon casting written by Soleymān. Others are partly translated, annotated and then added with extra information by Persian authors such as the manuscript *Resālei dar Fešang* [*Treatise on Rockets*] written by Mohammad Rezā Tabrizi during the Qajar period. Others are merely translations such as the mansucript *Tupxāne va Golule-ye* Ān (*Artillery and its Projectiles*) translated from Russian into English by Najafqoli Xā and Petros Xān. Before going into explaining different types of Persian manu-

Fig. 1. *The cannon mold on top of the foundry fastened with bricks and cement to a crossbeam supported by two [upright] posts fixed at the sides of the mold*

scripts on ordnance, a short excusion will be given regarding the related terminology of different types of ordnance or guns. In contrast to rockets these types of weapons need a frane to shoot with and are classified in cannons, mortars and howitzers. Generally, cannons were long guns which shot or fired solid and non-exploding projectiles. These projectiles were meant to smash and shatter their target by the velocity of the firing and mass of the projectile which would travel in a flat parabola. There were also other types of cannon balls such as grapeshot and a later improvement cannister shot (a tin cylinder filled with musket balls) which were used against living targets. Other types of guns were mortars and howitzers which were shorter and stubbier than cannons. Mortars fired shells (exploding projectiles) and were used in stationary situations such as sieges. On the other hand, howitzers were mounted on carriages and could be used on battlefields and static situations. Howitzers and mortars were used to fire exploding shells and also grapeshot. They could also fire incendiary shells (light balls), smoke balls, stink balls, message balls and carcasses (bundles of flammable, explosive and anti personnel materials). Swivel guns were smaller caliber cannons used in static defense, naval actions and on the backs of camels.

Introduction of some Persian manuscripts on firearms

In this part of the article, some of Persian manuscripts on firearms are introduced briefly:

a) ***Manuscript on casting bronze cannons:*** The earliest known manuscript on firearms is a Safavid-period manuscript on casting bronze cannons written by Soleymān. This manuscript is kept in the Central Library of the University of Tehran with the number 2085. The end of the manuscript is signed with the inscriptions *Kamtarin bande-ye dargāh Soleymān qurči-ye mezrāq* (the Lowest servant of the court, Soleymān who holds and takes care of a short spear [for the king]). The manuscript consists of 51 pages and seventeen drawings.

b) ***Tofang-e Verendal va Martin va Sāyer-e Tofanghāye Tahpor*** **[*Werndl** *and***

* Cronin writes «The Austrian Werndl rifle was the regulation arm of the infantry. About 70,000 of these weapons had been purchased at various times by the Qajar representative in Vienna, but during Naṣer-al-Din Shah's reign most of the troops in Tehran were actually armed with old percussion guns».

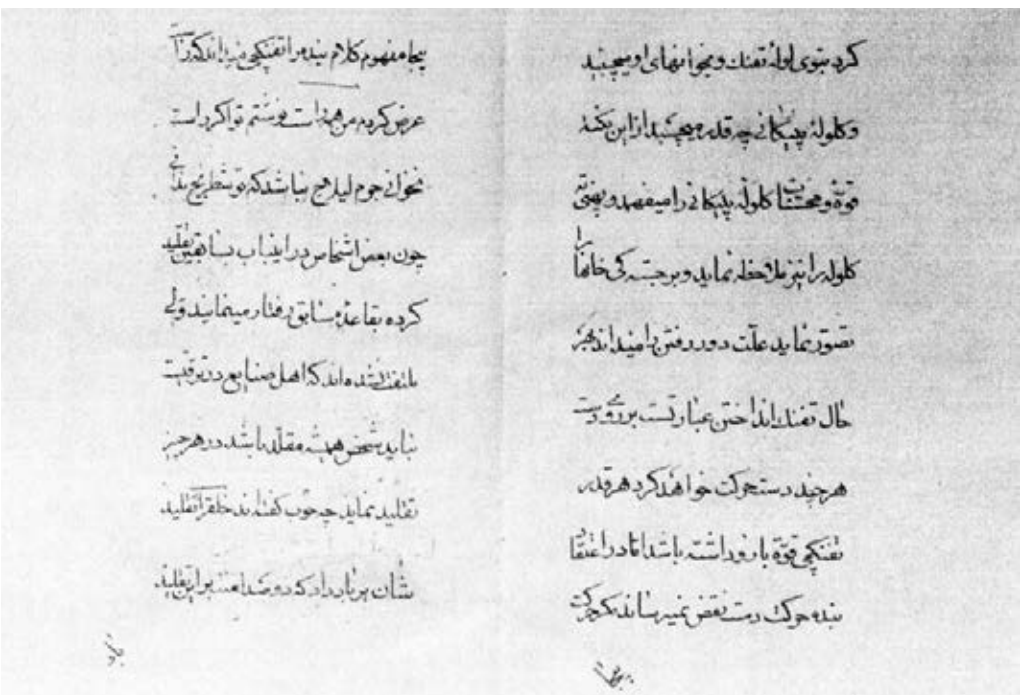

Fig. 2. Two pages of the manuscript Tofang-e Verendal va Martin va Sāyer-e Tofanghāye Tahpor.

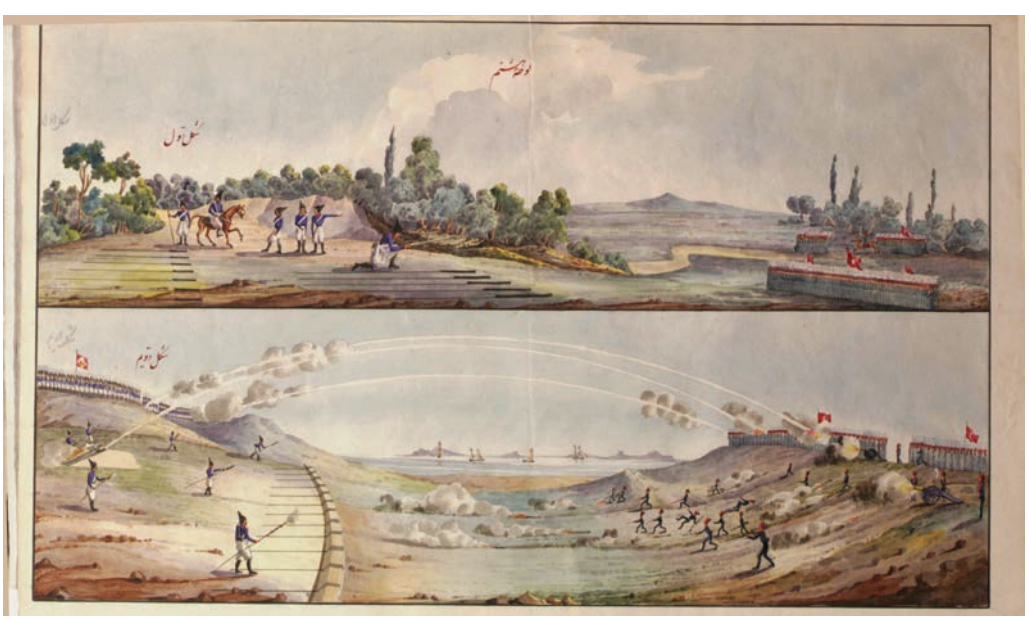

Fig. 3. A drawing from the manuscript Resālei dar Fešang showing the usage of the rockets in the field.

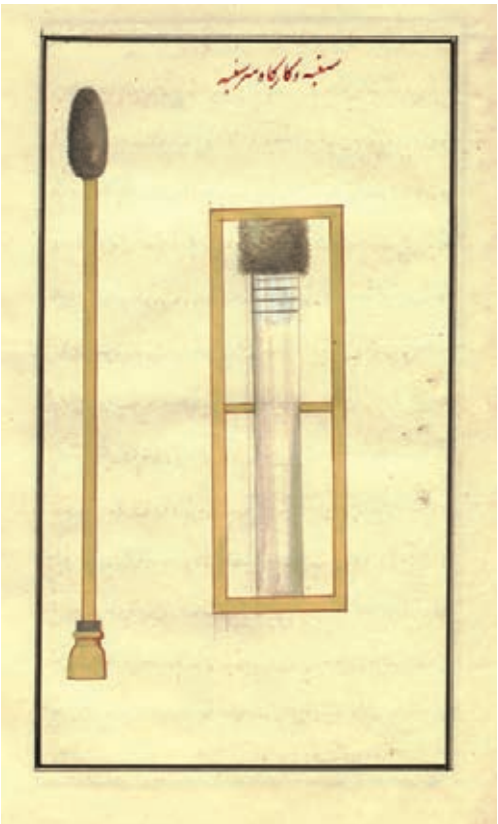

Fig. 4. A drawing from the manuscript Resāle-ye Qurxāne [Treatise on Arsenal] showing a rammer and the wooden frame of rammer.

Fig. 5. A drawing from the manuscript Majmueye Qavāe'd-e Nezām (Collection of Military Regulations) showing a Persian soldier in training with a flag.

Martin and Other Breechloading Rifles*] *(Fig. 2): It was written by Esmāil Tofangdār Qarabāqi va Šāmlese. This manuscript was written by the order of Amir Nezām. It was written in 1134 Hegira (1721-1722): The manuscript consists of 43 pages and has no drawings and pictures.

c) *Resālei dar Fešang* [*Treatise on Rockets*] *(Fig. 3):* It was written by Mohammad Rezā Tabrizi written in 1256 Hegira, which is 1840 C.E..The manuscript is kept in the National Library of Iran in Tehran with the number 1055. This manuscript is a combination of a translation of two different Congreve manuscripts and the writer translates some parts directly and some parts are written and added by Mohammad Rezā Tabrizi himself as he says that he was under the impression that Congreve did not explain clearly and wanted to hide important aspects. It has ten plates. Although the paintings resemble the paintings of Congreve books on rockets, all soldiers in Tabrizi's book are depicted with Qajar-period uniforms of the Persian army holding the Iranian flag of the lion and the sun. The enemy is shown holding the Ottoman flag and

wearing Ottoman uniforms. The manuscript consists of 99 pages.

d) ***Resāle-ye Qurxāne*** **[*Treatise on Arsenal*]** ***(Fig. 4):*** It was written by Mohammad Bāqer Tabrizi in 1257 Hegira (1841 C.E.). This manuscript is kept in the National Library of Iran with the Number 1766. The first part consists of different chapters about the gunnery tools of cannons . This part offers a detailed account about how cannons were loaded and shot. Additionally, it provides information about how gunnery tools were made and how they functioned. It also provides information on mortars and howitzers. The second part is about the rockets and their accessories. This part offers valuable information about war rockets and how they were shot. Finally, the third part is about the fireworks that are used during celebrations. The manuscript has 196 pages and 50 plates.

e) ***Majmueye Qavāe'd-e Nezām*** **[*Collection of Military Regulations*]** ***(Fig. 5)*****:** This manuscript has the number 2772 and was written by an unknown author by the order of Nāssereldin Šāh Qājār in Ramezān 1268 (June 1852 C.E.). This manuscript has many pictures and describes in detail different marching and formation

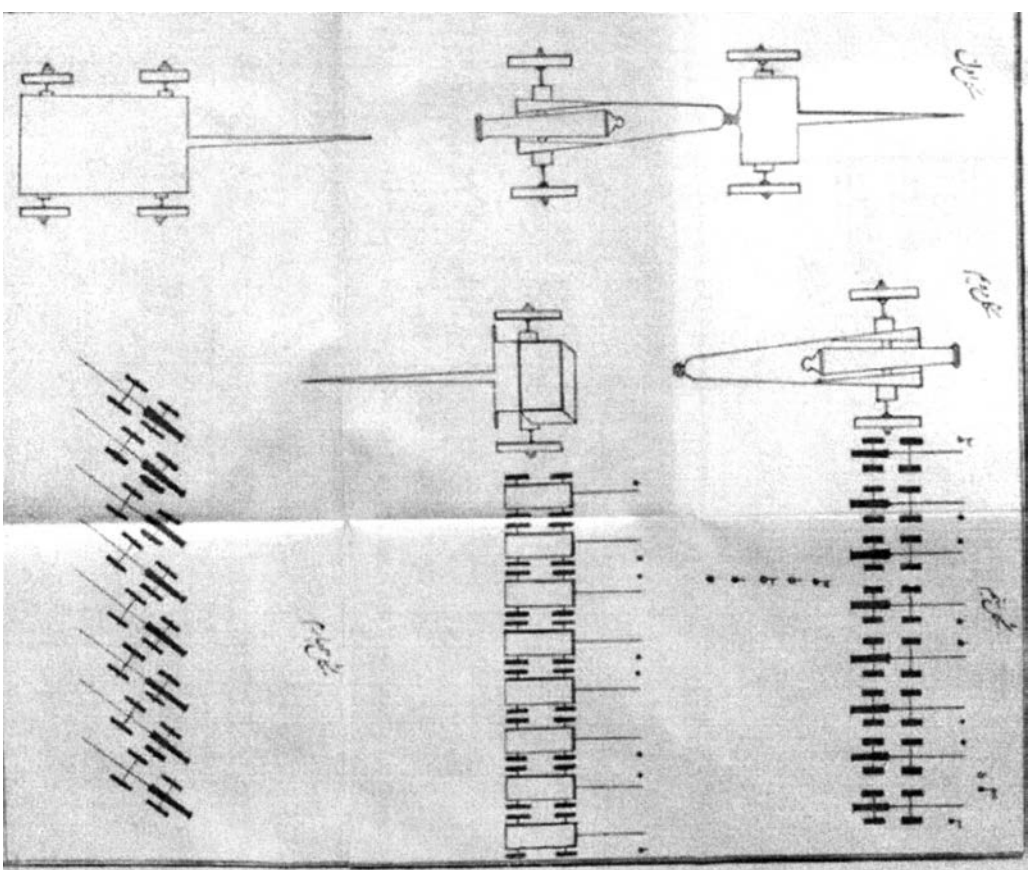

Fig. 6. *A drawing from the manuscript Resāle-ye Elm-e Mašqe Tupxāne (Manuscript on Artillery Training) showing the formation of cannons.*

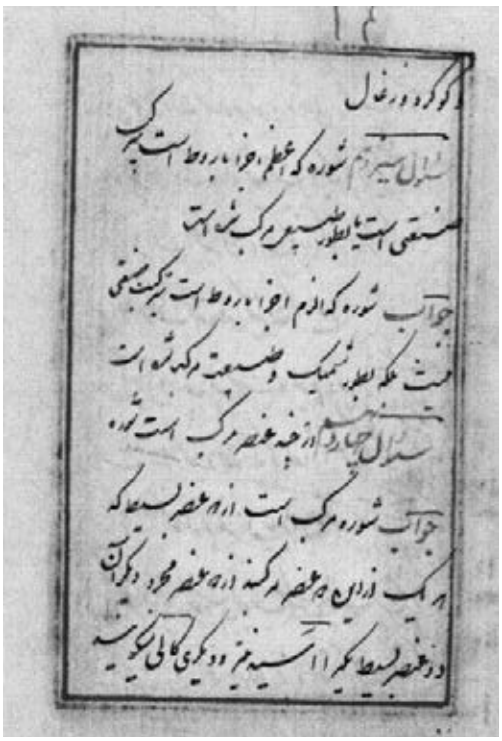

Fig. 7. A picture from the manuscript Soāl va Javāb dar Elm-e Tupxāne (Questions and Answers about the Science of Artillery).

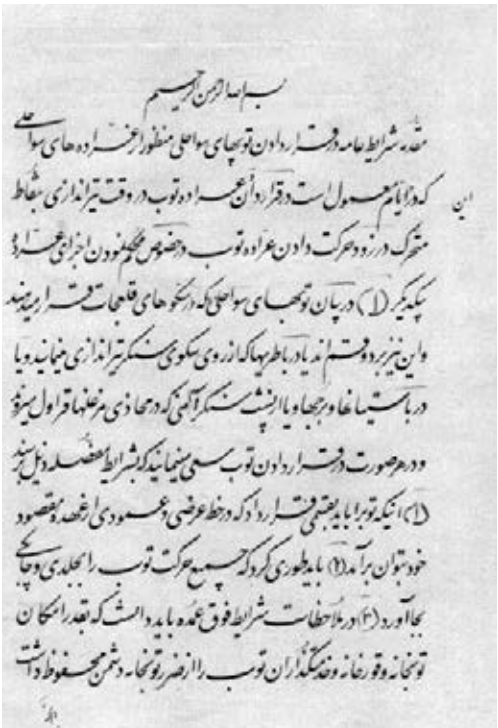

Fig. 8. A picture from the manuscript Tupxāne va Golule-ye Ān (Artillery and its Projectiles) discussing the positioning of the field of artillery.

regulations for the troops. It consists of 52 pages (including the jacket) and has 35 drawings.

f) ***Resāle-ye Elm-e Mašqe Tupxāne*** [***Manuscript on Artillery Training***] ***(Fig. 6)*:** It was written by Mirzā Zaky Māzandarāni Karšiš with the handwriting of Mohammad Ali ben Abdollāh al Tehrāni. The manuscript is dated 1270 Hegira (1853-1854 C.E.). It is kept in the National Library with the number 782156. The manuscript has 58 text pages and 14 pages at the end of the manuscript dedicated to drawings about the formation of cannons.

g) ***Soāl va Javāb dar Elm-e Tupxāne*** [***Questions and Answers about the Science of Artillery***] ***(Fig. 7)*:** It was written by Najafqoli. It was handwritten by Abdolhosseyn Mohammad Rafi' in Tabriz in 22 Moharram 1296 Hegira (15 January 1879 C.E.). The code of the manuscript is 725 F and is kept in the National Library of Iran. The manuscript was written for the crown prince Mozaffareldin Šāh Qājār and was used as an instructional manual to teach him the science of artillery. The book consists of 120 questions and 98 pages and has no drawings.

h) ***Tupxāne va Golule-ye*** Ān [***Artillery and its Projectiles***] ***(Fig. 8)*:** It was written by Najafqoli Xān (Nāyeb Ajudān) and Petros Xān (Sarhang) and handwritten by Enayatollāh. The book was written in Tabriz 1296 Hegira (1879 C.E.) and dedicated

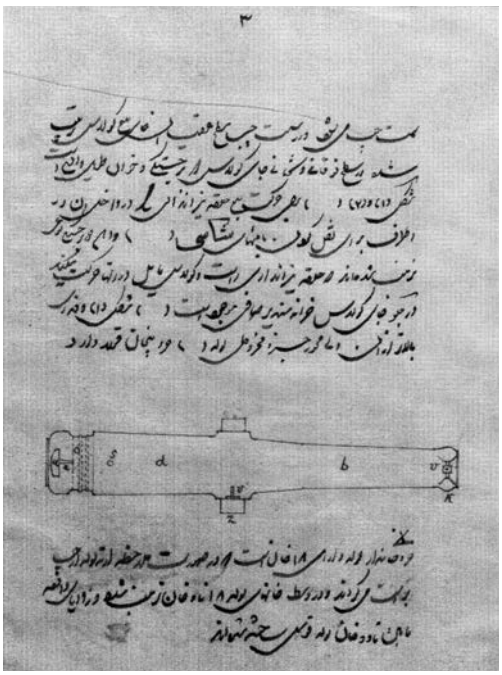

Fig. 9. A picture of the manuscript describing different parts of a cannon.

Fig. 10. A page from the manuscript TarzeTuphāye Mitrāyuze Hāčlis (Usage of Hotchkiss Machine Gun).

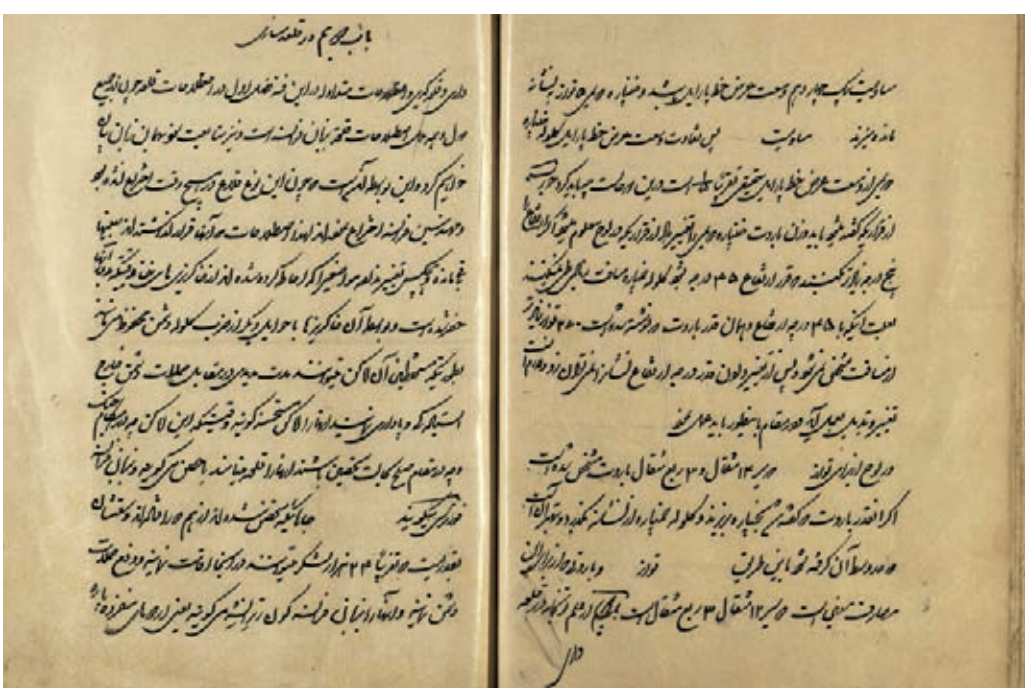

Fig. 12. Two pages of the manuscript Elm-e Tupxāne (Science of Artillery).

to Mozaffareldin Mirzā. The book is kept with the number 1823 in the National Library of Iran. The book was originally in Russian and translated into Persian by the order of the crown prince Mozaffareldin Mirzā. The authors were both artillery officers. The book is not merely a translation but the authors annotated it and added their own parts. They state in the beginning pages of the manuscript that the original manuscript had one introduction and twenty two chapters. The manuscript has 165 pages and no drawings.

i) *Tup-e Kuhi* [*Field Artillery*] *(Fig. 9)*: It was written by an unknown author in 13th century Hegira (19 century C.E.). This seems to be a translation of a European manuscript. This book is kept in the National Library of Iran with the number 5-11015. The manuscript describes in detail a breech-loading cannon. It has thirty eight pages and twenty drawings.

j) *TarzeTuphāye Mitrāyuze* Hāčlis* [*Usage of Hotchkiss Machine Gun*] *(Fig. 10)*: This manuscript with the number of 3189 was written in the late 19 century. This manuscript consists of 85 pages and has no drawings.

k) *Šarhe Lavāzem-e Jangi* [*Description of War Equipment*] *(Fig. 11)*: This is a Qajar-period manuscript on the usage of the hotchkiss machine gun. The manuscript code is 887. The manuscript has seventy two pages and no drawings.

***l) Elm-e Tupxāne* [*Science of Artillery*] *(Fig. 12)*:** It is a Qajar period manuscript about cannons, mortars and howitzers. The manuscript code is 417. The manuscript has 91 pages and no drawings. It was written in Rabi II 1271 Hegira (January 1855 C.E.).

m) *Qānun-e Nezāmiye* [*Military Regulations*] *(Fig. 13)*: It is a Qajar period manuscript. The manuscript has the number 2979. The manuscript has fifty pages.

In the following, three of the abovementioned manuscripts will be described in detail namely the Safavid-period manuscript on casting bronze cannons written by Soleymān, *Resālei dar Fešang* [*Treatise on Rockets*] by Mohammad Rezā Tabrizi.

Detailed introduction to the manuscript on casting bronze cannons

The manuscript is kept the Central Library of the University of Tehran with the number 2085 [16, p. 140]. The whole text without a technical annotation and

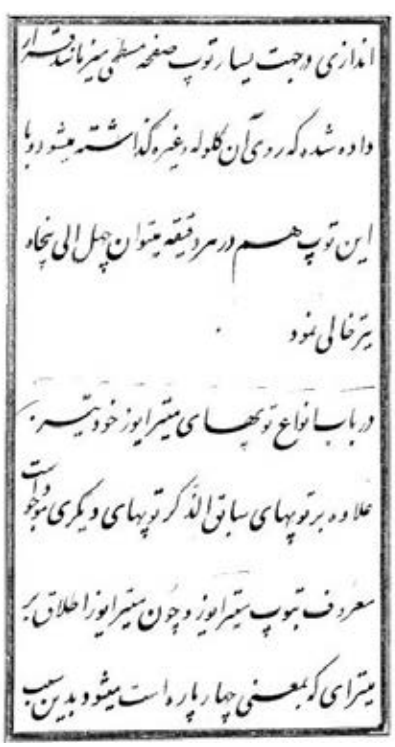

Fig. 11. A page from the manuscript Šarhe Lavāzem-e Jangi (Description of War Equipment).

* *Mitrāyuz* means «slug shots».

Fig. 13. A page from the manuscript Qānun-e Nezāmiye (Military Regulations).

interpretation is already introduced by Mohebbi [21] who provides very short technical details about it. The cover of the manuscript is missing so its title is not clear. Casting bronze cannons was a complicated process that required a lot of skills. Therefore, the existence of such manuscripts is so rare that makes this one an invaluable manuscript from the Safavid period. The end of the manuscript is signed with the inscriptions *Kamtarin bande-ye dargāh Soleymān qurči-ye mezrāq* (the Lowest servant of the court, Soleymān who holds and takes care of a short spear [for the king]). The word *kamtarin* (the most humble) in front of the names was used during Safavid and later periods to indicate the humility of the maker. Thus the name of the writer is *Soleymān [21]. Qurči* was a special position of soldiers in the Safavid period and each assigned to holding and carrying a certain type of weapon for the king such as *qurči-ye šamšir* (*qurči* of sword), *qurči-ye tir va kamān* (*qurči* of bow and arrow), *qurči-ye xanjar* (*qurči* of dagger), *qurči-ye zereh* (*qurči* of mail armor), *qurči-ye tofang* (*qurči* of gun) and *qurči-ye mezrāq* (*qurči* of short spear). Although Bayāni [16, p. 140] erroneously assumes that the first chapter of this manuscript is missing and thus its title is not clear, one should note that this statement is not completely true.

It is correct that the title of the manuscript is not available, but the first page is not missing completely. There are two factors which lead one to assume that parts of the manuscript are missing. The first is the wrong arrangement by the collector of the manuscript. The manuscript is divided into four chapters: Chapter one consists of ten sections, chapter two consists of three sections, chapter three consists of six sections and chapter four consists of two sections. In the arrangement of the book, one page is placed at the end of the manuscript which originally belongs to the first section of chapter one. This page starts with the sentence: «to pass through it and they should observe around the wooden pattern» and ending with the sentence «They mark the distance [line] between the molds with great care so that when they place the molds, each mark is in its own [accurate] place since if the marks were wrong». As mentioned above although this page is included at the end of the manuscript it actually should appear after the first page of the manuscript which ends with the sen-

tence: «A big compass like the picture to». This makes perfect sense as both describe the making of the wooden pattern of the cannon and this way the incomplete first page is complete. Although this part lacks a title due to the fact that the first page including a possible title and the table of contents is missing, judging by the content of the text, one can assume that this part is the first chapter. Both texts fit perfectly together.

Another problem is that in the arrangement of the manuscript the sections three and four of chapter one are missing. But a closer look at the manuscript shows that these sections are included in chapter four. This does not make sense as the chapter four deals with another subject, namely how to break the core mold and remove that. Additionally and more importantly, chapter four starts with the sentence «It consists of two sections». But in the arranged manuscript, four sections are included but this also does not make any sense. The following table shows the table of contents of the manuscript in correct order. Note that the titles of chapter one and section one of chapter one are not in the original manuscript and are added for clarification reasons:

[Chapter one: About making the wooden pattern]

*[**Section one:** The wooden pattern]*

Section two: *About making the mold meaning making the «wooden pattern» and covering it with clay.*

Section three: *About making the three-pronged stave.*

Section four: *About making the mentioned core mold.*

Section five: *About making the «iron three-pronged stave» for the bottom of molds.*

Section six: *About casting the breech (cascabel) meaning the piece that is made of molten metal so that the top of the spindle attaches to it during the casting of the cannon.*

Section seven: *About placing the trunnion meaning the round wide piece that is in the middle of the cannon on both sides so that the cannon stands firmly on its carriage (stock).*

Section eight: *About pinning the lifting rings to the cannon.*

Section nine: *About making deadhead meaning the clay circle that is placed on the top of the mold.*

Section ten: *In making the «clay conduit» for pouring the molten metal of the cannon in the mold.*

Chapter two: About digging the «casting pit», placing the molds and positioning the core in their middle.

Section one: *About digging the casting pit for the molds and for casting the cannon.*

Section two: *About the three-pronged stave, and taking the molds and the breech (cascabel) in the casting pit and placing them on top of each other in the pit.*

Section three: *About placing the «core mold» in the middle of the molds.*

Chapter three: About making the furnace and melting the metal for the cannon and pouring it into the mold

Section one: *About making the furnace.*

Section two: *About the weight of the molten metal and their component parts.*

Section three: *About firewood of the furnace.*

Section four: *In placing the clay conduit.*

Section five: *In melting and pouring the molten metal into the mold.*

Section six: *About making another furnace as a precautionary measure.*

Chapter four: About taking out the cannon and the core mold from the casting pit

Section one: *About taking out the cannon out of the casting pit.*

Section two: *About bringing out the middle core from the inside of the cannon.*

Detailed introduction to the manuscript of Rockets

Reports attribute the invention and the first use and application of rockets in the region to the Sultan of India Sultan Fateh Ali Xān Tipu known as Tippu Sultan (or Tippoo/ Tipu Sahib, "Tiger of Mysore") (1750-1799 C.E.). Although the Chinese already used them for military and recreational uses in the 13 century C.E. Tippu Sultan was the first son of Haider Ali by his second wife, Fatima. Both Tipu Sultan and his father were responsible for the development of fuel rocket technology or missiles for military use in India, a technology that helped them defeat the British forces in the first Anglo-Mysore wars. Tippu Sultan composed a military treatise titled *Fathul Mujahidin*. In this he details that 200 rocket-men were assigned to each Mysorean brigade and Mysore had 16 to 24 brigades of infantry. They trained the rocket-men to launch their rockets at an angle calculated from the diameter of the cylinder and the distance of the target. By using wheeled rocket launchers the rocket-men were capable of launching five to ten rockets almost simultaneously in combat. Rockets could be of various sizes, but they usually used a tube of soft hammered iron, closed at one end and attached to a shaft of bamboo. The iron tube functioned as a combustion chamber and was filled with well-packed gunpowder propellant. A rocket with one pound of gunpowder could fly almost 1,000 yards [28]. Only after Tipu Sultan's death did that technology reach Europe. However, rockets in Europe were not cased in iron and were not capable of taking large chamber pressures - consequently, they were not able to reach the great distances of their Indian counterparts. William Congreve, son of the Comptroller of the Royal Arsenal, started to develop his own rocket designs by sending several Mysore rockets from 1801 C.E. to England for thorough examination. Congreve discovered a new propellant mixture, and developed a rocket motor with a strong iron tube with conical nose, weighing about 32lb (14.5 kg). The Royal Arsenal's first test of solid fuel rockets was conducted in 1805 C.E. Later, the rockets were used effectively during the Napoleonic Wars and the War of 1812 C.E. in America. William Congreve published three books on rocketry in 1807, 1814 and 1827).

Little is known about the usage of rockets in Iran during the Qājār period. There is a treatise that is kept in the National Library of Iran in Tehran with the number 1055. The manuscript is titled *Resālei dar Fešang* [*Treatise on Rockets*] and is written by Mohammad Rezā Tabrizi who was a *mohandesbāši* (head of engineering units) [9]. The manuscript was written in 1256 Hegira, which is 1840 C.E.. There is a royal cartouche on the top of the first page that reads "The ruler, the son of the ruler, the son of the ruler, Mohammad Šāh Qājār". Note that Mohammad Šāh Qājār ruled from 1834 to 1848 C.E. This manuscript is a combination of two different Congreve manuscripts and the writer translates some parts directly and some parts are written and added by Mohammad Rezā Tabrizi as he says that he was under the impression that Congreve did not explain clearly and wanted to hide important aspects from outsiders. Therefore, he adds some important information to the text explaining the use and function of rockets. Even the parts which he translates from Congreve are not direct translations. He leaves out many parts especially those with information describing the use of rockets on European battlefields. The manuscript is addressed to Hāji Mirzā Aqāsi who was Sadr-e Azam (equivalent to Prime Minister) of Mohammad Šāh Qājār (1835-1848).

On the fourth and fifth pages of the manuscript, Tabrizi writes:

"Dear Hāji Mirzā Aqāsi

Because of the Ecellency's open-minded attitude, the production of war equipment and weapons ranging from artillery to weapon storage became widespead in this country [referring to Persia/Iran] and with the help of the experienced experts the procurement of the above tools have become popular. The kingdom [of Persia/Iran] has become interested in using the techniques and principles of rockets which are the special invention of the Europeans as is evident in the chapters of the book and used there. In warfare, the rocket is one of the most efficient weapons. Thus, one should take the [necessary] steps to integrate this technique in the arsenal and further an advanced type of it should be used. In the past one of the [military] experts from Europe* had written a manuscript but because of a lack of clarity in the script and words, the inhabitants of this country [Iran] could not benefit from that manuscript and could not understand its unfamiliar points and abstract details. It has become a necessity that the manuscript should be translated and written into Persian and its benefits are revealed with the annotations. But after the first translation, it has become evident that the mentioned author** did not reveal some secrets and details and hid some important themes and explained some topics in an unclear, distorted and incomplete way so that a student would not learn much from it. In reality the mentioned benefits and big advantages [of the rockets] seem to be meaningless and void without mentioning other main topics. Thus, it has become a necessity that the defects of the mentioned manuscript are completed by adding major topics, main explanations and with clear and beautiful phrases so that they will be completed. By paying attention to the stated opinions, exploring and deducing the mentioned rules, one understands the details stated in the whole [manuscript] and comprehend the major hidden topics. Those topics could not be understood by anyone and even those who were experienced in this technique could do it with great difficulties only after spending days and nights on it. The Excellency appointed me, the humble servant of the court of the heaven, the engineer of artillery Mohammad Rezā Tabrizi, with this important task and the fulfilment of those main goals to write a complete book that is a beneficial collection. With the hope that the supreme and blessed God makes the victorious soldiers of the Excellency, the destiny of power, the Emperor, the Power of Jam [referring to the legendary king Jamšid], the court of heaven, the ruler, the star of servants, the lord, the sun of the banner, the King of stars, the Emperor of Emperors, the bird of prey, the defender of victory, the King of Kings, the defender of the religion, the supporter of Islam, the destroyer of heresy, the warrior in the path of God and someone who knows about the benefits of rockets and agrees with it and who has a victorious destiny. Now, I start with this plan and divide the manuscript into introduction, some chapters and a conclusion."

The table of contents of Tabrizi's manuscript is as follows:

About the benefits of the military rockets

First chapter: *About writing this noble manuscript.*

Second chapter: *About the invention of war rocket, its development, the use of rockets in naval warfare [fire ships] and siege of ports, etc.*

Third chapter: *The use of rockets in naval warfare [fire ships].*

Fourth chapter: *The use of rockets in field service [rocket infantry; the way of shooting*

---

* Here Tabrizi is referring to Congreve manuscripts.

** Tabrizi is referring to Congreve.

the rocket in siege warfare; classification of rocket troops.
Fifth chapter: *The use of rocket cars and their accessories; About making the rocket cars; advantages and benefits of rocket cars; keeping military rockets from air moisture, etc.*
Sixth chapter: *The use of rockets in the field and in conquering fortifications and cities; the use of rockets in siege warfare, etc.; table of power and strength of a division of rocket troops together with rocket cars and rocket cavalry; table of rocket cavalry, horses, rocket cars and cars of ammunition cars.*
Seventh chapter: *List of plates and pictures of this noble manuscript.*
Eight chapter: *Equipping and preparing the rocket cavalry.*
Ninth chapter: *About loading the ammunition horse.*
Tenth chapter: *Movements of the rocket cavalry in line of march and in action.*
Eleventh chapter: *Movements of rocket cars in line of march and in action.*
Twelfth chapter: *Principles and movements of rocket troops in line of march and in action*
Thirteenth chapter: *The use of rockets in siege, etc.*
Fourteenth chapter: *The use of rockets for destroying fortresses, etc.*
Fifteenth chapter: *The rocket ambuscade*
Sixteenth chapter: *The use of rockets in the attack and in the defence of a fortress, etc.*
Seventeenth chapter: *The use of rockets by rocket troops, etc.*
Epilogue: *The different compositions of rocket ammunition, etc.*

A Qājār-period manuscript on cannons and rockets

Another interesting Qājār -period manuscript is titled *Resāle-ye Qurxāne* [*Treatise on Arsenal*] that is written by Mohammad Bāqer Tabrizi in 1257 Hegira (1841 C.E.). This manuscript is kept in the National Library of Iran with the Number 1766. The first part is about the gunnery tools of cannons and consists of different chapters. This part offers a detailed account about how cannons were loaded and shot. Additionally, it provides information about how gunnery tools were made and how they functioned. It also talks about mortars and howitzers. The second part is about the rockets and their accessories. This part offers valuable information about war rockets and how they were shot. Finally, the third part is about the fireworks (*ātašbāzi*) that are used during celebrations.

Before going into explaining different types of ordnance, a short excursion will be given regarding the related terminology. Generally, cannons were long guns which shot or fired solid and non-exploding projectiles. These projectiles were meant to smash and shatter their target by the velocity of the firing and mass of the projectile which would travel in a flat parabola. A cannon is called *tup* and a cannon projectile or short is called *golule-ye tup* in Persian. There were also other types of cannon balls such as grapeshot, which is called *kise-ye sāčme* in Persian, and a later improvement canister shot (a tin cylinder filled with musket balls) which was used against living targets* and called *quti-ye sāčme* in Persian.**

---

* For an example of a canister shot see [27, p. 142].

** In English, one distinguishes between two types of anti-personnel projectile: canister shot and grapeshot. A canister shot included many small iron round shot or lead musket balls which were placed in a metal can. Upon firing, the metal can broke up and scattered the shot among enemy ranks. A grapeshot functioned in a similar manner but it had a canvas bag containing the shot, generally of a larger caliber. In one type of the grapeshot, a coiled bar held the shot and the shot was spread by a fused charge similar to a shell [18, p. 219].

Other types of guns were mortars, *xompāre* in Persian, and howitzers, *qapus* in Persian, which were shorter and stubbier than cannons. They fired shells (exploding projectiles). Mortars were used in stationary situations such as sieges whereas howitzers were mounted on carriages and could be used on battlefields (for defending a prepared position) and static situations. Howitzers and mortars were used to fire exploding shells but also grapeshot. They could also fire incendiary shells or light balls (*golule-ye ātaši*), smoke balls (*golule-ye dudi*), stink balls, message balls (*golule-ye qarāvol*) and carcasses (*golule-ye miyānxāli*)*. Swivel guns (*zanburak*) were smaller caliber cannons used in static defense, naval actions and on the backs of camels.

In the first part of the manuscript, Tabrizi talks about different artillery tools and projectiles such as different types of time fuses (*māsure*)**, time fuse oil (*roqan-e māsure*), primer (*taraqe*), artillery portfire (*mahtāb*), flannel saucisson (*rismān-e panbe*), cannon match (*fatile-ye tup*)***, paper carcass shell (*golule-ye kāqazi*), canvas bag for cannons (*karbās*), priming rod (*six-e tup*)****, rammer (*sombe*), pull rope (*tanāb-e dastkeši*), cannon sponge (*kohnekeš*), handspike (*čubleng*)*****, mortar's quadrant (*daraje-ye xompāre*) and gunner's level (*tarāz-e tup*)******. In the second part of the manu-

* Bundles of flammable, explosive and anti personnel materials.

** Time fuses were used for hollow balls or shells, and not for solid shots. These hollow balls were filled with gunpowder so that they could be exploded into fragments by reaching their target. Early time fuses had a combustible material burning for a period of time before starting to ignite the shell filling. The problem was to measure and record the time precisely. In the 18th century, the «single-fire» was developed after one found out that the windage between the shell and the barrel allowed the flash from the propelling charge to go around the shell. Because of this invention in Europe, one did not need to light the fuse before loading the shell. Around this period, one made time fuses of beech wood by boring and filling them with black powder and cutting them to the necessary lengths. The British also found out a minimum safe length for pre-cut fuse lengths of 4, 4.5 and 5 seconds in 1779 [19, pp. 164, 184-186, 202].

*** In historical contexts, one can differentiate between slow match, black match and quick match. A slow match was made of a hemp or cotton rope saturated with an oxidizer such as potassium nitrate. This type of fuse burned slowly and was used for lighting matches on matchlock guns or fuses on black powder cannons. A black match consists of cotton string coated with dried paste of black powder and glue and was used to fire ancient cannons. A quick match burned very quickly and was a type of black match covered with a loose paper wrap or a pipe and was used in fireworks. For making cotton quick matches for European fireworks see [20, pp. 66-68].

**** A priming iron is a pointed iron rod which is used to clear the touchhole of the pieces of powder or dirt or to pierce the cartridge so that it may catch fire sooner.

***** This functioned as a gunner's handspike like a big pinch bar which was used to manhandle cannon, to move the carriage and to lift the breech of the cannon. This was also called trail of a handspike which was a long stout handspike used in moving the trail of a gun carriage.

****** A gunner's level enabled the artllerymen to elevate a cannon by measuring the level. Similar to a gunner's quadrant, a gunner's level had a plumb bob which provided a reading based on a scale. But the difference was that unlike a gunner's quadrant, it did not need to be inserted into the cannon's mouth and hence exposing the artlleryman to hostile fire. Moreover, it was set up safely at the breech end of the barrel.

script, Tabrizi talks about the rockets such as iron-cased rocket (*fešang-e āhani*), military shell rockets (*fešang-e goluledār-e sarbāzi*), carcass rockets (*fešang-e bigolule*) and grapeshot from military muskets (*sāčme-ye tofang-e sarbāzi*). The third section of the manuscript deals with fireworks and describes the making of different types of fireworks such as star (*setāre*), European mortar (*xompāre-ye urupāi*), firework spinner (*ferfere-ye farangi*), etc.

The following table shows the detailed contents of this manuscript. In the manuscript only the major parts/sections are numbered not the individual chapters as shown in the translation below:

Part one: Artillery

Chapter 1: *About producing artillery tools:*
Chapter 2: *About the mouth of mortars and howitzers.*
Chapter 3: *About the weight of gunpowder.*
Chapter 4: *About the weights of projectiles of different cannons based on the weight [system] of eight Abbāsi.*
Chapter 5: *About making the «time fuse».*
Chapter: *About cutting the time fuse for different shells that are shot by the mortar.*
Chapter 6: *About making time fuse oil*
Chapter 7: *About making the primer.*
Chapter 8: *About making the portfire of the artillery.*
Chapter 9: *About weaving the «cannon match» that is woven from the «cotton string [rope] [flannel saucisson]».*
Chapter 10: *About making the portfire stick.*
Chapter 11: *About making the «canister shot» of the cannon which has two different types.*
Chapter 12: *About the raw silk string for sewing the bag and fastening the grapeshots.*
Chapter 13: *Chapter: About making «paper carcass shells» that is required for lightening at times.*
Chapter 14: *About the measurements of the «wooden plate of the carcass shell».*
Chapter: *About the length and width of iron-sheet strakes that are cut for shells.*
Chapter 15: *About the size of the canvas bag of cannon that is made of «shawl of Kermān».*
Chapter 16: *About the size of the container for transporting ammunition that is used to transport shells and grapeshots during journeys.*
Chapter 17: *About the costs of one artillery car of six horses as determined in the Royal Armory of Azarbaijan.*
Chapter: *About the equipment which is necessary as escort during journeys*
Chapter 18: *About the «priming rod» that is used to pierce the bag [through the vent] if the primer does not pierce it.*
Chapter 19: *About making the cannon rammer.*
Chapte 20: *About «pull rope».*
Chapter 21: *About cannon sponge.*
Chapter 22: *About the «handspike» that is used in some cases.*
Chapter 23: *About the «mortar's quadrant».*
Chapter 24: *About «gunner's level».*

Part Two: About war rockets

Chapter 1: *About making rockets that are shot at the enemy during the battle.*
Chapter 2: *About 6-pounder iron-cased rocket.*
Chapter 3: *About 1-pounder English rockets.*
Chapter 4: *About the «military shell rocket».*
Chapter 5: *About the «carcass rockets».*
Chapter 6: *About making the «grapeshots from military muskets».*
Chapter 7: *About sewing [preparing] «military equipment».*

Part three: About "artificial firework" and its composition

Chapter 1: *About the composition of the star and its composition.*
Chapter 2: *About making the European mortar.*
Chapter 3: *About gold-throwing tree.*

Chapter 4: *About making «octagonal (eight-sided) tree» based on European models that is used during artificial firework.*
Chapter 5: *About making the pasteboard of four-sided tree with four holes.*
Chapter 6: *About making the pasteboard and the wood of eight-spoked tree.*
Chapter 7: *About the « tree with four spokes and Saxon wheels».*
Chapter 8: *About making «firework tree with candles» with one hundred candles.*
Chapter 9: *About «flame-throwing tree».*
Chapter 10: *About making the wood of pišmajles.*
Chapter 11: *About making the «wooden frame» with high-flying «sky rockets».*
Chapter 12: *About making the «big wheel»*
Chapter 13: *About making the «wooden frame for the firework jar».*
Chapter 14: *About making the «European hat of Iranian style».*
Chapter 15: *About making the «horizontal wheel».*
Chapter 16: *About making the «tree with three wooden balks» [which has fourteen triangle or polumna] rockets and six rockets with four openings.*
Chapter 17: *About making a wooden frame that is called water.*
Chapter 18: *About making the «wheel with candles».*
Chapter 19: *About the «wheel in the pattern of Modovov».*
Chapter 20: *About making the «hat and frock».*
Chapter 21: *About making Saxon wheels.*
Chapter 22: *About making European firework spinner.*
Chapter 23: *About «Iranian mortar» which is made of twenty four sheets of paper.*
Chapter 24: *About making «sycamore tree».*
Chapter 25: *About making the «rocket with five woods».*
Chapter 26: *About the pot and the measure of its composition.*
Chapter 27: *About flamethrower which is ignited by holding it in the hand.*
Chapter 28: *About making the «wooden plank of esm» that is used in some firework.*
Chapter 29: *About the weights of «ingredients of firework».*
Chapter 30: *About the paper of the pasteboard of firework.*
Chapter 31: *About making the «moon bowl».*
Chapter 32: *About the firework moon.*
Chapter 33: *About the prices of the equipment for making firework.*

Conclusion

As shown above, there are many Persian manuscripts on different types of firearms. In this article, thirteen Persian manuscripts on firearms were introduced briefly. Three of them, namely a manuscript on casting bronze cannons, *Resālei dar Fešang* [*Treatise on Rockets*] and *Resāleye Qurxāne* [*Treatise on Arsenal*] were discussed more in detail. The whole translated and annotated versions of these texts will be published in the book *Persian Fire and Steel: Historical Firearms of Iran* by the author of the article soon. More detailed analysis of the manuscripts will reveal not only the knowledge of Iranians during the Safavid to the end of the Qajar period about the firearms, but it also reveals the trade relationships between European powers, Russia and Persian at that time and also related Persian terminology on forearms of the period.

REFERENCES

Primary Iranian Sources

1. Elm-e Tupxāne (Science of Artillery) (1271 Hegira/ 1855). The manuscript code is 417.
2. Majmueye Qavāe'd-e Nezām (Collection of Military Regulations). This manuscript has the number 2772 and was written by an unknown author by the order of Nāssereldin Šāh Qājār in Ramezān 1268 (June 1852 C.E.).
3. Māzandarāni Karšiš, Mirzā Zaky (1270 Hegira/1853-1854 C.E.). Resāle-ye Elm-e Mašqe Tupxāne (Manuscript on Artillery Training). It is kept in the National Library of Iran with the number 782156l
4. Najafqoli (1296 Hegira/1879 C.E.). Soāl va Javāb dar Elm-e Tupxāne (Questions and Answers about the Science of Artillery). The code of the manuscript is 725 F and is kept in the National Library of Iran.
5. Najafqoli Xān and Petros Xān (1296 Hegira/1879 C.E.). Tupxāne va Golule-ye Ān (Artillery and its Projectiles). The book is kept with the number 1823 in the National Library of Iran.
6. Qānun-e Nezāmiye (Military Regulations). The manuscript has the number 2979. Soleymān Qurči-ye Mezrāq. Manuscript on Casting Bronze Cannons. This manuscript is kept in the Central Library of the University of Tehran with the number 2085.
7. Šarhe Lavāzem-e Jangi (Description of War Equipment). The manuscript code is 887.
8. Tabrizi, Mohammad Bāqer (1257 Hegira/1841 C.E.). Resāle-ye Qurxāne [Treatise on Arsenal]. National Library of Iran with the Number 1766.
9. Tabrizi, Mohammad Rezā (1256 Hegira/1840 C.E.). Resālei dar Fešang [Treatise on Rockets]. National Library of Iran in Tehran with the number 1055
10. TarzeTuphāye Mitrāyuze Hāčlis (Usage of Hotchkiss Machine Gun). This manuscript with the number of 3189.
11. Tofangdār Qarabāqi, Esmāil (1134 Hegira/ 1721-1722). Tofang-e Verendal va Martin va Sāyer-e Tofanghāye Tahpor (Werndl and Martin and Other Breechloading Rifles).
12. Tup-e Kuhi (Field Artillery). This book is kept in the National Library of Iran with the number 5-11015.

Primary International Sources

13. Congreve W. A Treatise on the General Principles, Powers, and Facility of Application of the Congreve Rocket System, as Compared with Artillery. – London, 1827. – 84 p.
14. Congreve W. The Details of the Rocket System Showing the Various Applications of this Weapon: Both for Sea and Land Service and its Different Uses in the Field and its Sieges. Plates of the Principal Equipments, Exercises, and Cases of Actual Service with General Instructions for its Application, and a Demonstration of the Comparative Economy of the System. – London, 1814. – 40 p.
15. Congreve W. A Concise Account of the Origin and Progress of the Rocket System with a View of the Apparent Advantages both as to the Effect Produced, and the Companions. London, 1807, 1810. – 47 p.

Secondary Sources

16. Bayāni, Xānbābā. Mo'arefi-ye Yek Nosxe-ye Xatti [Introducing a Manuscript]. // Majjale-ye Barrasihāye Tārixi [Journal of Historical Research]. – Year 6 (1972). – Number 6 (Consecutive Number 37). – P. 139-154.
17. Cronin S. Army iv a. Qajar Period. / [Електронний ресурс] Encyclopaedia Iranica. – 2011. – Режим доступу: http://www.iranicaonline.org/articles/army-vii-qajar. – Назва з екрану.
18. Dupuy T. N. The Evolution of Weapons and Warfare. – N. Y., 1990. – 350 p.
19. Hogg O. F. G. Artillery: Its Origin, Heyday and Decline. – London, 1970. – 330 p.
20. Jones R. A New Treatise on Artificial Fireworks. Social Sciences. – London, 2010. – 193 p.
21. Mohebbi P. Production of Cannon and Muskets // Iranica. – 1991. – Vol. IX, Fasc. 6. – P. 628-631.
22. Khorasani M. M. Persian Firepower: Artillery // Classic Arms and Militaria. – 2010. – Vol. XVII. – Issue 2. – P. 19-25.
23. Khorasani M. M. Persian Firearms Part Four: Pistols and Gun Accessories in Iran //Classic Arms and Militaria. – 2009. – Vol. XVI. – Issue 5. – P. 35-40.
24. Khorasani M. M. Persian Firearms Part Three: The Percussion Cap Lock // Classic Arms and Militaria. – 2009. – Vol. XVI. – Issue 3. – P. 18-23.
25. Khorasani M. M. Persian Firearms Part Two: The Flintlock // Classic Arms and Militaria, – 2009. – Vol. XVI. – Issue 2. – P. 22-26.
26. Khorasani M. M. Persian Firearms Part One: The Matchlocks // Classic Arms and Militaria. – 2009. – Vol. XVI. – Issue 1. – P. 42-47.
27. Wendel V. The Second Minnesota Battery of Light Artillery // Minnesota History. – 2004-2005. – Vol. 59. – No 4. – P. 140-152.
28. Wigington R. Firearms of Tipu Sultan, 1783-1799: A survey and record. – Hatfield, England, 1992. – 148 p.

Відомості про автора. *Манучегр Моштаг Хорасані,* доктор наук, фахівець у галузі історії зброї давньої Персії, традиційних бойових мистецтв, автор фундаментальних монографічних досліджень, Франкфурт-на-Майні, Німеччина.

Author's data. *Dr. Manouchehr Moshtagh Khorasani*, is the author of fundamental books on the history of Persian arms and armor, traditional martial arts, Frankfurt am Main, Germany.

Сведения об авторе. *Манучегр Моштаг Хорасані,* доктор наук, специалист в области истории оружия Персии, традиционных боевых искусств, автор фундаментальных исследований, Франкфурт-на-Майне, Германия.

Tomasz CIESIELSKI

SPRZĘT ARTYLERYJSKI ARMII RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW W XVIII w. (do 1789 r.)

Abstract UDC 94(438)«17»; 623.411

The Artillery Weapon in the Polish and Lithuanian Army in the Years 1717–1789

In the year 1718 the Polish artillery numbered more than about 300 canons and mortar, most of them manufactured in 17 century. There were only 10 canons in the Lithuanian army. About 30 canons in Poland and Lithuanian were produced till 1718–1763. From 1767 to 1789 it were manfatured about 243-246 canons and mortars by two Polish arsenals only. In the year of 1789 the Polish artillery had 321 canons. More than 50% were produce in the second half of 18 century.

Keywords: artillery, cannon, Rzeczpospolita, Poland, Lithuania, 18th century.

Артилерія у польській та литовській армiях у 1717–1789 рр.

Анотація УДК 94(438)«17»; 623.411

У 1718 р. у польській артилерії налічувалось близько 300 гармат та мортир, більшість з яких була виготовлена у XVII ст. У литовській армії налічувалось тільки 10 гармат. Протягом 1718–1763 рр. у Польщі та Литві було виготовлено близько 30 гармат. Від 1767 до 1789 р. два польських арсенали виготовили близько 243–246 гармат та мортир. У 1789 р. у польській артилерії вже налічувалось 321 гармата. Більше половини гармат було виготовлено у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: артилерія, гармата, Річ Посполита, Польща, Литва, XVIII ст.

Артиллерия в польской и литовской армиях в 1717–1789 гг.

Аннотация УДК 94(438)«17»; 623.411

В 1718 г. в польской артиллерии насчитывалось около 300 пушек и мортир, большая часть которых была изготовлена в XVII в. В литовской армии насчитывалось только 10 пушек. На протяжении 1718–1763 гг. в Польше и Литве было изготовлено около 30 пушек. С 1767 по 1789 гг. два польских арсенала изготовили около 243–246 пушек и мортир. В 1789 г. в польской артиллерии уже насчитывалось 321 орудие. Более половины орудий было изготовлено во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: артиллерия, пушка, Речь Посполитая, Литва, XVIII в.

Działania wojenne na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów od końca 1701 r. do jesieni 1709 r. w znaczącym stopniu wpłynęły na stan artylerii polskiej i litewska. Duża ilość sprzętu artyleryjskiego została zniszczona lub wywieziona jako zdobycz wojenna przez Szwedów i Rosjan. Szczególnie dotkliwa była utrata w miarę nowoczesnych dział 3- i 6-funtowych wykorzystywanych w działaniach polowych. Nic więc dziwnego, że w 1710 r. na Walnej Radzie Warszawskiego podjęto decyzję o odbudowie parku artyleryjskiego obu armii. Na ten cel przyznano jednak bardzo skromne środki finansowe, co sprawiło, że mimo sporych możliwości produkcyjnych kuźnic w Bobrzy, Samsonowie i kluczu bodzentyńskim koło Kielc (od 1709 r. będących własno-

Rys.1 *Armaty polskie z XVII w., Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

ścią biskupów krakowskich) oraz nowo otwartej ludwisarni w Kamieńcu Podolskim („państwowej", gdyż utrzymywana była ze środków generała artylerii koronnej)[28, s. 153-154; 41, s. 17-18; 50, s. 147; 40, s. 166, 178-182], w latach 1711-1718 artyleria polska powiększyła się zaledwie o 31 dział żelaznych od 1- do 7-funtowych oraz 16 armat spiżowych 12- i 6-funtowych [14, s. 135; 32, s. 312-313; 26, s. 370-371; 27, s. 95].

Pod względem ilości sprzętu znajdującego się w arsenałach i twierdzach państwowych w miarę dobrze prezentowała się artyleria koronna. Inwentaryzacja sprzętu artyleryjskiego przeprowadzona w 1718 r. wykazała, że na jej stanie znajdowało się 191 armat spiżowych i żelaznych o 15 wagomiarach kul od 48- do 0,75-funtowego; 15 szrotownic spiżowych i żelaznych; 53 moździerzy spiżowych i żelaznych 19 wagomiarów od 125-funtowego do „ręcznych" (9 ręcznych lub małych „vulgo babki"); 6 śmigownic; 372 hakownice i muszkiety murowe; a także 20 zniszczonych luf armatnich [18, s. 184-194; 52, s. 479; 26, s. 371; 27, s. 96]. Dział państwowych było w rzeczywistości więcej, gdyż poza arsenałami znajdował się sprzęt rozmieszczony w zamkach ukraińskich, podolskich i ruskich: Barze, Jazłowcu, Skazińcach, Trembowli i innych – może nawet blisko 50 dział, które dopiero w 1734 r. ściągnięto do Kamieńca Podolskiego [9, s. 186-192; , 27, s. 96]. Niezależnie od ilości spisanych dział, rzeczywisty stan artylerii koronnej był znacznie gorszy, gdyż może nawet 30% sprzętu artyleryjskiego zwyczajnie nie nadawało się do użytku. Cześć moździerzy i armat, choć nie było widocznie uszkodzonych, to miało zużyte lufy i zapały. Wiele armat, a przede wszystkim niemal wszystkie hakownice i muszkiety bojowe były przestarzałe i choć zapewne można było z nich strzelać, to nie nadawały się do użytku bojowego. Dotyczy to zwłaszcza sprzętu wyprodukowanego przed 1634 r., czyli przed reformami Władysława IV. Większość moździerzy i armat mogło być wykorzystywanych tylko jako artyleria forteczna, a artylerię polową tworzyło ok. 50 armat regimentowych, hau-

Rys. 2. *Armata polska 6-ft odlana w XVII w. Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

bic i lekkich moździerzy. Były to działa odlane w czasach panowania dwóch młodszych Wazów, Michała Korybuta i Jana III Sobieskiego, które uznawano za sprzęt w pełni wartościowy, zdatny do użytku także w działaniach polowych (armaty 3-, 6- i 12-funtowe oraz lekkie moździerze). Część jednak dział z tego okresu miało obniżone parametry za sprawą zbyt krótkich i cienkich luf, czy niskiej jakości spiżu. Innym istotnym mankamentem artylerii koronnej był uszkodzone czy zniszczone lawet, a często nawet ich całkowity brak.

W latach 1718–1732 w ludwisarni kamienieckiej, dzięki dotacjom ze skarbu publicznego i z komór celnych województwa bracławskiego, w oparciu o spiż ze złomowanych dział ściągniętych z Lwowa, ppłk Archibald Glower odlał z przeznaczeniem dla artylerii państwowej 7–8 armat 12- i 4-funtowych. Ponadto naprawił część starych armat i moździerzy [12, s. 499; 1, s. 1-7; 10; 13; 11, s. 357-378; 20, s. 53-56; 3; 32, s. 321; 40, s. 167, 182-184; 59, s. 219]*. W arsenale w Kamieńcu Podolskim dokonywano też interesujących przeróbek posiadanego sprzętu w celu dostosowania go do potrzeb wynikających z warunków prowadzenia działań bojowych na rozległych przestrzeniach Ukrainy czy Podola. W 1733 r. przekazano jednemu ze zgrupowań wojska koronnego, tzw. partii ukraińskiej, trzy działka 2-funtowe, naprawione, ozdobione „malarską robo-

* Nie sposób precyzyjnie określić ilości dział odlanych w tym okresie. Memoriał Alojzego Fryderyka Brühla z 1765 r. uwzględnia jedynie trzy armaty 12-funtowe, całkowicie pomijając czterofuntówki. Historyk Tadeusza Nowak uważa, że wyprodukowano 4 armaty 12-funtowe i 5 armat 4-funtowych. W przypadku pierwszych, według inwentarzy sprzętu z lat 1733–1789 na wyposażeniu twierdzy kamienieckiej były ich trzy. Czwarta ćwierćkartauna, to odlane na zamówienie Sieniawskiego działo „św. Mikołaj", które w 1792 r. znajdowało się w zamku w Międzybożu. W przypadku czterofuntówek Nowak oparł się na lustracji z 1733 r., w której wyliczono 5 takich armat i wszystkie uznał za nowoodlane. W rzeczywistości jedno z nich to krótkolufowa czterofuntówka odlana w 1666 r. dla twierdzy w Białej Cerkwi.

tą", a przede wszystkim ustawione „na kręgach, z których na wszystkie strony można strzelać, koni nie wyprzęgając, takie najsposobniejsze do podjazdów" [4; 26, s. 372-373].

W ludwisarni kamienieckiej odlewano działa zbliżone do produkowanych w drugiej połowie XVII w. Nie był to już więc sprzęt w pełni nowoczesny, ale też nie można go oceniać jako przestarzały, gdyż do drugiej ćwierci XVIII w. postęp technologiczny w zakresie produkcji sprzętu artyleryjskiego w Europie nie był zbyt wielki. Jednak ze względu oszczędnościowych, a także z powodu wykorzystywania surowca z odzysku, działa wykonane przez Glowera miały pewne wady technologiczne, które obniżały ich parametry bojowe, jak donośność czy szybkostrzelność (a właściwie maksymalna ilość wystrzałów, które można było z nich oddać w ciągu dnia). Przede wszystkim miały krótsze i cieńsze lufy. Jeżeli chodzi o pierwszy parametr, to w najlepszym razie lufy armat 6-funtowych miały długość 240 cm, co odpowiadało 24 kalibrom [45, poz. 95, s. 59-60]. Odlewano jednak i lufy 16 kalibrowe (kaliber lufy armaty, z której wystrzeliwano kule żelaznej wagi 6 funtów, czyli ok. 2,5–3 kg, wynosił 97 cm). Armaty były dzięki temu lżejsze – np. 6-funtowe ważyły nieco ponad 800 kg [45, poz. 95, s. 59-60], podczas gdy waga pełnowartościowych lufy tego wagomiaru sięgała i 975 kg. Ponadto w przypadku armat 3-, 4- i 6-funtowych Glower starał się produkować sprzęt w miarę uniwersalny, czyli przydatny jako forteczny i polowy, co nie służyło uzyskaniu dział najwyższej jakości. Armaty spiżowe odlane w latach 1711–1732 miały na lufach „wybite" na części dennej przy zapale herby Rzeczypospolitej i Wettinów pod jedną koroną królewską. Oba herby były czteropolowe, na tarczy herbowej Rzeczypospolitej znajdował się Orzeł polski i Pogoń litewska, natomiast na Wettinów herby: Saksonii, Miśni, Cleve i Berg, a pośrodku herb domu Wettinów zwieńczony czapką elektorską. Na części wylotowej lufy, powyżej czopów – delfinów umieszczone były wśród armatury monogramy i herby kolejnych generałów artylerii, czyli „Wydra" Jakuba Zygmunta Rybińskiego (dowodził artylerią w okresie od 11 VIII 1714 do 16 XII 1725), „Brochowicz" Jana Stanisława Kątskiego (16 III 1726–X 1727) oraz „Gryf" Jana Klemensa Branickiego (18 I/17 VI 1728–9 XI 1735)*. W Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie znajduje się armata odlana zapewne w połowie lat 20. XVIII w., o czym świadczy fakt, że znajdują się na niej herby dwóch generałów artylerii. Bliżej wylotu umieszczony został herb „Brochwicz" oraz monogram „IS-K/G-P/P-A" – czyli Jan Stanisław Kątski, generał podolski, pułkownik artylerii. Nad delfinami znajduje się herb „Wydra" Rybińskiego [45, s. 59-60]**. W 1789 r. w Kamieńcu znajdowały się 4 armaty, z których wystrzeliwano kule żelazne o wadze 4 funtów, czyli 1,7–2 kg, a kaliber lufy wynosił 84 cm. Długość lufy odpowiadał 16 kalibrom, czyli wynosił 134,4 cm. Miały one wybity w części wylotowej herb „Gryf", a także znaki zodiakalny – rak, baran, lew i byk [34, s. 110]. Wojskowo-

---

* Daty sprawowania urzędu generała artylerii koronnej na podstawie: *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, Kórnik 1992 [47, s. 38].

** Zapewne jest to jedna z 8 armat, które w 1789 r. znajdowała się w arsenale kamienieckim [34, s. 110].

Rys. 3. *armata 6-funtowa odlana w 1732 r., , Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Rys. 4. *Herb Rzeczypospolitej na armacie odlanej w 1732 r., Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Rys. 5. *Herb Gryf Jana Klemensa Branickiego na armacie odlanej w 1732 r., , Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Historyczne Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu posiada w swoich zbiorach odlaną w 1732 r. w Gdańsku przez Michała Wittwercka armatę 6-funtową z wybitym w części wylotowej herbem „Gryf" Branickiego. Możliwe, że jest to jedna z pięciu armat tego typu znajdujących się w 1789 r. w arsenale kamienieckim [34, s. 110]. Na zachowanej armacie w części dennej znajduje się trzypolowy herb Rzeczypospolitej i Wettinów. Pod koroną na tarczy prawej (dla patrzącego lewej) umieszczony jest Orzeł Polski, na lewej Pogoń litewska, a pośrodku herb domu Wettinów (Rys. 3–5).

Potencjał artylerii koronnej w ostatniej dekadzie panowania Augusta II powiększyło kilka-kilkanaście armat pozyskanych w inny sposób niż zakup z budżetu generała artylerii. Jak wynika ze sporządzonego w 1789 r. inwentarza arsenału warszawskiego, w 1732 r. zostało odlanych 6 dział 6-funtowych, które prawdopodobnie przywieziono z Saksonii w związku z kampamentem czerniakowskim i na trwale zasiliły artylerię koronną [32, s. 158; 26, s. 372]. Dodatkowo w trakcie polskiej wojny sukcesyjnej na stan artylerii koronnej przejęto w 1733 r. kilka niewielkich wagomiarowo armat znalezionych w Pałacu Saskim w Warszawie, a będących własnością rodu Wettinów. Nie wydaje się przy tym, aby po rzeczywistym przejęciu władzy w Rzeczypospolitej August III rewindykował te armaty. Cały ten sprzęt artyleryjski został prawdopodobnie odlany w ludwisarniach na terenie Saksonii i od wyprodukowanych w Rzeczypospolitej odróżniały się parametrami technicznymi oraz zdobnictwem.

Od lat 30. XVIII w. na stanie artylerii koronnej znajdowało się 12 dział polowych podarowanych przez prymasa Teodora Potockiego [19; 6; 26, s. 372]. Nie wiadomo jakie były ich parametry techniczne, na pewno na lufie wybity był herb Potockich, czyli Pilawa (Rys. 6).

Rys. 6. *Herb Pilawa Złota.*

W czasach panowania Augusta III (1734–1763) nabytki artylerii koronnej były znacznie skromniejsze. Udokumentowanie to: 2 działa 3-funtowe odlane w 1738 r. oraz 6 armat 3-funtowych podarowanych wraz z całym parkiem artyleryjskim w 1753 r. lub 1754 r. przez Henryka Brühla [32, s. 158-159; 53, s. 250-251]*. Nie można jednak wykluczyć, że artylerii koronnej przybyło

* W. Konopoczyński na podstawie raportu sporządzonego w 1755 r. dla ambasadora francuskiego przez byłego nauczyciela Czartoryskich i Poniatowskich Moneta, przypisał Brühlowi sprowadzenie z Drezna 12 armat 8-funtowych „pro ornamentu cekauzu warszawskiego" [42, t. 1, s. 333; 26, s. 372].

w latach 40–50 XVIII w. więcej sprzętu. Zdają się o tym świadczyć inwentarze zasobów arsenału warszawskiego. W 1726 r. znajdowało się w nim: 20 armat 3-6-funtowych i jeden 27-funtowy, niezdatny do użytku moździerz żelazny, a w czerwcu 1765 r.: 40 spiżowych i 6 żelaznych armat wagomiarów od 0,5- do 4-funtowej, 4 spiżowe (25-, 8- i 4-funtowe) i 6 żelaznych moździerzy (100-, 80-, 40-, 33- i 30-funtowe), 6 belerków (działek krótkolufowych, wiwatowych), 16 hakownic oraz 10 śmigownic [5; 39, s. 108; 26, s. 381-382; 27, s. 101-102]. Przyjmując, że jesienią 1733 r. wojsko koronne opuszczając Warszawę wywiozło cały wartościowy sprzęt artyleryjski, to wszystkie działa będące w 1765 r. na stanie arsenału, znalazły się w nim po 1736 r. Spory odsetek musiały przy tym stanowić nowe armaty i moździerze. Cały sprzęt artyleryjski odlany ze spiżu powstał poza granicami Rzeczypospolitej, w której po zamknięciu ok. 1732 r. ludwisarni w Kamieńcu nie było tego typu zakładu produkcyjnego. Przy arsenale kamienieckim działał jedynie warsztat zajmujące się naprawą i konserwacją broni, wykonujący nowe zapały i lawety, a może podejmujący się poważniejszych prac związanych z przewierceniem zużytych moździerzy [28, s. 154]. W przypadku armat i moździerzy żelazny małych wagomiarów nie można wykluczyć, że kilka zostało odlanych w podkieleckich kuźnicach. Wiadomo, że w 1751 r. biskup krakowski Andrzej Stanisław Załuski przekonał hetmana Józefa Potockiego do zamówienia dział dla twierdzy stanisławowskiej oraz oddelegowania na kilka tygodni oficera artylerii koronnej płk Christiana Dahlke do zakładów samsonowskich, „ażeby (...) onez do lepszej perfekcji przyprowadził". Po śmierci Potockiego Załuski poprosił w sierpniu 1751 r. nowego głównodowodzącego armią koronną, Jana Klemensa Branickiego o udzielenie miesięcznego urlopu w porze zimowej Dahlkemu, aby do lepszego porządku doprowadził kuźnice, „co może in commodus Ojczyzny obrócić się, gdy zagranicą szukać nie będziemy, co się w domu znaleźć może" [15; 28, s. 154].

Ubytki sprzętowe ze stanu artylerii wynikały przede wszystkim z pozbywania się uszkodzonych dział, który nawet jeżeli pozostawały w magazynach arsenałów, to kwalifikowane były jako złom spiżowy czy żelazny. Skreślano z ewidencji też sprzęt przestarzały – najwięcej pozbyto się hakownic i muszkietów murowych, całkowicie już nieprzydatnych w realiach wojny połowy XVIII w. Pierwszych do 1763 r. pozostało na wyposażeniu artylerii koronnej zaledwie 68 uznanych za sprawne, a muszkiety całkowicie zniknęły z wykazu sprzętu. Nie można też wykluczyć strat wojennych, czyli armat zniszczonych w trakcie działań bojowych lub zabranych przez Rosjan jako trofea w latach 1733–1735. Wiadomo, że w marcu 1734 r. oblegający Gdańsk Rosjanie, cierpiący na dotkliwy niedostatek artylerii, wywieźli z Elbląga, Malborka, Pucka, Tczewa i Torunia 16 armat i 6 moździerzy (w tym 2 z Pucka) [17; 61, s. 20, 24, 26-27; 25; 56, s. 50]. Nie można wykluczyć, że jakieś działa z arsenału w Malborku zabrali także stronnicy Leszczyńskiego. Na pewno uczynili tak w przypadku arsenałów: warszawskiego jesienią 1733 r. i krakowskiego w styczniu 1735 r. Z tego ostatniego gen. Jan Steinflicht z rozkazu marszałka konfederackiego Adama Tarły wywiózł cały wartościowy sprzęt artyleryjskich – armatę żelazno 1,5-funtową i trzy 1-funtowe – który bezpowrotnie ubyły ze stanu arsenału krakowskiego [7].

Dzięki produkcji nowego sprzętu, darowiznom, a także rewindykowaniu armat państwowych znajdujących się w zamkach prywatnych, do 1763 r. artyleria koronna powiększyła swój stan posiadania do 365 dział różnego typu. Składało się na to: 111 armat spiżowych i 122 armaty żelazne wagomiarów od 1- do 24-funtów, 20 haubic żelaznych wagomiarów od 6- do 24-funtów, 19 moździerzy spiżowych i 43 moździerze żelazne wagomiarów od 1- do 125-funtów, 20 szrotownic (1 spiżowa) i 10 organków (7-14 lufowych) [26, s. 384; 27, s. 97]. We wszystkich przypadkach nastąpił przyrost ilościowy, a haubice zaczęły być wyróżniane jako odrębny typ dział.

Litewski park artyleryjski gwałtownie się uszczuplił w pierwszej dekadzie XVIII w. nie tylko za sprawą Szwedów i Rosji, ale też wojny domowej w Litwie. W 1717 artyleria państwowa Wielkiego Księstwa Litewskiego dysponowała może zaledwie 10 działami, które zdeponowane były w jedynym arsenale w Wilnie [52, s. 483; 27, s. 103]. Było to zdecydowanie niewystarczająca ilość sprzętu artyleryjskiego nawet na tak niewielką armię, jak litewska (zreorganizowana w 1717 r. liczyła 6000 stawek żołdowych, co odpowiadało ok. 3900 żołnierzy [49, s. 150-157, 180-201]). Generał artylerii litewski w latach 1710–1725 Bogusław Ernest Dönhoff (Denhoff) uważał, że w celu zabezpieczenia potrzeb armii związanych z działaniami polowymi konieczny był zakup kilku moździerzy i 18 armat: 12 6-funtowych i 6 3-funtowych wraz z całym wyposażeniem, czyli 4 skrzyniami do przewożenia kul armatnich, 6 wozami i 6 karami amunicyjnymi oraz 2 wozami „drabiniastymi" dla przewozu sprzętu rzemieślników zabezpieczających od strony technicznej artylerię (stelmach, kowal, cieśla i smolarz). Zakup samych środków transport wymagał zgromadzenia 11 280 zł, a znacznie kosztowniejszy byłby sprzęt artyleryjski [16, s. 27-29, 33-34, 37-38]. Sejm Rzeczypospolitej nie uchwaliły jednak żadnych nadzwyczajnych środków na odbudowę litewskiego parku artyleryjskiego i do początków lat 30. XVIII w. artylerii litewskiej przybyły może zaledwie 2 działa, gdyż jesienią 1733 r. w cekhauzie wileńskim było jedynie 12 armat [27, s. 104]. Prawdopodobnie cały sprzęt jakim dysponowała armia Wielkiego Księstwa w chwili wybuchu tzw. wojny o tron polski (czy polskiej wojny sukcesyjnej) jesienią 1733 r. był w miarę nowy, odlany w XVIII w., ale raczej nie nowoczesny. W złym stanie był budynek arsenału, który w drugiej dekadzie XVIII w. określano jako „zrujnowany" [16, s. 37-38], a przez szereg następnych lat nie doczekał się remontu. W trakcie polskiej wojny sukcesyjnej Litwini stracili część posiadanego sprzętu artyleryjskiego, zniszczonego lub zdobytego przez Rosjan w bitwach pod Sielcami 19 VIII 1734 r. i Królowym Krzesłem w maju 1735 r. [23; 24; 38, t.1, s. 82; 21; 43, s. 57-58; 27, s. 104].

Odbudowa artylerii litewskiej nastąpiła w okresie, gdy dowodzili nią Antoni Dowojna Sołłohub (26 XI 1734–IX 1759) i Eustachy Potocki (20 IX 1759–23 II 1768)*. Do 1752 r. zostało odlanych w Wilnie 12 armat, 2 moździerze i 2 „moździerzyki" do miotania granatów. W latach 50. XVIII w. przebudowany został arsenał wileński**. W 1766 r. artyleria litewska dysponowała 18 armatami

---

* Daty sprawowania urzędu generała artylerii koronnej na podstawie: *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994 [48, s. 39].

** Jego plan z lat 60. XVIII w.: [6]

od 2 do 12-funtowej, 4 moździerzami o wagomiarach od 4 do 18-funtowego, a także kilkoma moździerzykami. W całości był to sprzęt nowo wyprodukowany [22; 27, s. 104].

Na początku lat 60. XVIII w. sprzętu artyleryjskiego w Koronie, a przede wszystkim w Wielkim Księstwie dalej było zbyt mało, aby zapewnić odpowiednią ochronę nielicznym fortecom państwowym (w mającym taki status Elblągu po 1735 r. nie było ani jednego działa państwowego!), a niewystarczające było też wsparcie artyleryjskie działań polowych wojska koronnego na wypadek wojny, co wykazały działania zbrojne w latach 1733–1735*. Na dodatek wiele armat było starych i niesprawnych. Wśród armat i moździerzy dalej spory odsetek stanowiły stary sprzęt, odlany w XVII w., a nawet XVI w. Zły stan techniczny dział nie był jedynym problemem. Innymi była niska jakość ich wykonania i mała przydatność do wykorzystania w charakterze artylerii polowej lub fortecznej. W 1733 r. 14 z 24 będących na wyposażenie fortecy kamienieckiej armat 6-funtowych oraz dwie z pięciu 3-funtowych oceniono jako „mierne", a to za sprawą niskiej jakości spiżu. Szereg armat ustawionych na bateriach i wałach w Kamieńcu, Białej Cerkwi czy Okopach nie było przystosowanych do pełnienia funkcji artylerii fortecznej za sprawą krótkich luf i odlania ich z żelaza, co obniżało donośność i szybkostrzelność. Brak wystarczającej ilości armat i moździerzy wymuszał wykorzystywanie ich niezgodnie z przeznaczeniem. Za najwartościowszy sprzęt uznawano armaty wagomiarów 3- 4- i 6-funtów, których było ok. 140.

Skromny budżet artylerii koronnej sprawiał, że przy produkcji nowych dział kładziono nacisk na ich „uniwersalizację", umożliwiającą ich wykorzystania w różnego typu działaniach wojennych, a także policyjnych. W połowie XVIII w. było to już było sprzeczne z obowiązującą w Europie tendencją do produkcji wyspecjalizowanego sprzętu artyleryjskiego, oddzielnego dla działań polowych i do obrony fortec. Pojawiła się ona w pierwszych dekadach XVIII w, a jej zasadność wykazała wojna o sukcesję austriacką i towarzyszące jej konflikty (głównie dwie pierwsze wojny śląskie), co sprawiło, że produkcje wyspecjalizowanego sprzętu podjęto w Austrii, Prusach, Rosji czy Francji.

W Austrii jeszcze przed 1722 r. dokonano standaryzacji dział, ale pozostawiono aż 10 typów armat (wagomiarów od 1- do 48-funtów), 2 haubic (12- i 16-funtów) i 4 moździerzy (10-, 30-, 60-100-funtów). Dopiero w lat 40. XVIII w. zróżnicowano sprzęt na forteczny i polowy, a także przystąpiono do stopniowego zmniejszania ilość produkowanych typów armat. Pracami modernizacyjnymi kierowali Jospeh von Lichtenstein i Antoni Feuerstein. Doprowadzili oni do wprowadzenia w 1753 r. na uzbrojenie austriackiej armii polowej haubic 7-funtowych oraz trzech typów armat o krótkich lufach odpowiadających 16 kalibrom: 3-, 6- i 12-funtowe [30, s. 181-201; 36, s. 44-45; 39, s. 103-104]. W Prusach pierwszy etap procesu modernizacji artylerii przeprowadzono do 1722 r. ujednolicając sprzęt poprzez pozostawienie czterech typów armat (3-, 6-, 12- i 24-funtowych), dwóch typów haubic (7- i 10-funtowe) oraz trzech typów

* Warto zaznaczyć, że w 1718 r. ówczesny generał artylerii koronnej J. Z. Rybiński uważał, że aby zaspokoić potrzeby obronne samej tylko Korony należało powiększyć park artyleryjski o 1482 działa: [26, s. 371].

moździerzy (30-, 50- i 100-funtowe). W 1740 r. podjęto produkcje wyspecjalizowanych dział polowych, o krótszych i lżejszych lufach: armaty konstrukcji Holtzmanna 3-, 12- i 24-funtowe, haubice 7- i 10-funtowe, moździerze 10-funtowe. W praktyce typów armat polowych było więcej, gdyż armia pruska użytkowała trzy rodzaje armat 12-funtowych oraz po dwa rodzaje 3- i 6-funtowych. Do tego dochodziły specjalnie skonstruowanych dla potrzeb artylerii konnej 20 armat 6-funtowych i 4 haubice 7-funtowe [33, s. 254-260; 29; 31 s.89 i nast.; 39, s. 102-103]. W Rosji proces modernizacji artylerii rozpoczęty jeszcze przez Piotra I, kontynuowany był w latach 30. XVIII w., kiedy to wprowadzono na wyposażenie armii w miarę zunifikowane typy armat 3-, 6-, 8- i 12-funtowych oraz haubice i moździerze 20-, 40- i 80-funtowe. Jednak już w połowie XVIII w. uznano ten sprzęt za mało doskonały za sprawą jego dużego ciężaru, małej mobilności i szybkostrzelności, a także niewielkiego stopnia uniwersalizacji. W 1756 r. dowództwo nad artylerią rosyjską objął gen. Piotr Szuwałow, który stopniowo zaczął wymieniać cięższy sprzęt artyleryjski na nowe typu armat polowych 6- i 12-funtowych, a przede wszystkim na tzw. „tajne haubice" i „jednorogi". Pierwsze były przystosowane do strzelania kulami 3-funtowymi z jednego kanału lufowego i kartaczami z drugiego. „Jednorogi" to według A. Agejeva kilka rodzajów dział o lufach długości pośredniej pomiędzy haubicami i armatami, dwukrotnie lżejszych od będących ich odpowiednikami wagomiarowymi armat, a przy tym będących sprzętem uniwersalnym, gdyż można było z nich strzelać kulami, bombami i kartaczami [55, s. 5-13; 60, s. 212-213; 62, s. 55-63;57, s. 65-66; 58, s. 188-190; 39, s. 103]. We Francji proces modernizacji artylerii rozpoczął się w latach 30. XVIII w. gdy ujednolicono sprzęt do czterech typów armat (4-, 8, 12-, 24-funtowe), dwóch typów moździerzy (8- i 12-calowe) i jednego modelu haubicy (15-calowej), a zakończył się w na przełomie lat 60. i 70. XVIII w., kiedy wdrożono system opracowany przez Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval. Zakładał on podział artylerii na: 1) oblężniczą, do zdobywania twierdz i miast warownych; 2) forteczną, do obrony twierdz i miast warownych; 3) polową (od 1792 r. podzieloną na artylerię pieszą i konną); 4) pułkową z armatami 4-funtowymi [39, s. 102].

W Rzeczypospolitej proces modernizacji artylerii zainicjował wkrótce po objęciu tronu Stanisław August Poniatowski. Króla wydatnie wspomagał generał artylerii koronnej Alojzy Frydery Brühl, a wykonawcami konkretnych zadań byli Jan Witte, August d'Aster, Jan Zachariasz Neubert, Józef Jakubowski i inni. W przeciągu 25 lat udało się znacząco poprawić stan artylerii koronnej i litewskiej. Stało się tak dzięki wyremontowaniu jeszcze w latach 60. XVIII w., za pieniądze przekazane przez króla, całego wartościowego sprzętu znajdującego się na wyposażeniu artylerii. Kolejnym krokiem było rozpoczęciem wymiany sprzętu, możliwej dzięki podjęciu na dużą skalę produkcji sprzętu artyleryjskiego w Polsce. Pierwsze armaty zamówiono jeszcze poza granicami Rzeczypospolitej – w 1765 r. 4 armaty 3-3,5-funtowe, 2 haubice 8-funtowe i prawdopodobnie 2 armaty 2-funtowe w ludwisarni Jana Mikołaja Biebera w Hamburgu [44, s. 213]*. Armata 3,5-funtowa miała lufę kalibru 79 mm, długości 110 cm (15 kalibrów),

* W 1789 r. oba granatniki 8-funtowe znajdowały się w Kamieńcu Podolskim, [34, s. 108].

Rys. 7. *Lufa armaty 3-funtowej odlanej dla armii polskiej w Hamburgu w 1765 r.;* *http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/lufa-dziala-regimentowego-3-funtowego-odlana-przez-jana-mikolaja-biebera.php, dostęp 10.05.2014.*

ważącą 254 kg. Na części wylotowej lufy wybity był napis: „Pro fide lege et rege", a pod nim monogram królewski „SAR" pod koroną. W części dennej znajdował się zwieńczony koroną herb czteropolowy Rzeczypospolitej na paludamencie, z umieszczonym pośrodku tarczy herbem „Ciołek" Poniatowskich. Pod herbem wybity został napis „MDCCLXV/ Me fecit Ioh. Nic. Bieber. in Hamburg", a na dnie „N 2" [45, s. 60-61; 35] (Rys. 7).

W 1765 r. król na własny koszt przystąpił do odbudowy ludwisarni warszawskiej założonej jeszcze w latach 30. XVII w. przez Władysława IV Wazę, a znajdującej się przy ul. Podwale. Odlewanie dział rozpoczęto w lutym 1767 r. ale po 3 latach przerwano w 1769 r. lub na początku 1770 r. [37, s. 186-209; 44, s. 213-215; 39, s. 109-110]. Zdaniem S. Skrzyńskiego w latach 1773–1777 w ludwisarni warszawskiej odlano 6 armat 4-funtowych dla artylerii litewskiej, 2 moździerze 32-funtowe oraz nie nadające się za sprawą błędów technologicznych do użytku 2 armaty 12-funtowe [44, s. 214]. W 1779 r. królewska ludwisarnia w Warszawie wznowiła produkcję sprzętu artyleryjskiego na dużą skalę, a w 1780 r. stała się państwową, gdyż król podarował ją Rzeczypospolitej. Działa produkowano w niej aż do końca istnienia Rzeczypospolitej, choć w latach 1786–1789 tylko na zamówienie osób prywatnych [44, s. 215-229; 39, s. 127-131]. W latach 1769–1772 działała druga ludwisarnia otwarta na polecenie króla i Komisji Wojskowej przez gen. Jana Witte w Kamieńcu Podolskim [40, s. 184-186]. W obu tych zakładach remontowano stary sprzęt np. rozwiercając stare armaty 3-funtowe na 6-funtowe, a przede wszystkim odlewano nowe działa. Odpowiadające ówczesnym trendom w produkcji sprzętu artyleryjskiego, gdyż ludwisarnia warszawska w latach 1767–1769 oraz 1772(?)–1779 produkowała armaty według wzorów austriackich (tzw. Lichtensteina). W przypadku produkcje kamienieckiej starano się nawiązywać do sprzętu austriackiego, ale dawały o sobie znać stare, rodzime (czy też lokale) tradycje odlewnicze. Wynikało to z faktu, że „rodzaje i parametry sprzętu, wyprodukowanego w ciągu trzech lat działalności ludwisarni w Kamieńcu Podolskim, bardziej były dostosowane do potrzeb obrony twierdzy niż do działań w polu, stąd duża

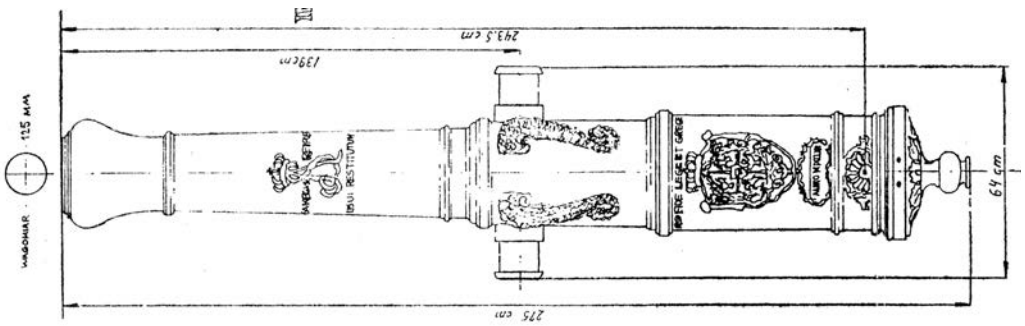

Rys. 8. *Armata 12-funtowa odlana w 1779 r.; R. Matuszewski, Odnowa artylerii koronnej w latach 1764-1789. Organizacja i rekonstrukcja sprzętu, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. XXV, Warszawa 1982, s. 132.*

liczba moździerzy i granatników, a także działa o większych długościach i ciężarze" [39, s. 131] lufy. Po wznowieniu produkcji w Warszawie, od 1779 r. przy produkcji dział uwzględniano francuską myśl techniczną i zalecenia Gribeauvala wprowadzając śruby celownicze, celowniki i muszki; zmieniając konstrukcję dna przewodu lufy i czopu; ograniczając długość luf armatnich do 18 kalibrów (16 kalibrów w armatach 3-funtowych). Uproszczono także tzw. delfiny, a od 1780 r. zniesiono dekorowanie luf w części wylotowej herbami i monogramami królewskimi (co należy wiązać ze zmianą statusu prawno-własnościowego ludwisarni warszawskiej z królewskiej na państwową). W konsekwencji ludwisarnia warszawska produkowała armaty łączące w sobie systemy Lichtensteina i Gribeauvala [44, s. 219-220 ; 39, s. 128; 51, s. 61; 32, s. 173-181]. Haubice częściowo natomiast wzorowały się na rosyjskich jednorogach [44, s. 219-221].

W obu ludwisarniach wyprodukowano łącznie 243–246 armat, granatników i moździerzy. Jednak tylko część tego sprzętu zasiliła arsenały państwowe, gdyż z celowym przeznaczeniem dla armii koronnej wyprodukowano 140 dział, a dla armii litewskiej przynajmniej 6 armat 4-funtowych i 12 armat 3-funtowych. Ponadto 2 moździerze 32-funtowe i 14 tzw. „jednorogów", czyli granatników wykonano na zamówienie króla Stanisława Augusta, a produkcję przynajmniej 8 armat sfinansowali oficerowie wojska polskiego [39, s. 130-131; 44, s. 227-229; 51, s. 61-64].

Produkowany w ludwisarni warszawskiej sprzęt „parametrami swoimi w pełni odpowiadał wymogom uznawanym w armiach europejskich" [39, s. 131]. W latach 1767–1769 produkowano przy tym głównie sprzęt lekki – 20 armat 3-funtowych, 5 haubic-granatników 8-funtowych, 2 „haubice polskie" (prawdopodobnie 4-4,5-funtowe) oraz 12 mały armatek „kawaleryjskich" zamówionych przez króla [39, s. 109; 44, s. 214-215]. Haubice 8-funtowe miały lufy długości zaledwie 4 kalibrów (nieco ponad 40 cm), ważące ok. 190 kg. Armatki „kawaleryjskie", zwane też „astrowskimi", były sprzętem eksperymentalnym, zaprojektowanym dla potrzeb kawalerii, o czym świadczą siedzenia dla obsługi [8; 51, s. 55] (Rys. 8).

W latach 1779–1789 odlewano armaty 12-funtowe, tzw. bateryjne, o lufie

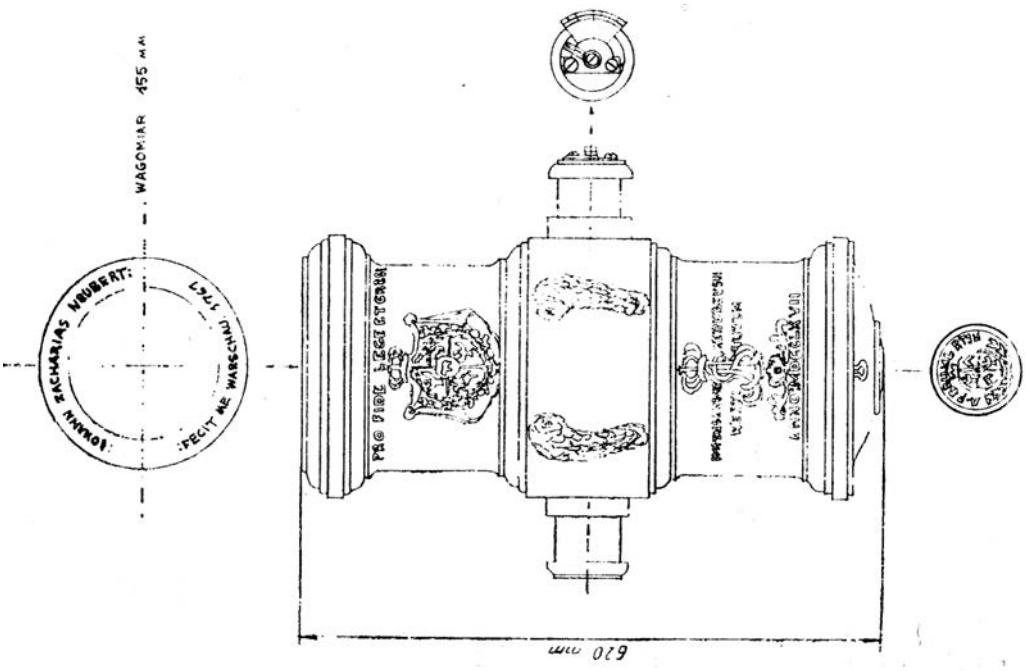

Rys. 9. *Haubica 8-funtowa odlana w Warszawie w 1767 r.; R. Matuszewski, Odnowa artylerii koronnej w latach 1764-1789. Organizacja i rekonstrukcja sprzętu, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", t. XXV, Warszawa 1982, s. 133.*

długości 21 kalibrów i wadze ok. 1430 kg; 12-funtowe polowe o długości 18 kalibrów i wadze ok. 1030 kg*; armaty 6-funtowe o długości 18 kalibrów i ciężarze lufy ok. 500 kg; armaty 3-funtowe o długości lufy 16 kalibrów, sporadycznie 18 kalibrów i wadze lufy 150 kg-200 kg (całość do 250 kg); haubice 24-funtowe z lufami długości 9,5 oraz 5,5 kalibrów; haubice 8-funtowe o długości lufy 5,5 kalibrów. Ponadto z inicjatywy króla podjęto produkcję lekkich, 4-funtowych dział – granatników, wzorowanych na rosyjskich „jednorogach". Zapewne przeznaczone były dla planowanej artylerii konnej, a surowiec na ich wyprodukowanie pozyskano z przelania nieudanych z „armatek kawaleryjskich" [39, s. 131; 53, s. 113; 45, s. 61-64] (Rys. 9).

W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie znajduje się jeden moździerz i kilka armat spiżowych odlanych w ludwisarni warszawskiej w latach 80. i początku 90. XVIII w. Produkcją sprzętu artyleryjskiego kierował wtedy Johannes (Jan) Dietrich i na płaszczyznach wylotowych armat znajduje się napis „Joh[też Joh: lub John czyli Johannes]: Ehrenfried Dietrich f[udit] m[e] Warsaviae…"; lub „Ioh[annes] Ehrenfried Dietrich f[ecit] m[e] Warsaviae…". Po słowie „Warsaviae" na armatach odlanych w 1786 r. wybito cyfry tego roku „1786". Choć róż-

* Odlana w 1790 r. armata polowa 12-funtowa nr 13 miała lufę kalibru 122 mm, długości 16 kalibrów, czyli 218 cm bez grona i wagi 710 kg [45, s. 63-64].

ni byli zleceniodawcy ich odlania, to na wszystkich lufach na dnie znajduje się napis wskazujący, kto był wtedy generałem artylerii koronnej i tym samym nadzorował produkcję ludwisarni warszawskiej: w 1786 r. „A[loisius] F[ridericus] Briihl Rei Tormentariae [lub tylko Tor] Summus Pref[ectus]", a w latach 1789–1790 Sta[nislaus] Sz[częsny] Potocki Rei Tor[mentariae] Summus Pref[ectus] lub w wersji spolszczonej „Sta[nisław] Sz[częsny] Potocki G[ene]r[a]ł Art[ylerii]: Koronn[ej]*.

Wszystkie zachowane armaty z 1786 r. przeznaczone były do strzelania kulami 3-funtowymi. Różnią się kalibrami luf: 74 mm, 75 mm, 79 mm. Zbliżona była do siebie długość luf: 114–116 cm bez grona, a także ich waga 154–155 kg. Jedna z armat został odlana dla artylerii litewskiej na zlecenie Nestora Kazimierza Sapiehy (generał artylerii litewskiej). Stąd w części denne wybity został herb „Lis" Sapiehów z napisem w otoku: „Nst[Nestor]: Csm[Casimirus]: Sapieha R[ei]: T[ormentariae]: M[agni]: D[ucatus]: Lfithuaniae]: S[ummus]: P[refectus]|". Powyżej umieszczona został wstęga z napisem: „Civis me Patriae obtulit 23. 8 bris. 1784", a na pierścieniu przy czopach: № 61. Na prawym czopie podano wagę lufy: 3 c. 79 f. Na pierścieniu poniżej delfinów znajduje się napis: „Pro fide, rege et lege". Na części dennej wybity został herb czteropolowy Rzeczypospolitej na paludamencie pod koroną, z umieszczonym pośrodku tarczy herbem „Ciołek" Poniatowskich [45, s. 61]. Dwie inne armaty zamówił dla swoich potrzeb wojewoda ruski Stanisław Potocki i na lufach wybity był herb „Pilawa" Potockich. Na jednej z tych armat nie ma znaków państwowych, a na drugiej w części dennej znajduje się herb czteropolowy Rzeczypospolitej na paludamencie pod koroną, z umieszczonym pośrodku tarczy herbem „Ciołek" [45, s. 61-62].

W 1789 r. armaty 3-funtowe o kalibrze 75 mm, długości lufy 123 cm (bez grona) i ciężarze 182,5–185,5 kg zamówili oficerowie regimentu pieszego szefostwa gen. Józefa Wodzickiego oraz marszałek Sejmu Czteroletniego Stanisław Małachowski. W części wylotowej znalazło to swoje odzwierciedlenie w wybitych napisach. Na jednej z luf brzmi on „Za panowania / Stanisława Augusta / Króla Polskiego W[ielkiego]: X[ię]cia. Litt:[ewskiego] / z ofiary gorliwey / całego K[o]rp[u]su / Officerów R[egi]m[en]tu Pieszego / Im[ienie]m: Królewicza za Sz[e]f[os]twa Joz[efa] iego / Komissia Woysk Oboyga Narodow/ Ludwisarni Warsz[awskiej]: odlac nakazała R: 1789". Poniżej znajduje się orzeł polski z monogramem „SAR" na piersi trzymający w szponach tarczę z herbem „Leliwa" Wodzickich. Na pierścieniu przy delfinach wybity został: „№ 103", a na prawym czopie waga: „3. C:156 1/2 F:". Na drugiej lufie w części wylotowej znajduje się wstęga z napisem „Amor / Patriae me obtulit / 1789". Poniżej tarcza z herbem „Nałęcz" Małachowskich i napis w otoku: „Sta[nislaus]: Małachowski S[upremus]: R[egni]: R[eferendarius] C[o]m[itiae]: C[on]f[oederationis] Mar[e]s[c]h[a]l[cu]s". Poza tarczą herbową skrzyżowane miecz i laska marszałkowska. Na pierścieniu wybity: „№ 24", a na prawym czopie waga: „3.C: 149 1/2 F:". Na pierścieniu pod delfina-

---

* Alojzy Fryderyk Brühl był generałem artylerii koronnej od 30 III 1763 r. i po krótkiej przerwie w 1764 r. ponownie od 22 XII 1764 r. do rezygnacji z urzędu 28 VII 1788 r., Stanisław Szczęsny Potocki był generałem artylerii koronnej od 28 VII 1788 r. do 27 I 1792 r.: [46, s. 38].

Rys. 10. *Armata 3-funtowa odlana w 1789 r. na zamówienie S. Małachowskiego, , Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Rys. 11. *Herb Rzeczypospolitej i królewski na armacie odlanej w 1789 r., , Historyczno -Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Rys. 12. *Herb Małachowskich na armacie odlanej w 1789 r., Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

mi umieszczony został napis „Stanislao Augusto regnante". Na obu armatach w części dennej znajduje się herb czteropolowy Rzeczypospolitej na paludamencie pod koroną, z umieszczonym pośrodku tarczy herbem „Ciołek" Poniatowskich. Nad koroną znak arsenału warszawskiego: „AW" (arsenał warszawski) pośrodku, w otoku zaś: „Artylleryi Koronney" [45, s. 62-63] (Rys. 10-12).

Taki sam herb i napisy w części dennej miała wybite trzecia armata odlana w 1789 r. Przeznaczona była dla nieco cięższych kul, gdyż wagi 3,25 funta. Lufa była kalibru 77 mm, długości 126 cm (bez grona) i wagi 163,4 kg. Wykonana została na zlecenie generała majora artylerii koronnej Teodora Potockiego i dlatego na części wylotowej umieszczony został herb „Pilawa" z napisem w otoku „Teodor[us] Potocki Rei Torm[entariae] G[e] n[e]r[alis] Major". Powyżej znajduje się wstęga z napisem: „Bello, sed nunquam civili 1789". Na pierścieniu przy czopach wybity został „№ 110", a na pierścieniu poniżej delfinów napis: „Stanislao Augusto regnante" [45, s. 63].

Jedyny zachowany w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie moździerz został odlany ze spiżu w systemie Coehorna przez Jana Zachariasza Neuberta w Warszawie w 1773 r. Przeznaczony był do strzelania bombami wagi 1,5-funta. Miał lufę kalibru 74 mm, wysoki był na 24 cm, a ważył 11,2 kg. Na płaszczyźnie wylotowej w otoku umieszczony był napis: „IOHANN ZACHARIAS NEUBERT / FECIT ME VARSOVIE 1773", na pierścieniu środkowym znajdowały się dwa delfiny [45, s. 63].

M. Wieliczko-Wielicki w opublikowanym w 1935 r. artykule *Polonica artyleryjskie w Rosji* wspomina o 3 armatach 3-funtowych w zbiorach muzeów rosyjskich, a odlanych w 1766 r. (?) przez Johannesa Neuberga oraz w 1780 r. i 1784 r. przez Johannesa Dietricha (ostatnia na zamówienie Kazimierza Nestora Sapiehy) [54, s. 112-113]. Obecnie w Wojskowo-Historycznym Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu znajduje się kilka armat odlanych w czasach Stanisława Augusta w latach 1789–1791 (Rys. 13-14).

Ludwisarnie warszawska i kamieniecka do produkcji używała przede wszystkim spiżu pozyskanego z przelania starych, przestarzałych i niezdatnych do użytku armat. W połączeniu ze stratami poniesionym w trakcie konfederacji barskiej w latach 1769–1772 – blisko 300 różnego typu dział zagarnęli Rosjanie – doprowadziło to do znacznego unowocześnienia sprzętu artyleryjskiego znajdującego się na wyposażeniu obu armii Rzeczypospolitej. W 1789 r. dysponowały one 215 armatami o wagomiarach od 1- do 24-funtowej, 22 granatnikami-haubicami o wagomiarach od 6- do 24-funtowego, 67 moździerzy o wagomiarach od 1- do 125-funtowego, a także 17 organkami i śmigownicami. Znaczący odsetek stanowił sprzęt nowy, technicznie dorównujący użytkowanemu przez inne armie europejskie. Dotyczy to zwłaszcza dział polowych. Dalej jednak sprzętu artyleryjskiego było zbyt mało, aby należycie zabezpieczyć jedyną fortecę Rzeczypospolitej i odpowiednio nasycić nim armię polową. Dobitnie wykazały to wydarzenia z lat 1790–1792, gdy nie udało się odpowiednio przygotować artylerii i całej armii do wojny z Rosją. Trudno w tym kontekście uznać „odnowę" artylerii Rzeczypospolitej dokonanej w latach 1765–1789 za w pełni udaną. Negatywnie odbija się to też na ocenie całokształtu dokonań wojskowości polsko-litewskiego w zakresie wyposażenia artyleryjskiego w całym XVIII w.

Rys. 13. *0013 Armata 3-funtowa odlana ok. 1790 r., , Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

Rys. 14. *Armata polska 6-funtowa odlana ok. 1790 r., , Historyczno-Wojskowe Muzeum Artylerii, Wojsk Inżynieryjnych i Łączności w St. Petersburgu, foto autora.*

REFERENCES

PRIMARY POLISH AND INTERNATIONAL SOURCES

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Roskie, Korespondencja, pudło VI, nr 68 «A. Glower do J.K. Branickiego, Kamieniec Podolski 21 VII i 29 IX 1729».
2. AGAD, Archiwum Roskie, Korespondencja, pudło VI, nr 68.
3. AGAD, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 17 i 19.
4. AGAD, Zbiór Anny Branickiej, 1139 «A. Glower do J.K. Branickiego, Kamieniec Podolski 30 IV 1733».
5. AGAD, Zbiór Popielów, 341.
6. AGAD, Zbiór Popielów, 341, k. 12.
7. AGAD, Zbiór Popielów, 341, k. 18v-19.
8. AGAD, Zbiór Popielów, 341, k. 251.
9. Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, 384.
10. ANK, Archiwum Podhoreckie I, 93.
11. ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, 1130.
12. ANK, Zbiór Rusieckich, 151, t. 1 «A. Glower do J.S. Kątskiego, Kamieniec Podolski 27 XI 1727».
13. Teki Andrzeja Potockiego, pudło VII, 1.
14. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ), 5349.
15. BJ, 78, k.60v.
16. Biblioteka im. Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz), 2654.
17. B.Cz. von Münnich do Anny Iwanownej, Pruszcz 12/23, 15/26 III 1734.
18. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOss), 286.
19. BOss, 1074, k. 3-4.
20. BOss, 13353.
21. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Vilnius (LVIA), SA, 18250, k. 219 oraz SA, 18369, k. 406.
22. LVIA, SA, 18258, k. 180-181.
23. Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва (РГАДА). – Ф. 11. – Оп. 429. – Л. 290-295.
24. РГАДА – Ф. 177, 1734, 16, – Л. 2.
25. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 49. – Оп. 1 – Спр. 1529. – Арк. 30 «Relacja z obozu moskiewskiego, b.d., ale ok.19 IV 1734».

SECONDARY INTERNATIONAL SOURCES

26. Ciesielski T. Armia koronna w czasach Augusta III. – Warszawa, 2009. – 630 s.
27. Ciesielski T. Artyleria wojsk Rzeczypospolitej w latach 1717–1763: sprzęt artyleryjski i jego rozmieszczenie // Studia artyleryjskie. T. II / red. M. Giętkowski i A. Smoliński. – Toruń, 2011.
28. Ciesielski T. Zaplecze przemysłowe armii polskiej w XVIII w. (1717–1763) // Per Saecula. Dyplomacja-Gospodarka-Historiografia / red. A. Korytko i B. Krysztopa-Czupryńska. – Olsztyn-Piotrków Trybunalski, 2009.

29. Die Kriege Friedrichs des Großen, hrsg. vom Grosen Generalstab. Th. III: Der Siebenjahrige Krieg 1756-1763. Bd. I. – Berlin 1901.
30. Dolleczek A. Geschichte der österreichischen Artillerie. – Wien 1887.
31. Duffy C. The Army of Frederick the Great. – London, 1974.
32. Górski K. Historya artyleryi polskiej. – Warszawa, 1902.
33. Jany C. Geschichte der Königlisch Preussischen Armee bis zum Jahre 1807. Bd. 2: Die Armee Friedrichs des Großen. – Osnabrück 1967.
34. Hniłko A. Inwentarz cekhauzu kamienieckiego z r.1789, «Przegląd Historyczno-Wojskowy». T. 5. – Warszawa, 1932.
35. http://www.muzeumwp.pl/emwpaedia/lufa-dziala-regimentowego-3-funtowego-odlana-przez-jana-mikolaja-biebera.php, dostęp 10.05.2014.
36. Kisiel R. Strzegom-Dobromierz 1745. – Warszawa, 2001.
37. Kula W. Ludwisarnia królewska w Warszawie 1766-1770 // idem, Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w. – Warszawa, 1956.
38. Matuszewicz M. Diariusz życia mego / oprac. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska. – Warszawa, 1986.
39. Matuszewski R. Odnowa artylerii koronnej w latach 1764-1789. Organizacja i rekonstrukcja sprzętu // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. XXV. – Warszawa, 1982.
40. Nowak T. M. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. XIX. Cz. 1. – Warszawa, 1973.
41. Pazdur J. Produkcja broni palnej na Kielecczyźnie w XVIII w. // Studia Kieleckie. – 1984. – 2/42.
42. Polska w dobie wojny siedmioletniej. – Kraków, 1909.
43. Rakutis V. Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717-1764 // Między Barokiem a Oświeceniem. Wojny i niepokoje czasów saskich / red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk. – Olsztyn, 2004.
44. Skrzyński S. Produkcja dział w Warszawie w latach 1778–1779 // Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu. T. I. – Wrocław, 1961.
45. Stefańska Z. Muzeum Wojska Polskiego. Katalog zbiorów wiek XVIII. – Warszawa, 1960.
46. Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. – Nr 113.
47. Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / red. A. Gąsiorowski – T. X. – Nr 107-109.
48. Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / red. A. Gąsiorowski. – T. XI. – Nr 117-118.
49. Volumina Legum. Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących na walnych sejmach uchwalonych (dalej VL). – T. VI. – Petersburg, 1859.
50. Wagner M. Zmiany w uzbrojeniu wojsk polskich na początku XVIII wieku // Technika a wojna X–XX w. / red. P. Matusak i J. Piłatowicz. – Siedlce, 2000.
51. Walter-Janke Z. Artyleria koronna w obronie niepodległości Polski 1792–1794. – Lublin, 1999.
52. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. – Warszawa, 1956.

53. Wieliczko-Wielicki M. Technika artyleryjska w XVIII stuleciu. // Przegląd artyleryjski. – 1931. – T. 12.
54. Wieliczko-Wielicki M. Polonica artyleryjskie w Rosji // Broń i barwa. – 1935. – Nr 5.
55. Агеев А. М. Реформы 50-60-х гг. XVIII века в русской артиллерии. – Л., 1955.
56. Бутурлин Д. Военная исторія походовь Россіянь вь XVIII столътіи. Ч.3: Заключающая вь себъ описаніе Польскої войны сь 1733-го по 1735-й год. – СПб., 1823.
57. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в. XVIII веке. – М., 1958.
58. Гаврищук В. В. Русская армияв XVIII веке. Историографический обзор. – М., 2003.
59. Данілов І. В. Артилерійське забезпечення Кам'янець-Подільської фортеці XVII-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільского Державного Педагогічного Університету/ Історичні науки. Т. 2 (4) – Кам'янець-Подільский, 1998.
60. Епифанов П. П., Комаров А. А. Военное дело. Армия и флот // Очерки русской культуры XVIII века. Ч.2 / ред. Б.А. Рыбаков. – М., 1987.
61. Масловский Д. Атака Гданска фельдмаршаломь Минихомь 1734 года. // Сборник реляций графа Миниха. – М., 1888.
62. Масловский Д. Русская армия въ семилетнюю войну. Т. 1 (вып. 1-й): Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756-1757 гг.). – М., 1886.

Відомості про автора. *Томаш Цесельский*, доктор наук, професор, директор Інституту історії Опольського университету, фахівець з історії зброї та озброєнь, м. Ополе, Польща.

Author's data. *Dr. Tomasz Ciesielski,* Opole University, Institute of History, Opole, Poland.

Сведения об авторе. *Томаш Цесельский,* доктор наук, профессор, директор Института истории Опольського университета, специалист по истории оружия и вооружений, г. Ополе, Польша.

Наталья ЧЕРКЕС, Владимир БЕРЕЖИНСКИЙ

ОГНЕСТРЕЛЬНОЕ ОРУЖИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ и КРЫМСКОГО ХАНСТВА

Аннотация УДК 94(560); 623.441

Авторы проводят короткий экскурс в историю формирования ручного огнестрельного оружия Османской империи. Отдельное внимание уделено изучению появления ружейного производства в Крыму и его развития. Детально рассмотрены разновидности стрелкового оружия в османской армии, особенности его изготовления и типологии.

Ключевые слова: Османская империя, Крымское ханство, стрелковое оружие, ружье, пистолет.

Вогнепальна зброя Османської імперії та Кримського Ханства

Анотація УДК 94(560); 623.441

Автори здійснюють короткий екскурс в історію формування ручної вогнепальної зброї Османської імперії. Окрему увагу приділено вивченню появи та розвитку рушничного виробництва на теренах Криму. Детально розглянуті різновиди стрілецької зброї османської армії, особливості її виготовлення та типології.

Ключові слова: Османська імперія, Кримське ханство, стрілецька зброя, рушниця, пістолет.

Handguns of the Ottoman Empire and Crimean Khanate

Abstract UDC 94(560); 623.441

Mrs. Natalya Cherkes and Dr. Vladimir Berezhinsky make a brief overview into the history of the development of the handguns of Ottoman Empire. Special attention is paid to the appearance and development of the firearms production in the Crimean Khanate. The authors study types of Ottoman firearms, especially their typology and manufacture.

Keywords: Ottoman Empire, Crimean Khanate, firearms, gun, pistol.

Безуспешные кампании 80-х–90-х годов XV в. вынудили султана Баязида II (1481–1512) реформировать армию Османской империи и модернизировать её путем увеличения количества огнестрельного оружия. Оно у османов появилось в середине XV в. [1, с. 520]. Поначалу у них отсутствовала унифицированная система калибров этого оружия, их калибр колебался от 8 до 16 мм. В это время османские тюфяки (тюфеки) использовались наряду с ручным метательным оружием, явно уступая ему по боевой эффективности и популярности. Вес пули тюфяка приблизительно равнялся 12,5 г. [2, с. 461–462].

Первые образцы огнестрельного оружия XIV–XVI вв. османов носили название тюренк от тюрк. – трубка. От этого названия произошло наименование ружейных мастеров янычарского корпуса – тюфеничи [3, с. 620].

На территории Крымского полуострова огнестрельное оружие появилось гораздо позднее, чем в европейских государствах. Первая половина XVI в. может считаться временем появления первого огнестрельного оружия в Крыму.

Одно из первых официальных упоминаний об османском огнестрельном оружии на территории Крымского полуострова содержится в описании по-

сланника польского короля Стефана Батория к крымскому хану Мухаммед Гераю в 1578 г. Мартина Броневского «Описание Крыма (Tartaric Descriptio)». Тогда в османской армии в Крыму было «... несколько сотен пеших вооруженных ружьями янычар ...» [4, с. 272].

В 1524 г. Сулейман Кануни в поддержку хана Саадет Герая послал морем армию в 20 тыс. конников и 500 пехотинцев с ружьями и пушками. Во время правления этого хана впервые, как диковинка, появилось такое стрелковое оружие, как ружья и пистолеты [5, с. 175].

Производство оружия получило впоследствии в Крыму широкое распространение. В Кафе располагались 10 бурут-хане, цехов по изготовлению пороха, а в Карасубазаре было хорошо налажено производство селитры. Оружейные мастерские размещались также и в столице Крымского ханства – городе Бахчисарае, где в год изготовлялось от 500 до 2000 знаменитых крымских карабинов. Здесь же находились 20 ружейных лавок.

Стрелковое оружие сначала являлось привилегией богатых. После назначения Сахиб Герая (октябрь – ноябрь 1532 г.) на ханский престол появились новые разновидности регулярных войск, которые прибыли с ним из Турции. Это были 60 топчу, 300 джебеджи, 1000 сейменов (топчу – пушкарь, артиллерист; джебеджи – латник, кирасир; сеймен – легко вооруженный воин в корпусе янычар с ружьями) [6, с. 157].

Позднее монах доминиканского ордена Жан де-Люк, который путешествовал по Крыму в 1625 г., упоминал о стрелках из аркебузы (аркебуза – от французского arquebuse – букв. пушка, – один из первоначальных образцов западноевропейского ручного огнестрельного

Рис. 1. *Янычары с ружьями на миниатюрах XVI в. [9, с. 205].*

оружия, появившийся в первой трети XV в.). Аркебуза заряжалась с дула, пороховой заряд поджигался от руки через затворное отверстие в стволе. Стреляли из аркебузы каменными, а затем свинцовыми круглыми пулями [7, с. 473–493]. На Руси аркебузу называли пищалью: «Пищали у них крымские кубачинские, и больше винтопальные, но притом короткие и легкие» [8, с. 121]. Стволы этой группы ружей сделаны из пакетного или жгутового дамаска или из обычной стали. В наиболее старом значении дамасская сталь – это то же, что и булат, т.е. особым образом приготовленная узорчатая литая сталь для клинков; позднее – сталь, полученная кузнечной сваркой сплетенных в жгут стальных полос или проволоки с различным содержанием углерода [10, с. 522].

Стволы огнестрельного оружия изготовляли из дамаска вплоть до XX в. Отдельные стальные полоски (и узор) на таком стволе располагаются по его окружности, что придает ему повышенную прочность в поперечном направ-

лении. Такие стволы имеют восьмигранную или круглую форму. У казны стволы утолщены, составляя 27–29 мм, к дулу постепенно сужаются, достигая 19–22 мм. Некоторые стволы сужаются больше всего на расстоянии 10–25 см от дульного среза. Круглые стволы у дульного среза имеют небольшие раструбы в 2–3 мм. Длина стволов колеблется от 95,5 до 119 см, преобладает размер в 112–114 см. Все стволы имеют 7 или 8 винтовых нарезов, которые делают оборот от четверти до полного шага. Встречаются нарезы полукруглой формы со скругленными полями, но бывали и прямые. Глубина нарезов колеблется от 0,5 мм до 2 мм, ширина поля – от 2,5 мм до 6 мм. У нарезов с прямыми полями ширина поля больше, чем у нарезов с округленными, составляя 4,5 – 6 мм.

Огнестрельное оружие обязательно проходило так называемую апробацию, после чего на его стволе ставился специальный оттиск, подтверждающий высокое качество изделия. Таким образом, на каждом стволе можно было увидеть не только «гарантийный паспорт» качества, но и получить сведения о мастере, мастерской и времени изготовления [4, с. 274].

Османское кремневое ружье с замком «чакмак» носило название чакмакли. Чакмак был одним из ранних вариантов кремневого замка [3, с. 668].

Разновидностью османских кремневых ружей XVIII – начала XIX в. было трапезундское ружье – трабзон. Изготавливались такие ружья преимущественно в г. Трапезунде (Трабзон). Ствол трапезундского ружья имел восьмигранную форму с 9–12 нарезами и выполнялся из дамасской стали, отделывался золотой насечкой и гравировкой, у казны и конца ствола поме-

Рис. 2. *Ружье с фитильным замком XVI–XVII вв. из коллекции ГИМ [9, с. 208].*

щались выпуклые изображения арок. Замок был небольшим. Пороховая ножка и курок украшались резьбой. На прикладе была бархатная или кожаная обивка, кожа отделывалась позолоченной латунью с вставками из кораллов. Вдоль цевья также располагались кораллы [3, с. 613].

На вооружении османских воинов среди других было и так называемое арнаутское ружье. Это была своеобразная форма ружья, появившаяся в Албании (поэтому так и называлось, Арнаут – Албания) и Черногории в конце XVII в. В XVIII в. арнаутское ружье очень широко распространилось в европейской части Османской империи. Оно имело очень длинный и тонкий ствол и своеобразную ложу, украшенную серебром, костью и кораллами. Самые ранние образцы арнаутского ружья были снабжены ударным, а с XVIII в. – кремневым замком [3, с. 613].

Одной из разновидностей османских ружей XVIII в. была таничица. Она отличалась выгнутым вверх прикладом. Таничица изготавливалась в Албании, Сербии, Черногории, Боснии. Ружье имело тонкий приклад и шейку. Приклад заканчивался Т-образной пятой. Длинное цевье доходило почти до конца ствола. Ствол таничицы изготавливался из стали, без нарезов. Его длина колебалась от 122 до 140 см, калибр – от 14 до 18 мм. Ствол мог быть восьмигранным или граненным в нижней половине, а в верхней – круглым [3, с. 596].

Среди других османы пользовались черногорскими ружьями. Они были в ходу в XVIII–XIX вв. Их приклад был европейской овальной формы, укра-

Рис. 3. *Турецкие пистолеты с кремневыми замками и пояс с патронташем и прибором XVIII в. Оружейная палата Московского Кремля (г. Москва, Российская Федерация) [12].*

Рис. 4. *Ружья султанской гвардии. Конец XVII – нач. XVIII в. Коллекция ГИМ [9, с. 225].*

шался гравировкой или чеканкой по накладным медным или белого металла пластинам. Цевье оковывалось железными или медными накладками с гравировкой. Стволы были восточные, гладкие, без нарезов, некоторые из них в казенной части восьмигранные, украшенные серебряной насечкой. Замки использовались типа – «морлак» [3, с. 673]. В XIX в. вооружение пехоты было современным (американские и английские винтовки). Патронами османская пехота была снабжена в изобилии [3, с. 294].

Турецкие ружья были популярны у граничащих с Османской империей народов. Недаром ружье, которым пользовались украинские казаки, называлось янычарка (янчарка).

Пистолеты у османов назывались табанджа – тур [3, с. 592]. Примечательно с какой быстротой османы освоили ручное огнестрельное оружие. Османские хроники сообщали, что ручницы – тюфенги появились на вооружении османской пехоты еще в 1421 г., и даже если предположить, что это преувеличение, тем не менее, необходимо признать, что начиная с середины XV в. османы все шире и шире использовали ручное огнестрельное оружие – сначала при обороне крепостей, а затем и в полевых сражениях.

Особое внимание было уделено перевооружению ручным огнестрельным оружием янычар. Стоит обратить внимание на то, что янычары изначально были по преимуществу вооружены метательным оружием – луками и арбалетами. Османы никогда не использовали в больших масштабах тяжелую пехоту, оснащенную главным образом древковым оружием (по типу швейцарцев и ландскнехтов), что являлось характерной чертой ренессансной военной школы. И хотя лук использовался янычарами еще в ходе кампании 1663–1664 гг. против габсбургских войск, од-

Рис. 5. *Образцы пистолетов с кораллами из коллекции ГИМ [9, с. 280]. Изготовлялись в Турции в XVII–XVIII вв.*

Рис. 6. *Кремневые ружья конца XVIII – начала XIX вв. Коллекция ГИМ [9, с. 229].*

нако в качестве основного их оружия он был вытеснен османским аналогом европейского фитильного мушкета в первой половине XVI в. Во всяком случае, в ходе кампании 1532 г. из 10 тыс. янычар 9 тыс. были вооружены тюфенгами, и только тысяча – древковым оружием [11, с. 24]. Весьма примечательное соотношение – в Европе в то время оно было практически обратным.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Cazacu M., Kevonian K. La chute de Caffa en 1475 a la lumiere de nouveaux documents // Caliers du Monde russe et sovietique. – Paris, 1976. – An. 17. – № 4. – P. 495–538.
2. Руєв В. Турецькі свинцеві кулі XV–XVII ст. з розкопок середньовічної фортеці Мангуп-кале (Крим) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 460–463.
3. Потрашков С. В., Потрашков А. С. Иллюстрированный военно-исторический словарь. – М., 2007. – 736 с.
4. Чаушева Э. Огнестрельное оружие на территории Крымского полуострова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 272–274.
5. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – СПб., 1887. – 824 с.
6. Халим Гирай султан. Розовый куст ханов, или история Крыма / Под. ред. Н. С. Сейтягьяева. – Симферополь, 2004. – 288 с.
7. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жака де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625 г.) // Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей. – Одесса, 1879. – С. 473-493.
8. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – М., 1995. – 189 с.
9. Ее же. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – СПб., 2002. – 336 с.
10. Дамасская сталь // Большая советская энциклопедия. – М., 1972. – Т. 7. – С. 522.
11. Agoston G. Guns for the Sultan. Military Power and Weapon Industry in the Ottoman Empire. – Cambridge, 2005. – 277 p.
12. Оружейная палата. Парадное оружие XVIII-XIX вв.: Набор открыток. – М., 1983. – 19 с.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ГИМ – Государственный исторический музей (г. Москва, Российская Федерация).

Відомості про авторів

Черкес Наталя Францівна, начальник відділу Київського міського центру «Інваспорт», м. Київ, Україна.

Бережинський Володимир Григорович, заступник голови правління Українського інституту військової історії, доктор філософії, кандидат історичних наук, м. Київ, Україна.

Authors' data

Mrs. Natalya Cherkes, Kyiv City Organization «Invasport», Kyiv, Ukraine.

Dr. Vladimir Berezhinsky, Ukrainian Institute of Military History, Kyiv, Ukraine.

Сведения об авторах

Черкес Наталья Франциевна, начальник отдела Киевского городского центра «Инваспорт» г. Киев, Украина.

Бережинский Владимир Григорьевич, заместитель председателя правления Украинского института военной истории, доктор философии, кандидат исторических наук, г. Киев, Украина.

ПАРТНЕРИ КОНФЕРЕНЦІЇ

PARTNERS of CONFERENCE

ПАРТНЕРЫ КОНФЕРЕНЦИИ

LEZO - GROUP
Восточный Ножевой Центр

ООО «ЛЕЗО ГРУП», ведущий дистрибьютор в Украине ножей и аксессуаров Японских производителей, таких как **Kasumi**, **Masahiro**, **Tojiro, Mcusta, Hattori, Kanetsune, Rockstead, Hiro, G.Sakai, Seki-Cut, Seto, и др.** Авторских клинков и мечей Японских мастеров **Saji Takeshi**, **Ota Atsutaka, Machida Isshi**.

В состав компании входят:

- торговая сеть ***«ITAMAE»*** по продаже кухонных, туристических и складных, ножей японского производства, а также многофункциональных инструментов (multitool) **Leatherman**, **SOG** (США). Заточного инструмента от компаний **Chef's Choice** (США) и **Suehiro** (Япония). Кухонных терок и аксессуаров **Microplane** (США).
- представительство ***«ROYAL NEPAL KUKRI»***, эксклюзивных непальских ножей ручной работы **– кукри**
- средства индивидуальной защиты на базе арамидных волокон Spectra и Kevlar от британской компании «**PRO WORLD ARMOUR**» (Великобритания).

ООО «Лезо Груп»

г. Киев, ул. Дегтяревская, 15
т. +38 044 383 65 23;
т. +38 050 440 45 50
ф.+38 044 483 00 07

www.lezo.ua
info@lezo.com.ua
http://vk.com/lezo_group

2000 ЕЖЕНЕДЕЛЬНИК

Тижневик «2000» — найкраща українська газета, популярна не лише в Україні, а й у світі. Нас читають Росія, Казахстан, Білорусь, Ізраїль, Канада, Румунія, Польща, Німеччина.
До нашої думки прислухаються не лише пересічні громадяни, її враховують провідні політичні гравці, приймаючи рішення на найвищому рівні.

Нас цінують за гострий і неупереджений погляд на світові події, за відверті коментарі, найточніші прогнози, за фахову аналітику та ексклюзивні авторські матеріали. Для нас не існує політичних табу і заборонених тем, ми представляємо лише найцікавішу інформацію і альтернативні точки зору. Міжнародні відносини, економічні реалії і перспективи, новітні наукові пошуки, знакові культурні події, світ спорту, мистецтва, подорожей і дозвілля — все це ви знайдете на сторінках чотирьох кольорових ілюстрованих блоків сучасного європейського формату, а також на інтернет-сайті тижневика.

УИКЕНД

«Уікенд» — найгостріші проблеми української столиці, найцікавіші події. Гарячі міські новини, щотижневі юридичні консультації на допомогу киянам і на захист киян.
А також ексклюзивні зустрічі, корисні поради і 2000 найкращих рецептів гарного відпочинку.

Адреса редакції:
ул. Кіквідзе, 2/34, Киев, 01103,
E-mail: vitaemo@news2000.com.ua, URL: www.2000.net.ua
Телефон редакції: 285-8008, 284-6457, 285-4962.
Тел./факс 284-6501, 286-6420.

ADAMANT®
ОПЕРАТОР СИСТЕМНИХ РІШЕНЬ

Компанія «Адамант» працює на телекомунікаційному ринку України з 1992 року, за цей час, закріпила за собою статус надійного партнера і постачальника високоякісних ІТ-послуг. Компанія «Адамант», в числі перших, побудувала Інтернет вузол і почала розвиток Інтернету в Україні і брала участь у створенні національної мережі обміну трафіком UA-IX. Компанія «Адамант» — оператор системних рішень, проектує, будує і управляє системами і мережами усіх рівнів складності. Реалізує прогресивні інноваційні проекти в сфері інформаційних технологій. Компанія «Адамант» — оператор системних рішень має всі необхідні ліцензії та в компанії побудована і діє система менеджменту якості. Основними клієнтами компанії «Адамант» є державні структури, іноземні посольства, великі комерційні компанії, компанії середнього і малого бізнесу, громадські організації, медичні установи, банки, інвестиційні та страхові компанії, корпоративні представництва відомих торговельних марок, ЗМІ та багато інших.

Основні послуг компанії:

- Системна інтеграція
- Корпоративні мережі
- Широкосмуговий доступ до Інтернет
- Оптоволоконні канали
- Побудова ЦОД
- Дата-центр: колокейшн, ВПС, хостинг, доменні імена
- Хмарні технології (cloud)
- Трансляції та мовлення в Інтернет
- Видеоконференцзв'язок
- ІТ-послуги.

02096, Україна, м.Київ, Харківське шосе, 51А
тел: 044 232 92 66, 044 232 96 56
e-mail: info@adamant.ua www.adamant.ua

Киевская городская федерация Айкидо Айкикай была создана в 2003 году и является структурным подразделением Ассоциации Акидо Айкикай Украины

ЦЕЛЬ
Развитие Айкидо в Украине и Мире

Описание
Киевская городская федерация Айкидо Айкикай была создана в 2003 году и является структурным подразделением Ассоциации Акидо Айкикай Украины под руководством Шмыгина Игоря Юрьевича (6 дан Акидо Айкикай).

Глава Федерации
Андрощук Дмирий Михайлович (4 дан Айкидо Айкикай).

Инструктора:
Андрощук Дмитрий Михайлович (4 дан Айкидо Айкикай)
Дзиблюк Александр Петрович (4 дан Айкидо Айкикай)

Все ученики проходят регулярную аттестацию и, по результатам аттестации, им присваиваются степени овладения мастерства признанные во всем мире.

Контакты:

Телефон+30672384000

Электронная почта: kievaiki@mail.ru

Адрес: ул. Половецкая, 49

Військово-історичний клуб «Росичі»

Військово-історичний клуб «Росичі» був створений в 1998 році, метою було вивченя історії, та відтворення костюмів, обладунків, та військової науки того часу, основним направленням роботи клубу були часи Київської Руси, але з 2003 року почали займатися 17 сторіччям — добою козацтва, та вивчати мистецтво володінню шаблею, на сьогоднішній день «Росичі» постійні участники військово-історичних фестивалей в Україні та Польші, виступаємо на шабельних турнірах.
В Україні запровадили свій шабельний турнір, який традиційно проводимо раз чи два на рік.
Основною метою є популяризація та вивчення мистецтва володіння шаблею, а на той час це була одна з найважливіших навичок воїна, та період золотої доби володіння естетичної та шляхетної зброї!
Керівник військово-історичного клубу Росланд

Контакти

+38 0672903840
ros-ros@ukr.net

Антиквар

Журнал об искусстве и коллекционировании

Передплата журналу «Антиквар» на 2015 рік:

— у будь-якому поштовому відділенні України (індекс у каталозі ДП «Преса» 96244);

— у редакції журналу: 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 5, оф. 6, тел.: (044) 278-39-28, (063) 378-78-69; e-mail: info@antikvar.kiev.ua

Ціна річної передплати

10 випусків 2015 року — **500 грн**

antikvar.ua

Руський клуб «Культ РА» –

триєдність Книгарні, Чайовні, Майстерні Страв Сили,
осередок свідомої, мислячої еліти української.
Це простір у самім центрі Всесвіту – на Києвій Горі,
де відроджуються традиції та духовність росинів-українців.

У нас Ви можете скуштувати
пРАдавніх цілющих напоїв на основі тРАв,
спецій і прянощів, древньоруських стРАв сили
з домашніх продуктів, послухати хорошу українську музику,
долучитись до мистецьких проектів,
взяти участь у літературних вечорах та майстер-класах
для діток і дорослих.

вул. Володимирська, 4
Київ, Україна
www.kultra.org
Замовлення столика:
+38 (044) 331 59 48
+38 (067) 231 80 16
info@kultra.org

SH-STUDIO

ПАРТНЕР СОБЫТИЙ

sh-studio предлагает
ЛУЧШИЕ ДИЗАЙНЕРСКИЕ РЕШЕНИЯ
для Ваших интерьеров и экстерьеров

Широкий выбор дизайнерских технологий и ходов с использованием натуральных и синтетических материалов.

Результат сотрудничества мастеров, обладающих уникальными технологиями, с известными современными художниками позволит реализовать самые смелые дизайнерские решения и фантазии.

Некоторые материалы и техники, используемые в наших работах:

- 2D и 3D моделирование будущего объекта
- фьюзинговое и витражное стекло
- хрусталь
- бронза
- керамика
- классическая живопись и скульптура
- уникальное комбинирование полимерных смол и декоративных тканей

Работы, выполненные на базе нашей студии, Вы можете увидеть во многих киевских ресторанах, в шоу-руме элитного жилого комплекса «Новопечерские Липки», ресторане Tribunelounge донецкого стадиона «Донбасс-Арена», приватных интерьерах Киева и других городов Украины и на нашем сайте www. sh-studio.io.ua

Будем рады предложить собственную разработку решений Ваших дизайнерских задач

С надеждой на сотрудничество

Большой опыт сотрудничества с архитекторами, дизайнерами, генподрядчиками

solution here —
решение Ваших творческих задач ЗДЕСЬ!

Мы поможем сделать Ваши объекты событием, а Ваши события - произведением искусства!

sh-studio.io.ua
+38 067 6587644
442@mail.ru

ВІЛЬНІ
ЛЮДИ
МАЮТЬ
ЗБРОЮ
ZBROYA.INFO
5
РОКІВ
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
ВЛАСНИКІВ ЗБРОЇ

ДОДАТОК. ЕЛЕКТРОННІ ДАНІ.

Комп'ютерний диск ДВД (PC DVD).

- Диск призначено для перегляду на комп'ютері у середовищі MS Windows версій XP, 7, 8.
- Запуск графічної оболонки відбувається автоматично після завантаження диску у DVD-привід. Якщо оболонка не стартувала, необхідно запустити файл **Razmafzar.exe**.
- Вміст диску доступний для перегляду також за допомогою файл-менеджера.

ЗМІСТ ДИСКУ

- Семінар з перських бойових мистецтв, що відбувся 18 лютого 2014 р. під час Першої міжнародної зброєзнавчої конференції у Києві (керівник семінару – д-р Манучегр Моштаг Хорасані, автор відео-звіту – Гейко Ґробе).
- Доповіді учасників конференції, що не війшли до збірника (відео матеріали).
- Матеріали збірника у форматі **pdf**.
- Програмний відео-плеєр **Media Player Classic Home Cinema**.

Наукове видання

ІСТОРІЯ ДАВНЬОЇ ЗБРОЇ. ДОСЛІДЖЕННЯ 2014

Упорядник: *Д. Тоїчкін*
Макет: *Д. Тоїчкін*
Дизайн обкладинки: *Я. Іщенко*

Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. / упор. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – 308 с.

ISBN 978-966-02-7475-4 УДК [93+930]:623.4

Збірник наукових праць укладено на основі матеріалів Першої міжнародної зброєзнавчої конференції, що відбулася у м. Київ (Україна) 16–19 лютого 2014 р.
Видання розраховане на фахівців у галузі зброєзнавства та суміжних спеціальних історичних дисциплін, археологів, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Формат: 70х100/16.
Ум. друк. арк. . Обл. вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. № .2014 р.

Віддруковано на поліграф. д-ці Ін-ту історії України НАН України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.